

ДАН

ЛИСТ ЗА НАУКУ и КЊИЖЕВНОСТ

UREDNICI:
DR. N. ŠKERVIĆ и DUŠAN S. ĐUKIĆ
NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE
ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

ЦЕТИЊЕ

ШТАМПАНО У КРАЉ. ЦРНОГ. ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1912.

„ДАН“ излази сваки мјесец. Годишња претплата за Црну Гору износи 12. Перпера. Претплата се уплаћује полугодишње. Адреса: „Администрација „Дана“, Цетиње“. Учитељи и свештеници плаћају 10 перпера, а ђаци 6. У иностранству 3 перпера више. — Свака свеска у књижарској распродаји Перп. 1:20. — Експедицију врши књижара А. Рајнвајн, Цетиње.

САДРЖАЈ

	СТРАНА
1. О народном просвјетивању у Црној Гори	1
2. Henri Poincaré: Вриједност науке.	8
3. Љ. Бакић: Законодавство у Црној Гори (5)	14
4. Марко Драговић: Неколике археолошке биљешке из Улциња	30
5. Р. П.: О жупану Стевану Војиславу.	42
6. Д-г Н. Шкеровић: Толстој и његова философија.	45
7. Лав Толстој: Зелена палица.	63
8. Д-г Јов. Кујачић: Шта је и какав је прави узрок колере.	76
9. Д. С. Ђ.: О нашем монополу дувана.	92
10. Ник. М. Рацковић: Дом и школа.	100
11. Атанасије Вељовић: Идеално предавање.	106
12. Mel: Жан Жак Русо.	110
13. Clara Tschudi: Лудвик II. краљ баварски и Рихард Вагнер.	115
14. Ludwig Gumplowitz: Право и морал.	131
15. Живојин Перић: Умјетници у политици	144
16. Писмо бискупа Штросмајера Гледстону,	152
17. Филип Радичевић: Наше Старине.	157
18. Н. П. Ш.: Прву пут.	163
19. Л. Андрејев: Привиђења (превео Б. Беговић)	179
20. Максим Горки: Читалац (превео Митар Јовановић)	199

О народном просвјетивању у Црној Гори

Просвјетне прилике, у којима се налази наша отаџбина, отварају прегаоцу пространо поље за опширан и дубок рад. Наши друштвени слојеви показују способности и да се с њима ради и да у раду напредно судјелују. Наш човјек, полетан и брз за науку — својство, које уљепшава тип горштакког борца — треба само примјера и поуке, па да изврши своје просвјетне обавезе и постане свјесна активност.

Зашто он већ данас није у културном погледу онакав фактор, како би се то жељело, има својих разлога. Патријархални и једностранни живот, којим дишу наше планине и уски домови, у првом је реду искључивао препорођај друштвених прилика и сазнање правих просвјетних потреба. Традиције херојског доба и снага епске пјесме, још су и данас у нашој отаџбини чувари и подстрекачи народном животу. Нема земље у свијету, која би у јеку савремене просвијећености, кроз бедеме својих планинских граница увлачила у се дух културног запада, а на својим огњиштима хранила огањ личне храбрости, племенске утакмице, јуначке пјесме и народне жалости за промашеном срећом народном.

Последњи ратови увећаше само државне границе, али не ријешеше проблем српског народа. Они учинише, да се традиције вијековних борба још више устале у нашем народу, а да сама земља постане војничким табором, спремним за одсудне дане, који ће опет предати питање наше народне заједнице ријешењу мача. Прилике и дух нашег народа не одмакоше једно од другог: оне су учиниле нашу нарав конзервативном, а нас саме представницима патриотског милитаризма, који је постао суштином нашег живота.

И премда коријење нашег Ловћена запљускује ведри Јадран са својом млетачком прошлошћу, и премда са бедема наше Волујице осјећа срце близину зрачне Италије — ипак је корак строге западне просвијећености био колебљив у нашим врлетима. Наши славни владоци, као једини представници државе и народа, уносили су у жиле народне клице људске просвијећености и могућност нових преображаја у друштвеном и духовном погледу. Они су били опрезни реформатори, који су настојали довести у склад атавизам земље с духом времена и користима народа.

Њиховом раду и њиховим тежњама ваља приписати наш народно-просвјетни напредак.

Сасвим је разумљиво што је иницијатива у овом правцу припадала факторима, који су били на врховима државне управе. Док још није постојала изразита друштвена средина, која би знала руководити просвјетном реформом, није могло друкчије ни бити. Државна иницијатива допуњала је онај недостатак, који се је осјећао у одсутности потребних социјалних сила. Па ипак је и данас држава свемоћан и једини фактор у раду за народно просвјећивање, премда

су прилике знатно коракнуле напријед, и премда се у нас озбиљно може говорити о једном кругу наше интелигенције, способне за самосталан просвјетни рад. Држава додуше треба да води просвјетну организацију, али то још не значи, да она не треба имати својих помагача, својих сурадника, своје одмјене и својих савезника.

Прегледајмо часком оно, што Црна Гора има и што јој може послужити као добро просвјетно оруђе, ако јој се ставе на расположење наши образовати кругови.

Ваља нам споменути релативно повољан број наших основних школа (њих око 140), 2 Гимназије, једну вишу и једну нижу; један добро и модерно уређен женски лицеј (Институт Царице Марије) једна Богословско-Учитељска школа, једна Женска радничка школа, једна Занатлијско-трговачка школа у Подгорици и једна чисто Трговачка школа у Никшићу (обје у пројекту); Народна Библиотека, Народни Музеј, Народно Позориште и један Научно-књижевни лист.

У овом пријегледу наших просвјетних установа не видимо: течајева за аналфабете, путујућих школа, хигијенских курсева, популарних предавања, женских задруга и т.д. На први поглед постаје јасно, да је већа половина ових готових просвјетних институција, дјело саме државе, а да би оне допуне просвјетној системи у нас, које би требало увести, могле постати дјеловањем друштвене средине, иницијативом слободног и просвијећеног друштва.

Све ове установе које постоје и које би требало увести у живот, означавале би подјелу рада на једном заједничком подручју народног просвјетивања.

Док су школе с оним установама, које имају непосредну везу с њом, саме по себи предате на руковање државној власти, дотле би требало сваком другом просвјетном предузећу дати обиљежје грађанске иницијативе и извјесне аутономије.

Ми ћемо се зауставити нарочито на једној установи, која је врло важна за умни напредак нашега народа, а то је наша Народна Библиотека. Колико наше знање допире, ми немамо ни једне библиотеке, која би имала онај широки просвјетни задатак као што је то случај код безбројних народних библиотека у Русији, Француској, Њемачкој и Енглеској.

Наша Народна Библиотека премда броји лијеп број књига (око 15.000 свезака) ни до данас није уређена нити предата јавности онако како би то сама институција Народне Библиотеке захтијевала. Кад би се у том погледу учинили потребни кораци, нема сумње, да би се тиме од једне неживе, архивалне гомиле књига створила установа, која би својим животом била од велике користи. К томе ваља уважити и ово: да наша Велика Гимназија располаже с библиотеком до 4.000 свезака, наша Читаоница готово исто тако, а Дворска Библиотека, у којој ће по свој прилици бити велики број дупликата, располагаће с једном количином књига, која вриједи и импонује.

Узмимо само овај случај: нека се једном уреди Народна Библиотека и нека јој њена вриједност поскочи за неколико хиљада свезака, (ако се с њоме здружи читаоничка и донекле гимназијска библиотека) то ће бити услов да се створи једна нова и снажна културна установа и да она послужи као уређен организам правој својој намјени, просвјећивању народном.

Друго питање, које једнако ишчекива своје ријешење није мање по вриједности од првога. Наш народни музеј постоји само номинално. У њему нема ни стручњака да њим управља, нити какве систематске организације да њим равна и да га унапређује. Наша је отаџбина врело старина, које пропадају, јер им нико не поклања заслужене пажње. Па и они, који разумијевају вриједност и значај старине, односе се према њој или немарно или трговачки. Није риједак случај, да се наше старине, у недостаку правих осјећаја за њих, или губе или лакомислено упропашћују или спекулативно продају у иностранство. Мало не свака кућа наша има свој ковчежић старина, а поједини приватници имају готове музеје.

У ризници Цетињског Манастира, Министарству Финансија и Војном Арсеналу има интересантних, вриједних и ријетких објеката, који су врло слабо или никако доступни публици. Зар не би било корисно и сваке похвале достојно, кад би се сав тај материјал уједно саставио у једном Народном Музеју? У нас постоји закон, који заштићује старину од продаје у иностранство. Али ко може тако будно пазити на кораке приватних лица па да примијети у њима склоност, која се противи интенцијама тога закона? Непобитна је истина, да се старине, док су у рукама приватника, налазе у сталној опасности и да не служе ни науци ни богатству народном — дакле да припадају једном од толиких мртвих капитала у нашој земљи.

Један смишљен и одлучан корак државе у том погледу кадар је учинити много и за најдаља покољења.

Да би грађанска иницијатива могла доћи до правилног дјјства и стварне примјене, потребно је,

да се оснује „Просвјетно Друштво“. Оснивање таквог друштва имало би двојак смјер: с једне стране да као централни организам даде основу, правац и систем раду на народном просвјећивању; а с друге стране да уклони штетни сепаратизам, који би се лако могао заврћи у нашој живахној и амбицијозној средини.

Стварати, рецимо, један аналфабетски курс, без потребног ослонца на једну јаку, пуну гарантија, културну установу, значило би предати разноликим страстима добру једну замисао и ставити у сумњу њен престиж. Ако се оствари идеја о „Просвјетном Друштву“, које ће постепено уводити једну просвјетну установу за другом, мања је вјероватност, да ће и само друштво и његове творевине наилазити на те клизаве опасности. Друштво би по томе могло бити средишњом установом, која би у себи сачињавала, почевши од аналфабетских курсова па до научних и популарних публикација, низ стручних пододбора и подређених активних институција. То исто друштво могло би имати и свој стипендијални фонд за различите културне и хумане циљеве, а држава би могла, кад се увјери о његовом солидном стабилитету, предати му на руковање и просвјетне фондове, међу којима има знатних као што је на примјер онај Обрена Никовића од 100.000 Перп.

Наша је отаџбина малена; она сама, премда је то код ње честа потреба, нема ни Матице своје, ни Књижевне задруге, ни Удружења за народно здравље, ни пољопривредних курсева и т. д. — укратко свега онога, што напредне земље треба одавно да имају. Кад не можемо имати академија, задруга и осталих великих културних предузећа, зар у нас не би могао постојати овакав један скуп просвијећених

људи, који би у свом скромном и остварљивом програму представљао једну социјалну снагу и народну тековину?

Остварити „Просвјетно Друштво“ не би било тешко. Речено је, да би оно било у првом реду средишња организација наше народне просвјете, а у другом реду представник свих наших посвјетних институција. Централну управу сачињавали би: представници Читаонице, Библиотеке, Музеја, Књижевног листа, Фонда сиромашних гимназијалаца, осталих фондова и легата просвјетних, Црвеног Крста, Друштва за помагање заната и трговине, Народног Позоришта, политичких листова, и слободног грађанства. Свака нова установа коју би покренуло „Просвјетно Друштво“ имала би у централној управи своје представнике, а сама по себи била би у извјесним границама автономна. На тај би начин грађанска иницијатива у просвјетном раду добила одређену и јасну форму, која би могла задовољавати и појединце и она начела без којих се не може бити у једној просвијећеној заједници. Подијеливши просвјетни рад са државом, ми тек онда можемо говорити о побољшању наших просвјетних прилика и о општем прегнућу цијелога народа за умно и духовно добро његово.

HENRI POINCARÉ:

Вриједност науке.*)

Изнаћи истину треба да буде циљ наших радња; то је уједно и једини циљ, који је ње достојан. Извјесна је ствар, да нам се ваља понајприје потрудити, да олакшамо људске боли; али нашто? Не трпјети у животу, то је негативан идеал, који би се без сумње најлакше постигао уништењем свијета. Кад бисмо човјека хтјели све више и више ослободити од материјалних брига, догодило би се да би он тиме стечену слободу употребио за студију и посматрање истине.

Па ипак нас каткада плаши истина; ми знамо поуздано да нас она по који пут обмане; да је она само појава која нам се на тренут указује, па да нетрагом ишчезне, и да је ми све даље и даље морамо прогонити, а да је никад достићи не можемо. Али, да може човјек радити, потребно је да стане, *ἀνάγκη στήναι*, како је казао неки Грк, Аристотел или који други. Ми знамо и то, како је она често окрутна, и питамо се, зар је илузија само утјешљивија, зар она у исто вријеме и не чини човјека јачим, јер је она баш та сила, која нам ствара поуздање. Хоће ли нам остати нада, ако нам илузија ишчезне, хоћемо ли имати срчаности, која нам је за рад потребна? С нама се збива исто што и с коњем у јахачници, који се устручава да пође напријед, ако му се нијесу повезале очи. Да можемо истраживати истину, ваља нам бити независнима, потпуно независнима. Желимо ли супротно радити, желимо ли

*) Der Wert der Wissenschaft, Leipzig 1906. Увод.

јаки да будемо, морамо се удружити. У томе је разлог зашто многи од нас страхују од истине; они је посматрају као узрок слабости. Па ипак се не треба бојати истине, јер је она једино лијепа.

Кад говорим овдје о истини, имам на уму у првом реду научну истину, али ја говорим и о моралној истини од које је праведност само један дио. Можда изгледа да злоупотребљавам ријечи, па да у једном имену спајам двије ствари, које међу се ништа заједничкога немају; да научна истина, коју желим утврдити ни у ком случају не може бити једнака моралној, коју само срце осјећа. Па ипак, ја не могу одвајати једну од друге; и они који једну љубе, не могу не љубити другу. Да пронађемо и једну и другу ваља нам ослободити душу од сваке предрасуде и страсти, ваља нам доћи до безусловне искрености. Обје врсте истине, кад их пронађемо стварају нам једнаку радост. Од оног часа, кад их човјек спозна, и једна и друга бљеште једнаким сјајем тако, да их ваља или гледати или затворити очи. Обје нас напакон привлаче и вуку; оне никад нијесу непомичне; и кад човјек мисли, да их је досегао, увиђа да му треба још даље ићи. Онај, ко их прогони, осуђен је да никад не зна што је мир.

Ваља још напоменути, да они који се једне боје имаду страха и од друге; то су наиме они који се у свима приликама даду заплашити од посљедица. У кратко: обје врсте истине спајам уједно, јер нас једнаки разлози воде, да их љубимо, једнаки да их се бојимо.

Ако нам не треба презати од моралне истине, тим мање треба да се бојимо научне истине. Прије свега она не може доћи у сукоб с моралом. Морал и наука имаду своја посебна подручја, која се додирују, али не задиру једно у друго. Онај први, указује нам циљ, за којим треба да тежимо, а ова друга нас упознаје са средствима, помоћу којих се тај циљ постизава. Ни морал ни наука никада једно другом не противрече, јер се никада и не састају. Неморалне науке, као ни научног морала не може уопште ни бити.

Ако се науке ипак прибојавамо, то бива нарочито с тога, што нам она не може дати среће. — Доиста, она нам то на први поглед и не може дати, и ми се можемо питати: зар животиња не трпи мање од човјека? Али, можемо ли чезнути на земљи за рајем, у ком би човјек био збиља подједнако бесмртан као и животиња, јер не би знао да мора умријети? Ако човјек једном опроба јабуку, не заборавља више њенога укуса ма какве биле боли његове, већ за њим све више чезне. Па и како би могао иначе? То би било, као да човјек здравих очију ослијепи, па да се питамо, може ли он не имати чежње за свјетлошћу? На тај начин човјек доиста не може бити сретан уз науку, али у данашњи дан може још мање сретан бити *без* ње.

Ако је пак наука једини циљ, за којим треба да тежимо, можемо ли се надати да ћемо га постићи? У то се може сумњати. Читаоци моје мале књижице о „Науци и хипотези“ знаду, како ја о томе мислим. Истина, коју само узгред можемо да видимо, није баш оно, што већина људи под том ријечју разумијевају. Може ли се изводити из тога, да је наша тежња за истином, која нам се силом намеће, у исто вријеме заувјек излишна? Или можемо ли се усупрот свега тога приближити ма с које стране истини? То треба да испитамо.

Понајприје, која нам средства служе за ријешење ове задаће? Зар није људски разум, или боље речено, разум научењака способан за бескрајну многостручност? О томе предмету могао би човјек, а да га никад не исцрпе, написати читаве књиге, а ја сам га само летимично дотакао у неколико кратких страница. Свако ће признати, да је ум једног математичара мало сличан уму физичара или природњака; па ни сами математичари нијесу међу се једнаки: једни од њих познавају само неумољиву логику, а други се ослањају на интуицију, па у њој налазе и једино врело својих открића. Ово би био разлог за неповјерење. Зар могу математични теореме у једнакој свјетлости излазити пред тако не-

једнаке умове? Истина, која није за све једнака, може ли бити истина? Посматрајући то питање изближе, опажамо, да сви ти различити радници раде на заједничком дјелу, које се без њиховог судјеловања не би могло довршити. И то нам улијева једино поуздање.

По том ваља нам испитати онај оквир, у који изгледа да је обухваћена природа: тај оквир чине вријеме и простор. У „Науци и хипотези“ јасно сам показао да је њихово значење само релативно. Не сили природа нас, него ми њу на тај оквир јер нам је то од потребе. Но ја сам ту говорио готово једино о простору, и то о такозваном „квантитативном“ простору, а то ће рећи о математским одношајима, чију цјелину сачињава геометрија. Требало би још да покажем, да је вријеме исто што и простор, и то баш „квалитативан простор“; нарочито би ми ваљало испитати зашто придајемо простору три димензије. За то нека ми се допусти, да се још једном вратим на та важна питања.

Зар није математична анализа, којој је главни предмет студија тога празнога оквира, само гола игра људскога духа? Она не може физичару дати ништа друго до прикладан говор; па зар то није и сувише малена услуга, коју би човјек у случају потребе могао лако прегорјети; зар се не треба прибојавати, да је тај вјештачки говор само вео, који је стављен између стварности и ока физичарева? Нипошто! Без тога говора остао би нам непознат за вазда огромни дио дубљих сношајева међу стварима, и ми никад не бисмо имали свијести о унутрашњој хармонији свијета, која је, као што ћемо видјети, једина права стварност.

Најбољи је израз за ту хармонију закон. Закон је једна од најновијих тековина људскога духа. Има још народа, који живу у постојаном чуђењу, а има их и таквих који се ничему не диве. Ми напротив требали би да се дивимо правилностима природе! Људи захтијевају од својих богова, да им они своје биће посвједоче чудима, али је вјечно

чудо у томе, што чуда не бивају вјечна. Свијет је божанствен с тога, што је хармоничан. Кад би њим управљала каква ћуд, што би нас могло увјерити, да њим неће управљати случај?

Овој тековини закона захваљујемо постанак астрономије, и у томе баш лежи величина ове науке још више него у узвишености самога предмета, који обрађује.

Сасвим је природно, да је механика неба била првим узором за математичну физику. Од тада се развила та наука, она се развија још, и то брзо. Данас је већ потребно да промијеним у неким тачкама ону слику, што сам је саставио године 1900. и посветио јој два поглавља у „Науци и хипотези“. У свом предавању на свјетској изложби у Сен-Лују 1904. покушао сам да омјерим преваљени пут. Какав је био успјех тога истраживања сазнаће читалац из даљег излагања.

Напредовање науке изгледа да ће довести у опасност и она чврста основна правила, која се сматрају управо фундаменталнима.

Ипак се не да ничим доказати, да их науке неће макар и непотпуно сачувати и да ће она и даље постојати у другом облику. Напредак науке не смије се сравнити с измјенама у каквом граду, гдје се старе зграде без икаква милосрђа руше, да би уступиле мјесто новим грађевинама. Тачније је ако се тај напредак упореди с развићем животињских облика, који се непрестано мијењају док након не постану за обичног човјека нови и непознати. Извјежбано око наћи ће увијек у њима трагове рада прошлих стољећа. Не смије се дакле мислити, да су застарјеле теорије или неплодне или сувишне.

Кад бисмо на овом мјесту стали, то би био разлог да нам ове странице улију повјерења у вриједност науке, али би било и још више разлога за неповјерење. У нама остаје траг неке сумње и то нам ваља испитати.

Неки су прецијенили улогу компромиса у науци, идући тако далеко, да су огласили закон као научну чињеницу, коју су само научењаци створили. То значи ићи далеко на путу номинализма. Научни закони нијесу вјештачке творевине. Ми немамо разлога, да их сматрамо за нешто случајно и ако нам је тешко доказати, да они то нијесу.

Постоји ли хармонија, коју људска интелигенција настоји пронаћи у природи, и ван те интелигенције? Без сумње је стварност, која би била потпуно независна од духа, који је схвата, гледа и осјећа, немогућа. Кад би један такав спољашњи свијет постојао, он би нам био за сва времена недоступан.

То, што ми зовемо објективном стварношћу само је заправо оно, што је заједничко мноштву мисаоних бића и што може свима бити заједничко. То, свима нама заједничко, као што ћемо видјети, није ништа друго до хармонија изражена математичким законима.

Хармонија је, дакле, једина објективна стварност, једина истина до које можемо доћи, па ако кажем, да је општа хармонија свијета извор све љепоте, увидјеће се, какву важност имамо придавати лаганом и мучном напредовању, из кога нам се та љепота све више и боље даје упознати. —

Љ. БАКИЋ

Законодавство у Црној Гори

(Наставак)

(5)

в.) *Закон о измјенама и допунама у Закону о чиновницима грађанског реда од 1902. год. и у закону о пензијама од 1904. год. од 21. јануара 1910.* Као што смо видјели, измјенама и допунама од 1904. год. умањено је чиновницима право на пензију. Овим законом од 1910. год. похитало се је да се то исправи.

Чланом 1. ових измјена, допуњује се чл. 1. закона о чиновницима грађанског реда од 1902 год. и тражи се, да има и *предлог надлежног министра*, па да би Владар потписао указ за постављање извјесног лица у државну службу, дакле, за чиновника, што није било прије, јер се није законом тражило и предлог надлежног Министра. У овој измјени чл. 1. зак. о чиновницима додато је и то: да указа не треба да буде за оне државне службе, које специјални закони не траже за поједине струке н.пр. за учитеље; а такође и да се има у свакоме указу означити и годишња систематска плата постављеног чиновника.

Чланом 2. додато је, да се чиновник може пензионисати, осим случајева у чл. 3. Закона о пензијама од 1904. год. још и онда, *кад то захтијевају интереси државне службе*. Опет, ево „интереси државне службе“?! Како се Министар може злонамјерно користити овим појмом „интереси државне службе“ у циљу задовољења својих личних прохтјева, напоменули смо раније. Није се овим добило већ изгу-

било у погледу сталности чиновника, а још горе то долази кад се ово правило протеже и на судије.

Чланом 3. укида се чл. 4. закона о пенсијама од 1904. год., по којему је чиновник добивао право на пенсију послѣ 12 година државне службе, а пенсију само 70% од његове систематске плате послѣ 40. година државне службе, и замјењује чл. 46. закона о чиновницима грађанскога реда од 1902. год. Наново се уводи, дакле, право на добивање пенсије послѣ 10 година државне службе, а на потпуну плату за пенсију послѣ 40 година службе. Осим тога додато је, да наређења овога закона важе, осим за учитеље, још и за наставнике средњих школа.

Чланом 4. укида се чл. 5. закона о пенсијама од 1904. год. по којему се је рачунало у године државне службе, само вријеме од навршене 20. године живота, а мјесто њега повраћен у живот чл. 47. зак. о чиновницима грађ. реда од 1902. год. по којему се не води рачуна, да ли је чиновник имао више или мање од 20. година при ступању у државну службу.

Према овоме довољан је акт Владарев, којим је чиновник постављен у државну службу, па да му се рачуна у године за пенсију све вријеме од постављења, макар постављен и прије 20. године.

И ако је овај закон санкционисан 21. јануара 1910 год., ипак је прописано његовим 6. чланом, да има обавезну силу од 1. јануара 1910 год.(!)

Тешко је определијелити, која је побуда законодавца оправданија, да ли она из 1904. год. или ова из 1910. год. Како код нас још и данас претеже број нешколованог чиновништва по свим струкама, и, како је слабо улагано у пенсионски фонд до 1903 године; и најпослије, како се раније мало водило рачуна о томе, од колико ће се година старости живота примати поједина лица у државну службу, то је тенденција законодавца у 1904. г. доста оправдана, с погледом на интересе државне касе. Али, у колико је ово оправдано с поменутог гле-

дишта, неоправдано је с гледишта интереса школованог чиновништва и оног које је према законским одредбама редовно улагало улоге у пенциони фонд.

Штићењем интереса државне касе због неизвршења чијих обавеза, макар пропуштених и од стране државе, не би требало да се крњи право оних, који су испунили све обавезе. Пенсија је чиновнику једно осигурање, које му има помоћи у старим данима или на случај болести.

Ово осигурање узима држава на себе, а од чиновника тражи, да он исцрпи све своје физичке и умне способности у њеној служби, па уз ово од његове зараде задржава извјесан дио, који ће бити подлога за стицање права на пенсију. На овакав начин, право чиновника на пенсију правична је ствар, јер је то животно питање једног великог реда држављана, који су свој живот посветили служби државе. Према овоме, пенсија треба и да није мала, већ толика, да чиновник, кад изнемогне, или остара, може пристojно себе и своју породицу издржавати. Ови разлози, навели су, ваљда, и законодавца у 1910. год., те је и донио измјене којима је побољшано стање чиновника у погледу пенсија. Обзири на околности: да има доста нешколованог чиновништва и да се није водило рачуна о годинама живота за ступање у државну службу, као и што нијесу раније чиновници улагали у пенциони фонд, — законодавца нијесу могли поколебати, као у 1911. години већ је окренуо бољим путем за чиновнике, а по нашем мишљењу то је оправдано. И нешколовано чиновништво, у недостатку школованог, вршило је и врши државне послове, као државни органи, те ни они не треба да буду кажњени, кад им је већ држава неке неиспуњене обавезе, као давање улога опростила, а неке, као школску спрему, не тражила. Свакако су и ови чиновници посветили свој живот у служби држави, те и њима треба да она праведно притече у помоћ. Раздвајање нешколованог од школованог чиновништва у погледу пенсије, било би неоправдано, а друго је већ пи-

тање, морају ли се, и требају ли се, нешколована лица примати у државну службу, као и смију ли се равнати или претпостављати школованим лицима.

По закону о чиновницима грађанскога реда од 1902 год., који је и данас на снази има IX чинов (рангова), почињући са министарским чином а свршавајући са писарима племенских и финансиских капетана. У сваком се чину означава, које категорије чиновника спадају у њ. Чланови нијесу одређени према платама, нити су ове стално одређене законом. У овоме доста игра улогу и произвољност. Обично се у годишњи буџет унесе од стране појединих Министара, да у државном надлештву Н. Н. има толико и толико чиновника и за сваког се одређује, колика му је плата. Тако се дешава, да у једном Обласном Суду имају судије различиту плату, а то није учињено, не само по каквом законском пропису, већ ни с обзиром на проведене године службе или школску спрему. И ово је остављено на схватање надлежног Министра, дакле, на произвољност његовој оцјени, што није за одобравање.

Од 1906. год. израђена су три пројекта закона о чиновницима грађанског реда, али ни један није подношен Народној Скупштини. Тешко је загристи у ову јабуку. Чиновничко питање је једно од најважнијих питања у државном устројству. Ова тешкоћа код нас је особита, пошто је огромно већи број стручно неспремна чиновништва по свим гранама државне управе. Број њихов у опште је велики и са мањим, а способним бројем чиновништва, могли би се с успјехом отправљати државни послови. Овако је на број много, а стварна корист од њих за државу мала. Велики број чиновништва чини, да се не могу побољшати плате, пошто тај број знатно терети платама државну касу. Доношењем доброг закона о чиновницима грађанскога реда и о државној администрацији, дало би се могућности, да се поправи, иначе тешко, материјално стање чиновника свију струка. Надати се, да ће се што прије приступити и рјешењу овога важнога питања. —

г.) *Закон о Главној Државној Контроли, од 10. маја 1901. године.* Први пут се овим законом установљава највиши рачунски суд „Главна Државна Контрола“. Установа Контроле од неоспорне је важности и користи по државне материјалне интересе. Иницијаторима за увођење њено законским путем и Творцу закона припада особита заслуга. Користи од увођења Контроле одмах су се осјетиле. Не само, што се у неколико разбила магла са рачуна државних прихода и расхода до тада вођених, него је од тада па унапријед сваки надлежни државни орган водио рачуна о надзору од стране ове установе, те је и брижљивије руковао државном имовином. Ову корист не слаби факт, да се и након овога опажао неред и злоупотребе, јер се то може дешавати и при најбољем закону и уређењу државне Контроле, — све зависи од ваљаности државних органа, којима је повјерена та деликатна дужност. Закон садржи чл. 47 а ступио је на снагу 10. маја 1901. године.

Преглед свих државних рачуна врши по овом закону Главна Државна Контрола. Контролу састављају: предсједник и два члана, који не могу бити међу собом сродници; секретар, два рачуноиспитача и потребан број писара. Сви се чиновници Контроле постављају указом. По чл. 170. Устава предвиђа се Главна Државна Контрола, као засебно државно тијело и рачунски суд. Даље од чл. 170. до чл. 175. Устава прописује се састав Контроле и у кратко дјелокруг њеног рада. Састав Контроле исти је, као и по закону од 1901. године, и састављају је предсједник и два члана. Народна Скупштина бира предсједника и чланове из кандидационе листе, коју саставља Државни Савјет и на којој је предложено двапут онолико кандидата, колико има празних мјеста. За предсједника и чланове Контроле тражи се, поред црногорског држављанства, још и: 30 година живота, редовно свршени правни факултет или виша стручна школа у рангу факултета, 10 година државне службе; или да је односно лице било ми-

нистар финансија или служило као виши чиновник у финансијској струци и има 10 година државне службе. Свакојако предсједник или један од чланова Контроле мора да је редовно свршио *Њивни факултет*.

Општи рачун државни подноси се Народној Скупштини са примједбама Контроле и то најдаље за двије године од завршетка сваке буџетске године.

Контрола прегледа, исправља и ликвидира рачуне опште администрације и пази, да се не прекорачи ни један издатак по буџету, нити да се чине пренашања сума из једне партије буџета у другу.

У даљи дјелокруг рада Контроле спада: рјешавање о недостацима при прегледу каса и обезбјеђењу истих; стара се у договору с Државним Савјетом о упрошћењу државног рачуноводства и књиговодства и да се приходима и расходима правилно рукује; даје своје мишљење по буџетским питањима дотичном Министру, а овај је дужан затражити то мишљење; изриче дисциплинарну казну над својим персоналом; чини ванредне прегледе каса; прописује правила о дужностима свога персонала; чини предлоге Државном ~~и~~ односно Министарском Савјету у корист државне касе. Министри су по овом закону једино одговорни Владару за државне рачуне.

Предсједник Контроле подноси извјештај Владару о рачунском раду Министара.

Сви рачунополагачи дужни су поднијети своје рачуне Контроли до краја мјесеца јануара сваке године, а, ако их не поднесу правилно у овом року, Контрола их казни дисциплинарно, укором или мјесечном платом од једног до шест мјесеци. Пошто Државни Савјет — односно Министарски Савјет, склопи буџет и пошто га Владар одобри, овјерен препис тога буџета шаље се Контроли. Све су власти дужне ставити се на расположење Контроли, у колико је то истој потребно за обављање њених послова.

Предсједник Контроле распоређује рад рачуноиспитачима, а ови се при свом раду увјеравају: јесу ли рачунополагачи уредно водили рачуне о приходима

и расходима, а обзиром на закон о државном буџету и друге пуноважне наредбе. Рачуноиспитач предаје извјештај о свом раду предсједнику, а овај даје то једном члану Контроле на ревизију.

Члан Контроле, пошто прегледа рад рачуноиспитача и ако га нађе неправлним, саопштава то предсједнику, те овај одређује другог рачуноиспитача да исту ствар поново прегледа. Ако рачуноиспитач нађе злоупотребе при прегледу, саопштава то Контроли и ова одлучује у свој сједници: да се рачунополагач удаљи од своје дужности и да му се задржава половина плате до коначног ријешења Главне Контроле; као и, да нађени мањак судским путем обезбједи имовином рачунополагача.

Кад се нађе исправан рад рачунополагача, враћа му се задржата плата, а учињени трошкови падају на терет државне касе.

Контрола чини редовно сваке године преглед Главној Благајни Министарства Финансија по завршетку рачуна, а ванредне прегледе може чинити, кад то нађе за потребно. Ванредне прегледе свију каса предсједник може наредити, кад то нађе за потребно. Рачуноиспитачи чувају у тајности повјерени им посао, иначе су одговорни дисциплинарно, а могу и кривично пред редовним судом одговарати ако је била тајна злонамјерно откривена.

Ако се при прегледу нађе мањак у каси, па га рачунополагач одмах надокнади, Контрола може ријешити да и даље рукује касом, а може га и удаљити. У случају нађене злоупотребе, Контрола му не даје даље руковање касом.

Контрола пуноважно рјешава већином гласова, а предсједник има право рјешење већине непрогласити извршним (?!) и подноси то на ријешење Владару.

Контрола је дужна саопштити рачунополагачу и наредбодавцу, који се оптужују за накнаду штете, све оно, зашто се оптужује, на одговор.

Туженом на горњи начин остаје могућност да разгледа акта у Контроли и да даје своје противдоказе.

Против коначних рјешења Глав. Контроле има мјеста жалби на Државни Савјет, а Контрола је дужна о тим својим рјешењима извијестити Министарство Финансија.

По чл. 32. овога закона, кад Контрола примијети злоупотребу, која се казни по Кривичном Закону, она спроводи дјело надлежном редовном Суду да се кривично дјело по званичној дужности ислиједи и пресуди. Кад редовни суд нађе, да тужени није одговоран по кривичном закону, дужан је и томе извијестити Контролу, након чега она рјешава о имовинско-грађанском питању.

Односно предаје редовном Суду туженога за суђење по кривичном закону, настаје питање, да ли *сада* може Контрола непосредно тужити извјесно лице пред редовним судом или треба за то претходно одобрење надлежног Министра. Ово питање намеће се откада је ступио кривични закон и кривични поступак на снагу, а оба су ова доцнијег датума од закона о Контроли.

По кривичном закону, а именом по његовој глави XI. предвиђене су кривице чиновника учињених у званичној дужности дакле, и благајника или наредбодаваца.

По кривичном поступку за те кривице мора да има одобрење надлежног Министра, па да се чиновник може предати редовном суду. Како су кривице благајника и наредбодавца оне исте из главе XI. Кривич. Законика, и како је кривични поступак и кривични законик доцнијег датума, то је без сумње потребно, и за предају суду дотичног лица, одобрење надлежног Министра, пошто је закон о Контроли у овом пропису дерогиран овим доцнијим законским прописима. Друга је, пак, ствар, шта је корисније и правилније, да ли то, да Контрола треба да непосредно тужи извјесно лице суду или да треба за то претходно одобрење надлежног Министра.

Наше је мишљење, да је боље, да Контрола има право непосредног оптуживања, из разлога,

што је већа гаранција за државне интересе, јер одобрење или неодобрење Министарско може носити на себи и политичку боју. Али, ипак, морао би се у ту сврху измијенити пропис кривичног поступка, којим би се начином учинио изузетак за тужбе Главне Контроле и оставити се том измјеном, да Контрола може непосредно предати ствар суду. Или, пак, да се измијени односни пропис закона о Контроли — разумије се, редовним путем и назначи се у томе изузетак од прописа кривичног поступка, те да ово важи као пропис специјалног закона, који је донесен последије кривичног поступка и у томе га овај и де-рогира.

За штете због неуредности у руковању државних каса одговорни су Главној Контроли: рачунопологачи и руковаоци каса, наредбодавци и рачуноиспитачи, а Министри су одговорни Владару. Казна је за неуредности поменутих лица дисциплинарна: укор или глобе од 1 до 6 мјесеци плате, у колико не наступи већа одговорност по кривичном законнику.

Против дисциплинарних казна има заинтересовани право жалбе на Државни Савјет. Поред обичних дужности једног шефа надлештва, предсједник Контроле извјештава и Владара о раду Главне Државне Контроле, а у његову одсуству замјењује га у свим дужностима најстарији члан Контроле.

Овај закон и сада је на снази.

д.) *Закон о уређењу Државног Савјета од 29. јуна 1906. године.* Државни Савјет по закону од 1902. год. није био једна засебна установа, нити су односне функције вршила за то искључиво одређена лица, већ су то вршила лица са другим државним звањима и дужностима, у која су спадали и Министри, те им је ова дужност била као узгредна. Стари Државни Савјет био је и један од законодавних чинилаца, као што је то раније напоменуто.

По Уставу од 1905. год. установљен је Државни Савјет, као засебна установа, и чланови његови имају да врше искључиво дужност по предметима

Државном Савјету у дужност стављеним. Државних Савјетника по Уставу и овом законнику има 6., који се постављају указом на предлог предсједника Министарског Савјета. Државни Савјет је највише административно тијело, које као такво заузима прво мјесто у чиновничкој хијерархији, а државни савјетници спадају у ред државних чиновника. Из реда државних савјетника поставља Владар Предсједника Државног Савјета. Дужности Државног Савјета набројене су у 16 тачака чл. 120. Устава и чл. 4. овога закона.

Он има ове дужности: да даје своје мишљење о законским предлозима, као и о предметима које би му предложила Влада; да рјешава жалбе против министарских рјешења, чија су рјешења обавезна за Министре, и сукобе између административних као и судских и административних власти; да суди државним чиновницима као дисциплинарни суд; да одобрава издатке за ванредне потребе из општег кредита одређеног буџетом; да одобрава изузетно ступање у поданство; да одобрава корисна по државу поравнања између државе и појединца; да одобрава задуживања државе у ванредним приликама до 200.000 перп.; да рјешава жалбе против указа, као и оне по којима је Министар донио своје рјешење као ненадлежан; да рјешава о продаји непокретних добара: обласних, капетанских и општинских; да рјешава о расходовању оних сума, за које би се показало, да се немају откуда наплатити; да може од Главне Државне Контроле захтијевати потребне извјештаје о државним рачунима, као и да суди по жалбама против рјешења њених; и на посљетку, да врши оне послове које би му одредили разни земаљски закони. Још Државни Савјет има у дужности, да према чл. 171. Устава, предлаже кандидате за предсједника и чланове Главне Државне Контроле.

Према овим дужностима, Државни је Савјет највиши административни Суд, а такође и дисциплинарни Суд. По његовом чл. 5. Владар може од-

редити, да државни савјетник може вршити и друге послове осим оних који спадају у дјелокруг Државног Савјета, ако би био иначе довољан кворум за рјешавање у Државном Савјету. Према прописима чл. 119. Устава за савјетника може бити постављен онај црногорски држављанин, који има 35 година живота, који је свршио редовно какав факултет на страни или вишу стручну школу у рангу факултета; да је провео у државној служби 10 година или да је био Министар макар без поменутих услова. За садање државне савјетнике није важило и не важи још горње правило, јер им је прелазним наређењима Устава, а посебно чл. 221. Устава, омогућен улазак у Државни Савјет и без прописаних квалификација у Уставу. Испуњење ових услова има бити тек крајем друге *редовне* скупштинске периоде.

Државни Савјет има главног секретара, који, према једној доцнијој измјени, може имати право гласа при рјешавању. Најстарији по наименовању члан Савјета заступа предсједника у његовом осуству. Предсједник има према канцеларијском особљу онакву дисциплинску власт, какву имају Министри према подручним им чиновницима према закону о чиновницима грађанског реда.

ђ.) *Закон о пословном реду у Државном Савјету од 29. јуна 1906. године.* Државни Савјет може рјешавати пуноважно, кад је на сједници најмање три члана, рачунајући у тај број и предсједника. Пуноважно је рјешење Савјета, ако за њ гласају један преко половине савјетника. Ако буде равна подјела гласова, одлучује страна на којој је глас предсједника или његова замјеника. При рјешавању по жалбама против указа Савјет позива Министра који је дотични указ потписао, ради објашњења ствари. Министар је дужан одазвати се позиву, а ако не дође и на поновни позив на другу сједницу, Савјет рјешава без објашњења његовог. Не усвоји ли Министар савјетску одлуку о указу, дужан ју је поднијети убрзо Министарском Савјету. Ако се ни Министарски Савјет не сложи с одлуком Државног

Савјета, ствар се подноси на законско тумачење првом сазиву Народне Скупштине.

При претресу законских пројеката, као и осталих предмета које Влада поднесе на мишљење Државном Савјету, поступак је сличан као у Народној Скупштини.

Опширније се прописује поступак при подношењу и рјешавању жалба, као и о доставама рјешења Савјета заинтересованим.

е.) *Закон о министарској одговорности* од 20. јула 1908 године. Као посљедица Устава од 1905. год., који је предвидио чл. 108. министарску одговорност и у главном одредио дјелокруг њиховог рада, као и права њихова, дошао је закон о министарској одговорности.

По чл. 108. Устава и чл. 1. овог закона Министри су одговорни за своја службена дјела Владару и Народној Скупштини. У чл. 2. истог закона таксативно се набрајају дјела за која их може Владар и Народна Скупштина оптужити, а ова су: Издајство према Отаџбини и Владару, повреда Устава, примање мита, оштета државе из користољубља, наредбе подручним властима да повриједи одредбе изборног закона, спречавање злоупотребом своје власти вршење закона и законских наредба или извршење судских пресуда, злонамјерно подношење неистинитих извјештаја Владару и Скупштини. У случајевима, у којима је дјело, за које Министар одговара, кажњиво по кривичном закону, Министар ће се казнити по истом закону. За дјело издавања наредба подручним властима, да се повриједи одредбе изборног закона, кажњава се Министар затвором од 2—5 година. Министар се кажњава од 2—10 година затвора, лишењем звања и губитком грађанске части, ако премапотпише указ Владара којим се обуставља Устав у цјелини или у појединостима. Истом се казном кажњава министар: кад нареди или премапотпише указ, којим се постојећа дација или порез и прирез установи или промијени без одобрења Народне Скупштине; кад

нареди или премапотпише указ за државни зајам без одобрења Скупштине, изузев, кад се Држава налази у таквим ванредним приликама да се не може сазвати Скупштина, те Владар може на предлог Министарског Савјета у договору с Државним Савјетом ријешити да се учини зајам до 200.000 перпера; а такође Владар може у ванредним потребама наредити издатак из државне касе до 50.000 перп. У оба ова изузетна случаја Владар подноси идућем редовном сазиву Скупштине образложен извјештај о тим издацима. И још се кажњава Министар од 5—10 година затвора, уз губитак чина и грађанске части, кад изврши указ Владарев, који надлежни одговорни министар није премапотписао.

У свим осталим случајевима *министарске одговорности*, Министар ће се казнити од 4—8 година затвора и лишењем звања, а за дјела из користољубља учињена и губитком грађанске части.

Поред кривичне одговорности за дјела које овај Закон предвиђа, Министар је и грађански одговоран за штету, нанијету било држави било појединим лицима. Овдје се не вели и пред којим ће судом одговарати за те штете, те је спорно питање: да ли ће Министар одговарати грађански за штете које су као посљедица таксативно набројених кривичних дјела у овом закону; да ли и за штете које долазе од других његових радња или нерадња као на пр. *немара* — и пред којим ће судом одговарати у једном или другом случају. О овом питању могло би се расправљати посебно и опширније обзиром на општа начела о министарској одговорности и на наше законодавство, чему у овом излагању законодавства у опште није мјеста. Одговорност Министрова не заклања од одговорности ниже потчињене му органе, који су помогли Министру да учини коју од наведених кривица, већ ће се и они казнити као саучесници истом казном којом и Министар.

Предлог да се Министар оптужи мора се написмено поднијети. Ако Владар оптужује Министра,

предсједник Министарског Савјета подноси оптужбу Народној Скупштини, а, ако Министра оптужује Скупштина, тужба мора бити потписана од једне трећине свих народних посланика.

По чл. 113. Устава Владар и Народна Скупштина имају право оптужити Министра у року од 5 година дана, од дана када је дјело учињено. Да се Министар стави под суд потребан је пристанак двије трећине свију присутних Народних Посланика.

Пред Скупштином оптужени Министар има право писмене или усмене одбране. Ако Скупштина ријеши већином гласова присутних посланика да се не одбије, онда се избирају из њене средине 6 чланова истражног одбора, који има повести ислеђење и поднијети скупштини свој извјештај. Одбор при ислеђењу поступа као и ислѣдни судија и има сва права овога.

У случају да скупштински истражни одбор нађе да треба Министра ставити у притвор, потребно је да на то пристане већина од двије трећине присутних посланика.

Кад Скупштина нађе по свршеном претресу, да има мјеста да се Министар оптужи пред Државним Судом, онда она преко истражног одбора или нарочито изабраних посланика подноси тужбу Државном Суду. Истога дана предсједник скупштине извјештава надлежним путем Владара, који дотичног Министра одмах разрјешава од министарске дужности до одлуке Државног Суда. Ако се Скупштина распусти или закључе њене сједнице, онда се започети рад наставља идућег сазива Скупштине.

Државни Суд за суђење по кривицама Министара састављају чланови Државнога Савјета и Великога Суда. Овај се Суд образује у првој сједници Народне Скупштине, по примљеном предлогу за тужбу, на овај начин: Предсједник Скупштине одређује коцком три члана Државног Савјета и три члала

Великог Суда, те тако изабраних шест лица састављају Државни Суд. Истим начином одређује предсједник Скупштине и два замјеника, једног од чланова Државног Савјета а другог од чланова Великог Суда, оба за случај искључења или другог каквог узрока којег од чланова Државног Суда. Предсједник је Државном Суду или Предсједник Државнога Савјета, ако је коцком изабран за члана Државног Суда, или ако ово није, онда најстарији савјетник по наименовању.

Оптужени Министар дужан је лично предстати Државном Суду, да се брани, а *мора* имати и свога браниоца, било да га сам изабере, било да му га Суд постави, ако га сам неће да изабере. Државни тужилац биће ако је Владар оптужио Министра, један од чланова Великог Суда, којег Државни Суд одреди, а ако је Министра оптужила Скупштина, исьедник истражног скупштинског одбора. Државни Суд одређује за свог истражног судију, једног члана Великог Суда, који није ушао у Државни Суд. У осталом поступак Државног Суда при исьеђењу и суђење у главном је онакав као код редовних судова, — само што при равној подјели гласова при суђењу тужба се одбија, по начелу: у сумњи блаже за кривца, што се практикује иначе и у Великом Суду.

Пресуда Државног Суда одмах је извршна. Осуђеног Министра не може Владар помиловати нити аболирати у току истраге осим ако би предложила Скупштина.

Државни Суд одмах престаје да функционише, а све списе предаје Скупштини на сахрану.

На овом мјесту да напоменемо још и неке одредбе Устава о Министрима; Министар може бити само црногорски држављанин, а не тражи се никакве друге квалификације. Кад Министар одступи може се држати на расположењу највише годину дана. Мора му се понудити исто мјесто, или равно оном, које је прије тога заузимао, али ако то неће има право на добивање пенсије, ако је провео у држав-

ној служби вријеме, које тражи закон о чиновницима грађанскога реда. Ако Министар није био прије тога у државној служби може му се понудити мјесто у истој са платом од 4000 перпера, иначе, ако тога мјеста нема, ставља се у пенсију, ако је провео као Министар онолико година у државној служби, колико се за право на пенсију тражи по закону о чиновницима грађанскога реда.

(Наставиће се).

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

МАРКО ДРАГОВИЋ:

Неколике археолошке биљешке из Улциња.

Улцињ, Оцињ, *Dulcigno* зове се варош, са тврђавом, а налази се на бријегу Јадранскога мора, у Приморју црногорском. Тврђава улцињска налази се на једној узвишици, више самога мора, а пружа се од југа к сјеверу. Цио град има само двоја врата: на југу, к мору, и на сјеверу пут брда Метериза. Град, или тврђава, има у дужину око хиљаду метара, а у ширину половину тога. Варош почиње у једној низини на бријегу мора, па се пење узвишицом између брда: Метериза, Пињежа и Бијеле горе. Ова низина изгледа као каква увала међу брдима и све је виша док се дође на поглед поља улцињскога, а отоле се спушта док се с пољем састави; а поље се протеже на сјеверо-истоку до Можуре планине и Бривске горе, а на југу до мора. Пољем тече једна мала рјечица, која се зове Братица, долази испод Можуре преко села Братице, па се састаје са другом рјечицом Брделом и даље тече под овим другим именом. Поље улцињско пресијеца велики канал, који иде од Загањскога блата до мора. Ово је вјештачки ископани канал, године 1885-6. и благодарећи њему оцијеђено је у пољу од воде више стотина рала добре, плодне земље, која је раздијељена тамо досељеним Црногорцима, ради обрађивања.

Варош са тврђавама дијели се на пет административних дјелова, или како тамо зову, *махала*: Град, Пристан, Метеризи, махала Нова и Мераја. Тако је било подијељено у турско вријеме, па је тако и сада. Кад сам назад неколико година становао у Улцињу старао сам се да прикупим што год

грађе за географију, етнографију и археологију тога краја. Што се тиче прва три предмета прикупио сам доста приличну грађу; али што се тиче археологије ту сам постигао слаб успјех; јер, у опће узети, готово и нема тамо ништа важно по овоме предмету. Држећи да и то мало што сам прикупио неће бити на одмет ево ћу да саопћим све што сам о томе предмету забиљежио.

У вароши нијесам могао ништа наћи до остатке од два водовода, од којих је један воду доводио из села Салча, испод Можуре; а други из једне маслинове шуме, која се налази на путу, како се иде из Улциња у порат *Вал-ди-Ноче*, или, како га наши зову, Валданос. Обилазећи варош дођох у једну малу уличицу и на једној врло скромној кућицу опазих једна врата, која мјесто горњег прага имаху два камена, на свод изрезана, и по њима виђех неку врло дивну резбу и још неке изрезотине, које личаху на штампана писмена. Примакох се ближе и увјерих се, да су доиста писмена; али бјеху тако замазана клаком, да се ништа није могло прочитати. Замолих газду куће да ми прода ова два камена и он пристаде да му нови праг направим, а ја камење да узмем за себе. Тако је и било. Пошто сам камење узео, добро сам дао очистити како шаре (резбу), које су биле по камењу, тако и писмена и изиде овај врло добро сачувани латински натпис:

Salvatori nostri J. N. Xp. coniuge mea Gustu pro remedio anime.

Резба је такође израђена вјештачки: извијени пругови са лишћем, а са обадвије стране два лава, окренути један другоме. Камен је чисти бијели мермер.

Каква ли је судба донијела овај дивни старински споменик на ову скромну кућицу? Збиља се судбина игра и са мртвијема стварима као и са живијема створовима. Гдје су некада били дворови, цркве, манастири, споменици и т. д. ту су сада рушевине или незнатне кућице. И горњи натпис био је, без сумње, на некој цркви или споменику, које је вријеме уништило.

Пошто сам прегледао варош почео сам прегледати тврђаву и то почео сам од сјеверних врата. Одмах како се улази у тврђаву, а близу врата, узидана је једна плоча, од мекога камена, и на њој се још познаје римским цифрама забиљежана MDLXVII (1567) година. На плочи је био и натпис, разумије се латински, али су га Турци изђељали, па на истој урезали турски натпис. Како се улази у тврђаву, па одма на лијеву страну, на једном врло високом брду, налази се узидана једна већ од времена и старине поцрњела плоча, преломљена на двоје; али у зиду састављена. По самој градњи зида види се, да тој плочи није ту било првобитно мјесто; јер се види да је зид из много новијега времена. На плочи је овај натпис:

Miraris lectore ora saxa aspera Duomodo opportuna sita plana Duem facta modo delfini ingenium si spectes auditum cum dices si sapiens ardua cuncta potest.

Мало пролазећи напријед, исто лијевом страном, налази се је једна бистијерна, са једним великим пробушеним каменом на њој, кроз који се вода вадила. На камену је изрезан грб и то на штиту вук, који стоји на задњим ногама као да хоће на некога да напане. Мало подаље нашао се један четвороуголан камен, какав се обично узиђује више кућних врата, и на томе камену био је урезан такав исто грб. Све је ово пред оним развалинама за које се држи да су ту били дворови Балшића, о чему ће напријед бити ријеч.

У близини налази се једна џамија, која ничим особитим не би на себе обратила пажњу, да се не виде по зидовима неки умети разног резања изрезаног камења, који нијесу за ту џамију рађени, него су са неке друге грађевине донесени и без икаквога поретка у зидовима узидани. То ми и учини да пажљивије ту џамију прегледам, дако би нашао који камен са каквим год натписом. И збиља нијесам се преварио.

На једној узвишици, која је направљена пред џамијом, налазе се четири главе од колона, а изре-

зане су у коринтскоме стилу. У тим главама усађена су четири дрвена стуба, који држе као неки балкон, који се над вратима налази. Како је ружно видјети ове дрвене, а при том врло ружно израђене, стубове усађене у оне дивне и величанствене главе коринтскога стила, које су некада стајале над стубовима од некога камена или можда и од мермера. Но није ово једино изненађење, које ћете код те џамије наћи. Ту су вам врата од џамије или, боље рећи, вратнице и прагови, доњи и горњи, и дивна звијезда од камена, која је уметнута више врата. На доњем прагу познаваху се писмена, али бјеху добро замазана и на нека мјеста оштећена. Ја сам чистио, колико сам могао, те сам тако успио прочитати ово:

Deisfino cōs et c.... Olchinij Dī Gs̄ et Di Rupp.....
Maximo studio in hac formam pedegit MDL.

Гдје су тачке ту је изломљено, те је тако натпис непотпун; али, колико ми се чини, разумљив је и ја сам га објаснио овако, да је неки Десвино подигао неку грађевину вароши и граду Улцињу, а у славу Божију, са највећом студијом и особитом пажњом.

На горњему прагу чита се овај натпис:

1510 A di Primo di zvgno. И овај натпис потпуно је разумљив и значи, да је грађевина, са које је скинут, или започета, или довршена, 1510 године, првог дана мјесеца Јунија.

Натпис на доњему прагу и натпис на горњему нијесу једнаким писменима срезани; јер се писмена добро разликују, из чега излази, да су их радиле двије руке; а година показује да нијесу ни из истога времена, нити су са једне грађевине. Тако излази да су Турци, кад су радили ову џамију, донијели ове прагове са двије различне грађевине.

Недалеко од ове џамије, а исто на лијевој страни, налазе се рушевине неке некада величанствене грађевине. То се види по остацима, који, и ако се налазе у жалосном стању, опет свједоче да су ту дивни дворови били. Виде се још и данас

многи сводови, од којих су неки готово цијели затрпани под рушевинама, а неки се дијелом још виде изван. Цијела просторија, гдје су дворови били, обграђена је била високим зидовима, од којих се један и данас доста добро сачувао. У томе зиду узидан је тиглама натпис: Johani Bolani. Ко је био овај Јохан Болани, да ли неимар ове грађевине, да ли њен власник, пошто су Млечани Улцињем завладали? Ја држим да је био прво. Породица Болани то је позната млетачка породица. Један члан те породице, по имену Leonardo Bolani, био је млетачки ректор и провидур (Proveditore) у Котору 1553 године. При крају ових грађевина, а при сјеверноме градскоме бедему, налази се једна мала калдрмисана узвишица, а на средини исте један четвороугласти отвор, колико би могао човјек проћи. Кад погледамо кроз тај види се унутра једна повећа просторија и четири колоне (стуба) на којима је утврђен свод. То је био депозит за воду, која је била доведена из маслина, преко брда Метериза, гдје се и данас познаје водовод, и кад сељаци раде ископају из земље ђунте од камена и од глине. На крају те равнице, а при самоме бедему, познају се остаци од неке мале црквице, и то један дио олтара. Држим да је то била дворска капела.

Старао сам се да што год опширније дознам о тим рушевинама; али нијесам могао готово ништа дознати. У Улцињу једва вам ко год знаде причати о чему год што је било назад стотину година. Па се није томе ни чудити. У Улцињу има врло мало старосједилаца. То су вам све досељеници новијега времена из разних арбанашких племена: Хота, Шкрелја, Кастрата и т.д.; а ови су се доселили тек пошто су Турци потоњи пут заузели Улцињ, а то је било 1571. године. Породица чисто турскога порекла у Улцињу готово и нема. Могао сам дознати само за једну породицу, а ти се прозивају Бајазити, можда због тога што су се доселили из града Бајазита. Има досељеника и из Херцеговине, као што су Ресулбеговићи из Требиња. Кад су Црногорци заузели

Улцињ затекло се тамо само 29 православних фамилија, а те су се тамо већином преселиле из Црне Горе: Пипера, Бјелица и т.д. Дакле такви о старинама улцињскимa и не могу знати ништа. Питао сам једном приликом Јусуф бега Бајазита, да ли би он што год знао казати о вишеспоменутим рушевинама; а он ми знаде само толико казати, да је чуо гдје се прича да је ту живјела некаква краљица, и да је цијела башча пред дворовима била покривена стаклом.

Доиста и ја држим да су то били дворови Балшића, у којима је живљела знаменита Јелена, кћи српскога цара Лазара, а супруга Ђорђа Срацимировића Балшића. Ђорђе је умро 1404. године, а послје њега, поред малољетњег сина му Балше III., узела је власт у своје руке одважна и паметна Јелена, којој су велике способности признавали и сами њени непријатељи. Већ године 1405. Јелену налазимо у Улцињу, са њеним сином, гдје у своме улцињском дворцу кроји планове за даља подузећа, и замишља важна дјела. ~~Тус се обрине да организује устанак противу Млетака, како би својој држави повратила земље и градове, које је онако глудо уступио њен муж Ђорђе.~~ Из тога дворца она води преговоре са књазом Никитом Топијом, од Кроје, Којом Закаријом, од Дања и т.д. У томе дворцу купи се око Јелене властела зетска ради договора о одбрани државе од непријатеља. Из тога дворца ступа у преговоре са Дубровником; али та велика жена није нашла достојнога одзива, те су и њене велике замисли остале неиспуњене.

У средини града нашао сам на једној кући, више врата, лијепо изрезани у камену грб. На штиту који је по средини пресјечен једном линијом, у горњој половини изрезана је половина лава тако да, изгледа као да лав излази иза каквога брдашца. На доњој половини штита изрезан је цио лав и стоји на задњим ногама, као да хоће да на некога скочи. У средини је један круг, у којему су изрезана латинска писмена J. H. S. (Jesus Hominis Salvator). Около свега грба, у кругу, изрезан је овај натпис:

Nemo profeta acceptus est in patria sua.¹⁾

Подаље мало на зиду једне трокатне куће нашао сам на једном камену урезана ова латинска писмена G. Z. T. A. S. Што значи овај натпис не могу објаснити; али држим да су то почетна слова имена, презимена, а можда и занимања, некадашњег власника те куће.

На југу града, више самога мора, налази се једна омалена равница, на којој се некада подизала саборна црква посвећена св. Доменику. Ову су Турци били претворили у џамију и то им је била главна градска џамија. У вријеме некога рата, а то је било, како ми рекоше, назад 60 година. Турци су ову џамију напунили џебаном војничком. Баш у то вријеме ударио је у њу гром и сву је до темеља разрушио, тако да се на површини једва могло видјети коју је просторију црква заузимала. Само је остало било нешто од вратница главних врата и доњи праг, и у препрати два повиша камена, на којима су колоне стојале. На десној страни како се улазило у цркву, а у препрати, видио се дивно од камених тесаних плоча израђени гроб; али на њему није било поклопа, а рупа у гробу бјеше напуњена камења.

За бављења мојега у Улцињу учинило се на томе мјесту раскопавање, а по наредби тадашњег управитеља приморске области војводе Сима Поповића. Није се ништа нашло осим неколико надгробних плоча, наслаганих једна до друге; али нијесу биле на дотичним гробницама, него су их Турци отуда макли, па их употребили за калдрмисање џамије. При прекопавању велике цркве нађе се у земљи, један метар дубине, једна мала црквица, а око ње велики број гробова, који сви бјеху отворени али у њима костих немаше. Можда су их извадили, кад су доцније велику цркву градили, и у једну их опћу костурницу сахранили.

¹⁾ Не могу да не примијетим следеће: кад сам по други пут отишао да се прођем по тврђави нашао сам да је власник куће замазао овај грб тако дебелим слојем клака, да се од грба ништа није могло познати. То је исто учинио и оца на праговима џамије, о којој је више ријеч. Како ли су уништавали споменике за вријеме турске владе?

На једној од нађених надгробних плоча бјеше овај натпис:

Hic jacet egregius ac vir nobilis D. Nicolaus Desvino. D. D. Elia cum Pregenitoribus ac Heredibus suis. Qui de hoc saeculo migravit anno Domini MCCCCLXXVIII die VII februari.

Породица Desvino, која се спомиње на овој надгробној плочи, спомиње и на запису нађеном на већ споменутој цамији. Ово је позната млетачка племићка фамилија, о којој сам налазио спомена у многим млетачким листинама. Без сумње ово је био неки млетачки поглавар у Улцињу.

На једној плочи бјеше изрезана бискупска тира; али без натписа; а на једној грб на штиту преко којег бјеху превучена три појаса косо, од десна на лијево; али ни на овој не бјеше натписа. Остале плоче бјеху и без грбова и без натписа.

Као што више напоменух у препрати се налази једна гробница без надгробне плоче. Распитивао сам је ли ту било плоче кад су Црногорци узели Улцињ, па рекоше да јест, и да је понесена и чува се у башчи управитеља области. Ја сам отишао тамо и плочу нашао. То је плоча од бијелога мекога камена. Бјеше преломљена преко средине, а од доње стране бјеше одломљен један комад. У горњему дијелу плоче вјештачки је изрезан српски двоглави орао, онакав какав се у опће виђа на старим споменицима; али без кринова. Испод орла је остављена једна квадратна извишица, на којој је урезан овај натпис:

Hic jacet Zorzi Bl.ch et suis eredes 1563.

У презимену, у средини, изломљена су писмена али је јасно да је ово плоча са гробнице Ђорђа Балшића и његових потомака.

Одкуда овдје година 1563? Знамо да је Ђорђе I. Балшић умро у Скадру 1379 године; Ђорђе II. 1404, а потоњи Балшић-Балша III. — 1421 године. Значи да године 1563. већ Балшића у Црној Гори није било. Из горњега надгробнога натписа дошли

бисмо до закључка, да су вишеречене године пренесени у Улцињ смртни остаци или Ђорђа I. или Ђорђа II. па да су ту сахрањени и њихови потомци, или им кости пренесене.

О вријеме и људи! како сте пријеварни. Од некадашњих господара ове земље ето ни костих није остало; а Бог зна куда су бачене, те им се ни трага не зна.

Чуо сам у Улцињу причање да је изван града, а на сјеверној страни, у једној ували, која се налази између града и брда Метериза, био некада велики манастир. Ишао сам да видим то мјесто, али на површини ни трага нема. Била је до турског доласка сачувана црква, а како су ми причали још су се виђели на површини остаци великих грађевина, које су допирале до бријега, који к мору ваља. Гдје је била црква ту је у турско вријеме била џамија, која је у потоње вријеме разрушена. Ту је сад ограђена нова православна црква св. Николе; а гдје су остале грађевине биле ту је сад православно гробље.

Из причања дознао сам још сљедеће:

Кад се је копао темељ за нову цркву нашао се темељ старе цркве, те је на истом ограђена нова црква. Значи стара црква била је толико велика, колико и садашња нова. На старој цркви нађена су три олтара, један според другога. Нашли су се комади крста од меког камена на којему су била изрезана писмена J. H. S. (Jesus Hominis Salvator). Такође нашао се један одломак од камена, на којему је био натпис:

Pax tibi Marce evangelista meus.

Без сумње овај камен морао је бити узидан изван у зиду, више врата, и свједочи, да је црква била посвећена светоме евангелисту Марку.

Кад су пак прекопавали просторију око цркве нашли су римско гробовље, а то свједоче урне од камена, у којима су нашли спаљене остатке од људи и боце, какве се обично налазе у римским гробовима. Једну такву урну виђао сам код улцињскога

свештеника попа Јована Вујановића, а једну боцу код војводе Сима Поповића.

Тражио сам нећу ли наћи што год и записано о овом манастиру и у једноме рукопису, који сам купио од неког Матарела у Котору. Нађох записано следеће:

Factum fuit monasterium sancte Marie de Scuturi, et monasterium sancti Francisci de Cattaro, et monasterium sancti Marci de Dulcigno par Domina Maria de Domo Cheaur, de Francia, Regina di Zenta hoc est Misiae inferioris, in partibus Albanie. Quest Regina jacet sepultra in ecclesia sancti Marci de Dulcigno, contram altare majore, sub pavimento, cum Domino Anselmo ejus filio. Anno Domni MCCLXXXVIII.

Као што видимо овдје је ријеч о новој Марији родом францускињи, од фамилије Шор, која се назива краљицом Зетском, и која је оградила неколико манастира.

О краљици српској Јелени, и њеној сестри Марији, писали су наши историописци Љуба Ковачевић и Чеда Мијатовић. Мијатовић је написао и једну историјску студију, под називом „Ко је краљица Јелена“ („Љетопис“, књига 217), у којој се озбиљно, и збиља са много студије и нагађања, стара да докаже од којег је рода и племена била та знаменита српска краљица Јелена, супруга српскога краља Уроша Првога Храпавога, а мајка краља Драгутина и Милутина. Но при свему његову најозбиљнијему старању, нагађању и погађању, бар по мојему мишљењу, није ништа доказао.

Мијатовић у својој студији цитира и вишенаведени запис; али са неком разликом. Нпр. у почетку нема ријечи: „Factum fuit.“ Такође нема ријечи: sub pavimento“, које тачније одређују мјесто гдје су сахрањени Марија и њен син Анселмо. Код Мијатовића меће се под знаком питања, да ли је манастир у Улцињу био посвећен светој Марији или св. Марку; али ту је ствар сувишно било метати под знак питања; јер горњи запис јасно каже да је био посвећен св. Марку; а горенаведени натпис:

„*Rax filii Marce evangelista meus*“ коначно ријешава ово питање и доказује, да је манастир био посвећен евангелисту Марку.

И ако овдје ја не пишем никакву студију, ни историјску расправу, не могу да не примјетим нешто о споменутом запису, о грађењу манастира, и о томе зашто се Марија, сестра краљице Јелене, назива краљицом оне Зете, која се налази у Доњој Мизији, у дијелу Арбаније.

Мијатовић, по Фарлати-у, каже да је краљица Јелена основала манастир св. Марије Ртачке, обновила цркву св. св. Срђа и Вакха, саградила цркву св. Марка (или можда св. Марије?) у Улцињу, манастир св. Богородице у Скадру, манастир св. Фрање у Котору и манастир истога свеца у Бару. Из вишенаведенога записа видимо, да се грађење свих ових манастира, осим обновљења цркве св. св. Срђа и Вакха и основања манастира св. Марије Ртачке, приписује краљици Марији. Ја немам података да се упустим у разлагање о томе је ли доиста Марија градила ове манастире; али држим да запис погрешно приписује градњу Јеленину њеној сестри Марији. У осталом није немогуће, да је Марија саградила манастир св. Марка у Улцињу, јер је она у Улцињу живјела и са својим сином Анселмом умрла и у цркви своје задужбине обојица су и сахрањени.

Кад су се чинила раскопавања за градњу нове православне цркве нађена су два гроба, према великом олтару, и у њима кости, које су поново на истом мјесту закопане. Да се боље пазило при раскопавању без сумње би се нашао још који писмени споменик, а можда и надгробни натпис, који је био на гробу мајке и сина.

Зашто се Марија назива краљицом Зетском кад знамо, да такве краљице у оно вријеме није било; да Марија није била одиста ни за једнијем српскијем краљем; да се она нигдје не спомиње међу владаркама српскијема и т. д.? Можда јој је њен свак краљ Урош I. дао почасни назив краљице једнога дијела његове државе, и то баш Зете, која и јест била

некада краљевина, и то за заслуге, које је она стекла при преговорима између њенога рођака Карла I. Анжујца, краља Напуљскога и истога краља Уроша I.

У осталом бољи специјалиста од мене, који ће се заузети да све што овдје наведох прегледа, боље ће све то и описати и објаснити; а ја се постарах да од пропасти на хартији сачувам барем оно што сам тамо затекао.

Кад би се у тврђави улцињској предузела раскопавања, а под надзором вјешта човјека, мислим да би се у затрпаним рушевинама нашао још који лијеп грађевински споменик, а и који натпис, те би се тијем унијело мало свјетлости у стару историју Улциња.

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

О жупану Стевану Војиславу.

(народно предање)

Стеван Војислав је учио школу у Дубовнику. За вријеме школовања допала му се једна ђевојка, којој он покаже своје племство и затражи је за жену, и ожени се њом. Она се звала Неда. С њом је Војислав имао пет синова.

Војислав је неко вријеме живио у Цариграду, у ропству, и том приликом дознаде да грчко царство не напредује, те поче смишљати како би смакао грчки јарам са Срба.

Кад је почео Војислав да влада са Зетом, тражио је мјесто гдје би се могао најсигурније сачувати од Грка, и нашао га је у Папратима, (сјеверо-западно од Скадарског језера). То се мјесто сад зове „Туње“. Ту је извор-врело; од извора до увора има око хиљаду метара. Око 5—6 стотина корака од извора направио је Војислав један дрвени градић. Ту се Војислав населио и узео са собом триста добровољаца, све најбољих јунака, и населио их код себе у исто мјесто Папрати. За војводу над добровољцима поставио је војводу Брљана, зато се и данас у Туњима, зове Брљанова гора и Брљанова плоча. Војиславу је био у руку и Миковић, који тада бјеше на снагу у Црмници.

Да може одржати то ново насеље и издржавати добровољце и набављати ратне потребе, помогло му је то, што се грчком цару Андронику разби једна лађа, која је возила самога злата четири стотине ока у мазијама. То злато је цар шиљао у Мљетке, да се прелије у новац, којим је требало платити из-

државање болесног брата царева у Мљеткама. Ту је било још много златног и сребрног посуђа.

Лађа се разби, кад је била поред Бојане, на самој обали. Војислав пошаље Србе те покупе благо и с тијем благом поче радити.

Грчки цар је тражио то благо од Војислава, али му је одговорио: „да он није благо узео од цара но од мора, море му је дало то благо и да га избацило на српску земљу, а има на то закон, па се он тога закона држи“. За то грчки цар дигне на Војислава велику војску. Кад су Грци дошли у Бар, Војислав пошаље к њима једнога трговца — латинина, и научи га да им рече ове ријечи:

„Откако сте ви напустили ове земље и почео да влада жупан Војислав, пропала ми је трговина, и Богу хвала што сте дошли, сад ћу моћ трговат и трговина ће ми окренут. Још ћу ви нешто казати, али ме немојте просочити: ако се помирите с Војиславом. Војислав је скупио велику војску, а ви се надате на бана босанског и жупана рашког и захумског кнеза Лудовида, а не знате да су се они с Војиславом сложили да на вас нападну и све Грке ископају.

Немојте имати уздања да ће ве Срби у невољи помоћ. Неће брат брата изневјерит, они ће помоћи један другоме. Најбоље би било да похитате и ударите на Војиславов град, док нијесу дошли други Срби“. Тијем улије страх у грчку војску, а по савјету истог Војислава. Грци једнако, крену из Бара, преко Сутормана и Црмничког поља, пријеђу уз Могилу, преко Врпавца, право у Туње (Папрате).

Војислав се склони у Трново, између Клисуре и Црвене Стијене — Уштика.¹⁾

Док су Грци дошли у Папрати, нико им се није чинио на путу. Грци су питали гдје је тај град — Војиславов и, рекли су им: Тун је, и од тада

¹⁾ Туње заузима простор око 4.000 квм., унаоколо има обрађене земље и главица до 100 рала. Око њега су вртови и клисуре с југа: Орлов-крш — или Дебељак, са запада клисура Влаштик, са сјевера Црвена Стијена, боље познат под именом: Уштак, од Скадарског језера су овеће главице.

се зове Туње.¹⁾ Војислав ноћу разреди војску и удари са четири стране. Он са два сина удари од Трнова, а друга три сина ударе, један с Орлова Крша, други с Клисуре, а трећи са Црвене Стијене. Завичу и засвире у рогове и јуришом нападну Грке. Грци се смету и многи ту погину. Веле да је погинуло 40,000 Грка и 6.000 Срба. Они Грци, који не погибоше побјегоше пут Скадра преко Крајине. Та побједа је учинила да је Војиславов син Михаило узео Скадар за пријестоницу, а послѣје њега син му Бодин.

Ноћу, за вријеме боја, близу извора од врела удари Војислава топуз. „Е, ово је Божи дар, земљо прими ме“, рекао је он.

По говору га познаде његов син и рече му: — „Бабо, убих ли те?“ А он му одговори: „Нијеси ме осмртио, а и да си, да ти је просто“. Отада се то мјесто зове „Божова њива“.

Прича се, да су доцније љети долазили у Папрате Немањићи, и ту проводили неки дио љета, одржавајући тако успомену на ту побједу Војиславову над Грцима.²⁾

(прибележио Р. П.)

¹⁾ Туње се налази између: Трнова, Комарна и Папратнице. Трново и Папратница удаљени су по 20 минута, а Комарно 30 минута, од Туње (Папрати).

²⁾ Можда је ово жупа Папрати, коју у тијема крајевима и тражи К. Јиречек. (Уред).

D-r H. ШКЕРОВИЋ:

Толстој и његова философија

(Извадак из јавног предавања.)

Као умјетник Толстој је био литерарни вођа цијелих педесет година. Сви његови велики савременици; Ибсен, Бјернсон и др., и ако су велики, свакако стоје ниже од њега. Роман „Војна и Мир“, почео је излазити 1867 г. и отворио је Толстоју врата светилишта гдје се купе највећи умови човјечанства. Велика епопеја позната под именом „Војна и Мир“, може смјело стати упоредо с великом грчком епопејом. Други његов роман „Ана Карењина“, достојно се придружује к првоме.

Упозоравам на то ради тога, што ћу изнијети неколико момената из тих романа, који чине предигру, прве нејасне контуре његове моралистичке философије.

Треба запамтити, да је Толстој, прије него је створио ова два велика романа, на свагда напустио богати петроградски виши свијет и повукао се у самоћу, у одсад историјску Јасну Пољану. Овај корак Толстоја је врло важан, и ако се може назвати формалним, за његов даљи рад и погледе на живот и свијет. У самоћи јаснапољанској створио два своја генијална романа: „Војну и Мир“ и „Ану Карењину“.

Доцније, у својој, „Исповијести“, сам Толстој вели, да се са својијема великијема друговима по перу, растао за то, што се увјерио, да они „не знају чему уче“ и што је великосвјетски петроградски живот за њега празан и бесмислен. Толстој је у

томе животу видио исмијевање човјека и живота. И ако су му били нејасни путови и циљ живота, он се иије могао сложити с тим животом и почео је *тражити*... И од тога времена, он није престао тражити све до своје смрти 1910 г. Утрти пут великог и славног писца, вијенац и слава генијалног умјетника, њега не могоше више задовољити. Он је тражио нешто ново, нешто друго. Он је тражио смисао и циљ живота.

Толстој, истина, није почео одмах нешто ново, али се већ из „В. и Мира“, могу наслућивати његови будући идеали. То су још само слутње, покушаји, проблеми, који ће доцније заузети конкретне форме. Задржимо се мало на „В. и Миру“.

Ако тражимо ту једног главног јунака, као што обично налазимо у романима, ми га нећемо наћи. Толстој је пренебрегао шаблон. Једно лице са својим идејама, страстима, пожудама и осјећајима Толстој не може дати оно што он тражи.

Он је за главног и једног јунака своје велике епопеје узео *народ*, и то не народ *политички*, већ ону масу, оног простог и бесправног створа, којег зову *мужик*, који је, по мишљењу политичког народа — онда руског племства, имао право само *слушати*. Он, а не Наполеон Бонапарте, ни Александар I, ни Куртузов, ни Наполеонови маршали, ни дипломација, ни ма каква корпорација или staleж, он, тај народ, маса, покретач је свега. Она иста маса, онај презрени мужик, који је створен само за то да кулучи своје властелину, да се стара за његову срећу, не смијући се ни човјеком назвати! Та маса, коју је, како сам Толстој вели у својој „Исповијести“, он дубоко презира одок је био млад, и рачунао је само за теглећу животињу, створену за то да се љепше сјаји његов грофовски грб, одједанпут постаје главни фактор и судија у одлучивању судбине двају великих народа! И не само то, него и главном историјском личношћу, творцем историје уопће! Толстој једним махом пера стрже вијенац с главе једне најзнаменитије личности у људ-

ској историји, он развјенчава ништа мање но Наполеона I, пред којим је дрхтала Европа!

Мјесто једног генијалог бића, којему је све могуће, Толстој нам приказује обична човјека, који једе, пије, шали се и гоји, као сваки остали живи створ. Наполеон му није ништа друго, до етикета, несазнаног нагона, онога народа из чије је средине поникао. И чим је Наполеон престао испуњавати вољу, нагон, тога народа, одмах је био одбачен, као непотребан, одмах је пао поред све своје генијалности.

Ми видимо, да непобједног војсковођу побјеђује обичан *нагон за живот*, једног обичног, шта више презреног народа, или гомила живих створова, које тако зовемо. Треба признати да је то револуција у схватању философије историје. На сцену се јавља један нов чинилац, који је све и сва, који веже и рјешава, који ствара историју и влада судбином човјечанства. То је маса простог народа и *његов начин за живот*.

И Кутузов побјеђује шестохиљадиту војску Наполеона I, не својом енергијом, умом и стратегијом — већ тим што се покорио инстинкту простог народа.

Изразити преставник тога народа, у „В. и Мир“ је Каратајев. Он просто по својој вољи ступа у војне редове, да замијени ожењеног брата. Допада ропства и мирно прима смрт коју му непријатељ изриче. Нема у њега страха, ни жалости, ни трзања, већ апсолутни мир, и равнодушно примање додијелене му смрти. Каратајев је само дио једног огромног организма, с којим живи и умире, од којег постаје и у који се враћа.

Прототип Каратајева је, просвијећени Безухов, Наташа Ростова и др. лица у „В. и М“. Кутузов је побиједио само зато што се покорио нагону тога великог организма, којему припада Каратајев т. ј. народу. „Прости, скромни, у истини велики карактер тај, није се могао наћи у поквареном карактеру европског хероја, који, бајаги, управља судбином људства, а коју је измислила историја“, вели Толстој. Кутузов међутим „има вјеру као народ, признајући

двије главне силе — вријеме и стрпљење“, у томе је сила његова, тијем побјеђује. — Дакле, побјеђује народ, његова вјера и његов нагон. Он, народ главни је херој, главни и једини судија у историји.

Признавши тако *вјеру и нагон за живот* народа као главне и основне чиниоце историје, Толстој се, мало доцније, потпуно обратио и посветио томе народу.

Осим тога у „В. и Миру“ оцртавају се и други проблеми којима је Толстој доцније поклонио више пажње. Ту је дотакнута важност науке и модерне културе; пак проблем смрти, на који се Толстој с ужасом освртао, третирао га размишљао о њему. И ни у једног писца, нећете наћи толико описа смрти, као што је то случај у Толстоја. Најподробније је моменат смрти у Толстоја описан у причи „смрт Илије Илича“. Проблем смрти, уопће, игра врло велику улогу у обрту и прелому у Толстојевим погледима на живот. Он се сам боји смрти. У најсрећнијим данима породичног живота Толстоја мучи мисао, да се сва та појезија, тај мир и срећа породична, мора прекинути, мора нестати, јер ће је смрт немилосрдно за свагда уништити. Та срећа је само варљиви призрак, који се као муња у црној ноћи јавља, својим тренутним трајањем освијетли таму живота као што муња обасја за тренутак гомиле мрких облака. Појави се, засјени нам очи и изгуби се не оставив за собом трага. Отуда и онај песимизам у Толстоја, отуда она велика, тиха сјета у његовим дјелима, сјета једног великог ума, који својом ширином обухвата цио живот и види сав ужас и трагедију људског живота и људства. Сам се Толстој бори и мучи. У својим младим годинама стара се, да у вину, љубави, картама и војним окршајима утопи тај грозни призрак смрти. Али му то не полази за руком. Она се опет враћа, стално се намеће и мучи га. Та бојазан све чешће и разговјетније поставља страшно питање: „Зашто живимо? Зашто смо овдје? У име чега? Какву улогу треба да игра човјек у овом кратком времену од рођења до смрти, које животом нази-

вамо? Шта је то живот? И напосљетку како треба да живимо?“

„Прије него уредим Самарско имање, пише он 1881., прије него почнем васпитавати синове и писати књиге, морам свакако знати, зашто све то морам радити? И докле не познам „зашто“, не могу ништа почињати. Ну добро, продужава он, имаћеш шест хиљада десјатина (36.000 рала) земље, 300 коња, али што с тим?!“ Питајући се како би се могло помоћи народу, долазио је опет пред питање: „Шта се мене, најпослије тиче народ?“

„Добро, пише он даље, обраћајући се самом себи, бићеш славнији од Рогама, Пушкина, Шекспира, Молијера и свију писаца на свијету, ну, али шта даље?“ Он та велика и страшна питања није могао прикрити, није могао ту трагедију затрпати у уживању и ситним дневним интересима. Он се редовно враћао к њима. Његов велики ум није му дао да заборави на своју величину. Он није могао нити умиио живјети и немислити. Није се могао предати мирном и срећном породичном животу и стварати велика умјетничка дјела. Није могао, јер није знао зашто, и у име чега то ради.

Породица — зар нијесу то опет само људи? Морам такођер или живјети у лажи, или познати ужасну правду... Зашто да живим, зашто да љубим своју породицу, ради чега је имам чувати и васпитавати? — То говори Толстој већ у „Ани Карениној“. — (Сјетите се Љовина).

Та питања: Зашто живимо? и како треба да живимо? скренула су сав велики Толстојев ум на себе и одвојила га од његових другова по перу, принудила га, да напусти умјетност и да се посвети *тражењу смисла живота*. И он га је тражио, док га, по своме увјерењу, није нашао. А кад га је нашао, смисао живота, почео га проповиједати као стари пророци, са свом силом свога великог духа.

Он је напустио „господина“ и обратио се потиштеном и презреном мужику. Мјесто надуте раскоши великог свијета, изабрао је биједу сељачког

свијета, мјесто углађеног и образованог друштва спустио се ка грубом, полудивљем сељаку, да код њега тражи смисао живота, идеал човјечанства. Мјесто у науци и умјетности да тражи спас, смисао живота и напредак човјечанства, он га тражи у *вјери* и природном нагону простог свијета.

Да видимо, како је Толстој ријешо проблем живота у својој моралној философији.

Прије свега треба се сјетити оне сцене из његова романа „Ана Карењина“, гдје се Љовин последије дуге борбе, последије порођаја женина и дугог премишљања враћа к вјери. Треба напоменути и то да се Љовин вратио к вјери, прије него је сам Толстој одлучно стао на нови пут. Истина, њега већ не занима успјех тога романа, јер 1874 г., пише сам, да је потпуно индиферентан како ће „Ана Карењина“, бити примљена од критике и публике. 1877 г. први пут јасније и опредјелјеније говори о божанству. Двије године доцније он пише Фету: „Немам ништа против стварног живота и против рада, који је потребан да се сачува тај живот, али ми се чини, вели он даље, да и ја и ви у своме животу не удовољавамо *стварним* потребама, већ потребама измишљеним, примљеним извана, које временом постају навиком; а то је свакако узалудан и непотребан рад“. Али Толстој још тада није био на чисто, нити је ријешење проблема било нађено. Он се мучи и даље и ломи главу над тешким животним проблемом. Он проучава Шопенхауера и увршћује га међу најбоље свјетске мислиоце!

У то вријеме он налази четири начина како да се човјек опрости таме и чамотиње живота.

Први начин лежи у ријечима Сократовим:

„Чим се више приближавамо истини, тијем се више удаљавамо од живота“. „Мудрац цијелог живота тражи смрт и зато се не боји од ње“.

Други начин лежи у епикуреизму;

Трећи у ослобођењу од живота *самоубијством*.

Толстој се зауставио над проблемом самоубијства, па и сам помишљао на њ. Полемишући са

Спинозом, он вели, једном приликом, да је самоубијство *највеће пробуђење* и најизразитији доказ слободног опредјељивања својих дјела код човјека.

Четврти је, коначно, индиферентна малодушност, кад човјек сазнаје сав ужас и бесмислицу живота, а свакако живи.

Ја се нећу зауставити над тијем „начинима“, јер и Толстоја ни један од њих не задовољава. „Не можемо не знати, што знамо, не можемо не разумјети, што разумијемо: вели он на то. Напоменуто је напријед, да је Толстој мимо та четири начина нашао излаз.

Тај излаз нашао је он: „у онијема милијонима људства, који живе и држе на својим бедрима сав наш и њихов живот и стварају историју човјечанства“, у њиховој *вјери*, само је спас.

Толстој, међутим, не признаје вјероуку ниједне позитивне цркве, јер је вјера, по његову мишљењу, *увјерење о истинитости онога чему човјека води нагон — инстинкт, без учешћа разума.*

Нагон, којим се управља живот, прије је ту, него разум, сам тај нагон дјелује и тамо гдје не судјелује разум. Разум је резултат дјелатности тога нагона. Суштина вјере лежи у „познању смисла људског живота“; том суштином човјек се не уништава већ живи.

Вјера је сила живота. Ако човјек живи, заиста у нешто вјерује. Без вјере нема живота.

Схватање вјере код Толстоја је сасвим друкчије него код ма које од позитивних цркава. Он не признаје догме. Отуда је и дошао у конфликт с православном црквом. Њему је вјера одговор на питање: Зашто је ту, то минутно наше трајање, у том вјечном, тврдо уређеном и бесконачном свијету? Или краће: „Зашто живимо? и какав је наш одношај према бесконачном свијету?“

Одговор на то питање, вели Толстој, даје вјера, а не разум. У томе је разлика између науке и философије. У вјери је, по овоме, живи извор познања, који се сачувао само код простог човјека, док је код тако-званог образованог друштва уништен тај извор, културним и рационалним развитком.

„Тамо гдје се вјерује, вели он даље, само по себи је дано рјешење отпора коначног и бесконачног, тако да је живот могућ“. Појам о Богу, души, о одношају човјека к Богу, појам добра и зла јесу, по мишљењу Толстоја, плод еволуције. У њима лежи одговор на питање о смислу живота; без њих живот не би био могућ“.

Свакако садржина Толстојеве вјере не даје нам јасан поглед на свијет. Он није показао пут, којим бисмо поуздано дошли к спасењу. Он је одбио вјероуку позитивних цркава, као и живот данашњег интелегента: пун страсти, туге, мука и трагедије и, обратио се к прстOME човјеку, који је нашао хармонију вјере и живота. А посљедица те хармоније је мир душевни, мир уопће. Прост човјек прима живот онакав какав је, ради, не боји се смрти, болести и тешкоћа. Толстој види пред собом човјека, који без роптања живи, не мучи се душевно, — цијени живот по правој његовој цијени и миран је. Толстој завиди томе човјеку, зато се к њему приближује и зове све нас да пођемо за њим; за тим простим човјеком, и обећаје нам да ћемо наћи утјеху у његовој простој и искреној вјери. То је једини пут, који нам Толстој показује, а којим се може доћи к миру — к срећи.. Али он нам ничим не осигурава успјех. Он само зове: пођите тим путем и опробајте сами. Тамо ћете наћи срећу..

Толстој је, како рекох напријед одбацио вјеруку свију позитивних цркава хришћанских, — јер је међу самим њима нашао велику и оштру неслагласност. Али сва његова морална философија узима за основицу еванђеље. Истина, он сасвим слободно интерпретује св. писмо, али моралку еванђеља потпуно усваја. Основ те моралистике Толстој налази у Христовој ријечи моралности, која нам је дана Христовим законом љубави према ближњему, а интерпретована основним правилом: Не противите се злу; није човјечанству тај морал предопредијелен откровењем, већ је то закон живота, који је инстинктивно сакривен у срцима појединаца, који управља,

развитак живота и који може бити сазнан не разумом, већ *љубављу према животу, чуствовањем и осјећањем* — дакле *вјером*. Тако Толстој рјешава тешки проблем живота. Он прелази границе несагласности и сједињава све у једну велику цјелину, која има једну заједничку сврху: живјети с љубављу.

Појединац одбацује своје личне интересе и губи се у великом људском организму, с вјером да ће једино у тој цјелини наћи мир и циљ живота.

Одбацујући потпуно вјероуку хришћанску, Толстој свакако признаје егзистенцију Бога, као *узрок* свега, али то није бог персонални, који је створио свијет из себе, из материје, већ бог који постоји мимо свијет и њим управља. Бог Толстојев је у нама.

Живјети и вјеровати једно је исто, без Бога се живот не може замислити. „Видим, вели Толстој, да живим само онда кад га осјећам и тражим. Он је то без чега нема живота. Знати Бога и живјети једно је исто. Бог је живот“. Толстој као и Бруно, Хегл, Шопенхауер, Спиноза и Ниче признаје супстанцију свега, зове је *бесконачном силом*, али му је та сила „Вјечна тајна“, коју није потребно знати. Знам само, вели он, да смрт при оваквом схватању губи своју грозоту — није страшна. Није за то јер се човјек сјећа да је честица цјелине, честица Бога, који је *неконачан*, а све што у себи познајем ограничено је. Ја сам тијело ограничено. Он тијело неограничено, ја сам створ који живи мали дио времена, Он пак живи вјечно. Ја сам дио. Он је *све*. Отуда слиједи: да је човјек честица свега, његов живот је честица живота свеопштег. Човјек је син божји, јер је Бог духовни узрок живота. Бог је живот, а пошто сам ја дио тога живота, ја сам и син његов. То је Толстојев пантеизам.

Толстој не признаје сталност тијела; проста је обмана увјерење да живимо од рођења до смрти. Тијело је материја, која се стално мијења и тече, и само је зато јединица, што има нешто нематеријално што га признаје за такву, а то је сазнање.

Али као што се мијења тијело, мијења се и сазнање. Друкчије је у дјетета, друкчије у зрела човјека, другчије опет у старца. Постоји ред сазнања, која једно за другим долазе. За то основицу нашега „Ја“, не може чинити то што је определијељено тијелом и сазнањем. Садржина нашега „Ја“ не исцрпљује се чулним привременим животом, т. ј. трајање од рођења до смрти само је обмана.

„Одношај к свијету, који сједињава сва поједина сазнања, а која долазе једно за другим, није се родио с тјелесним постанком“. Основицом мојега „Ја“, т. ј. *то* што спаја сва сазнања, јест оно „Ја“, које *љуби ово и не љуби оно*. Зашто појединац не љуби ово или оно, нико не зна, али да љуби ово или оно, то је основица животу сваког човјека.

Спољашњи свијет утиче на сваког једнако, али су сами утисци различити, а из тих утисака сачињава се индивидуално сазнање човјека. Значи, само особина више или мање љубити ово или оно јесте особито и основно „Ја“ човјеково. А та особина не зависи о условима времена и простора. Моје „Ја“, спредено је из особина мојих родитеља, дједова, праједова и тако до бесконачности, као и из услова и упливâ на њихов живот, опет до бесконачности. Дакле моје „Ја“ полази из царства ванпросторног и ванвременог. Мој особити одношај к свијету спаја у себи сва сазнања из мога и прошлог живота. *То сазнање се налази изван времена*.

Доцније Толстој ово сазнање индивидуалног одношаја к свијету зове *душа*, која спаја човјека с Богом. Бога познајемо у себи, Бога изван себе не знамо. Све што о њему можемо преставити јесте то: да је посијао у људима дух. — *Deus est in vobis*. Тако завршује Толстој. Таква је душа, разумије се, бесмртна. То је душа цјелине, душа пантеистичка, душа која је Бог.

Али Толстој је морао попустити и од тога. Под упливом своје околине, ради које је писао и радио, дакле под упливом руског сељака и његових погледа на живот, Толстој је коначно признао неку врсту

индивидуалне душе. И послије наше тјелесне смрти, наш одношај к свијету, т.ј. наше „Ја“, које не зависи од времена и простора, свакако не гине. И умрли остаје у вези са животом, с једне стране успоме-нама, с друге стране тим што је индивидуум за живота учинио. Успомена није само престава, јер та иста нематеријална атмосфера, која је упливисала на мог умрлог брата, упливисала је на мене и на друге, за живота његова, па упливише и послије тјелесне смрти његове. Сила живота, која је била у мом брату није се прекинула с његовом смрћу, него је у ствари остала та иста и на мене упливише још силније него за његова живота. Човјек је умро али његов одношај к свијету трајно упливише на људе, а тај уплив расте и повећава се, као и сам живот.

Христос је умро, вели Толстој, веома дивно; о његовој личности немамо готово никакве преставе, али сила његова живота, његов одношај к свијету, упливише и данас на милијоне људи. Истина ми велимо, није то живот Христов већ плод његова живота, али би исто тако могли рећи мрави, кад закопавају желуд, а он проклија и израсте дуб, да је желуд умро кад је закопан, а дуб да је посљедица његова живота.

Али нека је мој брат умро прије хиљаду година, она иста животна сила која је дјеловала за његова живота, дјелује и упливише и послије његове тјелесне смрти.

Какав је живот, каква средина, то Толстој не зна, али поуздано зна да је све то чим ми живимо — сложено из живота оних који су прије нас живјели. Но Толстој свакако не може да призна индивидуални загробни живот, већ само живот уопће, спојен са садашњим, прошлим и будућим животом човјечанства.

Како се из наведеног види Толстој се колеба између монизма и дуализма, — материје и духа, што му је заједничко са свијема философима пантеистичке школе.

Према свему реченом, излазило би да је Толстој апсолутни детерминиста. Ако признаје и тврди да је човјек само честица цјелине, честица живота божјега, и да у њему дјелује прасила божја, т.ј. то како човјек живи да је дјело божје, иначе: да не може живјети друкчије него како сила хоће; једна правилна консеквенција из тога била би: да је човјек, као индивидуум, просто оруђе те прасиле, њен извршилац и роб, а сљедствено да и *нема слободне воље*, као што учи и Шопенхауер.

Из тога би слиједило даље да нормална етика уопће није могућа, а сљедствено да је немогућ и основни принцип Толстојеве етике: Не противите се злу: За морално поступање потребна је слободна воља, — познање добра и зла, познање истине. Али је Толстоју метафизика споредна ствар, он нема метафизичке методе, нити је уопће покушавао да је створи као засебан дио своје философије. За њега је главно етика, па се је њој непосредно и обратио. Он се уопће не осврће на спор о детерминизму и индетерминизму. Тај спор назива једноставно беспредметним, јер не само да „слободна воља“, није илузија, него још више, та ријеч нема уопће никаквог смисла.

„Човјек не будући слободан у својијема чинима, слободан је у опредјељивању тога што је узрок његових чинова, т. ј. у признавању или непризнавању истине“. „На пр.: Човјек који је извршио неки чин под *уљивом страсти* — која отпорује познатој истини, остаје у сваком случају слободан да призна или не призна истину. Т. ј. може познајући истину рачунати свој чин као неизбјежан и оправдати се што га је учинио, а може, признајући истину рачунати свој чин за рђав и осуђивати самог себе за њ. Човјек не би био слободан, учи даље Толстој, кад не би познавао никакве истине а тако исто не би био слободан, кад би му сва истина била позната од једанпут.

Човјек познаје истину постепено.

Смисао живота треба тражити у ономе у чему смо слободни. Људи треба да престану водити бригу

о спољашњим и свеопћим стварима, у којима нијесу слободни и, бар стоти дио енергије коју троше на те узалудне ствари, посветити на признање и ширење оне истине, која стоји пред њима, на ослобођење себе и људи од лажи и завараванја. „Једино у чему си слободан — вели Толстој, дано је у животу, а све остало је ван твоје моћи. А то једно је у томе да познајеш истину и сљедујеш за њом“.

Човјек је, дакле, слободан у толико да може, познавши смисао живота, према тој истини управити своја поступања, а у томе и лежи моралност, која је вођа живота.

Морално живјети значи испуњавати вољу божју, јер живјети је воља божја. Циљ живота свакако није познат, познајемо само смјер, и, човјек *може сазнати* што треба да ради, да до оног непознатог циља дође. А то познавање лежи једино у томе *повјерује* ли *разум нагону*, који нас води и принуђава живјети, јер је тај нагон објава примјењивања воље божје. Цијела улога човјекова на земљи изражена је са: *хтјети и моћи живјети*.

Како видимо Толстој не проповиједа бјежање од живота, он није аскета. „Сваки човјек живи само за то да му буде добро — ради среће“. Кад човјек не би ишао да достигне срећу, не би се осјећао живим. Човјек не може преставити живот без жеље за благом. Живјети је то исто што и жељети срећу, а жеља за срећом је то исто што и живјети“.

На овај начин Толстој поставља благо — срећу за циљ моралности. Он изрично тврди да је: „свака дјелатност, која на крају крајева нема за циљ *личну* срећу, неморална“. Живот неблажен, несрећан, негација је живота. То није живот, такав се живот не може жељети“. То би потписао, разумије се, присталица сваке филозофске школе, као и сваки присталица ма које позитивне цркве, јер у коначном резултату сва се учења свде на то да човјек буде срећан, било за живота, било послје смрти. Толстој дакле не проповиједа одрицање личности и личне среће, како се готово свеопће мисли.

Али на питање: како да дођемо до живота блаженог? Толстој одговара сасвим друкчије од осталих моралиста, и то у духу Христове моралке, како је он разумије.

„Ако тражимо срећу тамо, гдје се она не поклапа с основицом живота, безусловно наступа разочарање, а то разочарање, та обмана, то неиспуњивање наших жеља прави је извор несреће.“

За прву обману рачуна Толстој — тражити само личну срећу, јер истичући своју личност пред свијем осталијем, претпостављати своје личне интересе — интересима цјелине, то је очевидно неморално; из тога се, даље, рађа узајамна борба, страх од смрти, стрепња за личну срећу.

Друга обмана је тражити срећу у загробном животу. Живот, који нема другог циља до живот загробни, јесте зло и несмисао.

Личну блаженост налази Толстој у томе, и једино у томе, ако се жеља и снажење за постизавањем личног блаженства замијени жељом и снажењем за постизавањем блажености друге личности. На тај начин, мисли Толстој, радећи за срећу других — постигнућемо срећу личну. Радећи за друге, радећи за срећу човјечанства у опште, ми заборављамо личну раскошност, интересе и ситне потребе и прохтјеве, који често доносе безброј непријатности, незадовољства и горчине, и чине човјека несрећним. Претпостављајући опште интересе, интересе цјелине — чија је честица сваки појединац, ми се тиме избављамо страха пред смрћу, јер треба да знамо да се срећа цјелине, народа, човјечанства, ни умножити ни окрњити неће смрћу појединаца.

Човјечанство је као јако и здраво стабло одакле изниче безброј грана и гранчица, а које неће угинути од тога, ако га лишимо једног листа или макар једне гранчице, јер има још толико животне снаге да поднесе тај губитак, да мјесто уништене гранчице даде нову младу још љепшу и напреднију.

Није дакле потребно уништавати личност ради нечије среће, већ је потребно само покорити ту лич-

ност разумноме познавању. Не смијемо гледати на свијет, као да је створен ради јединице, и да је његов њиљ срећа појединаца, него треба да пазимо да је циљ свијета срећа цјелине, срећа човјечанства.

Да такав живот и поглед на свијет буде могућ потребна је *љубав*. Разум наш указује на душевни осјећај, који је једино способан учинити нас срећнима.

Љубити значи исто толико, колико чинити добро. Љубав је дакле дјелатност, која води к блаженству других.

Толстој разумије љубав сасвим друкчије него се то обично у свакодневном животу разумије.

Љубав брачна, љубав према дједи, родитељима и браћи, по његовом мишљењу није ништа друго већ повлађивање својој личној срећи пред благом и срећом цјелине.

Збиља „љубећи“ тако, како се у свакодневном животу „љуби“, може се доћи до најцрњих пријеступа и злочина, и потпуно се усваја, и ако иде другијем путем, познато начело, приписано језуитима: „Циљ оправдава средство“. Дакле само у томе случају кад љубав, дјелатност нашу, употријебимо на срећу других, на благо човјечанства — љубимо право, и само у том случају можемо постићи душевни мир и срећу.

Заједно са Христом Толстој узвикује:

„Није то мати моја, нијесу то браћа моја нијесу то сестре моје, није то народ мој, — него свеукупно човјечанство, то је мати моја, то су браћа и сестре моје, то је народ мој“. Толстој, откако је познао ту истину, т. ј. за посљедњих тридесет година свога живота, живио је према томе правилу, наравно у колико је могао побииједити наслијеђене предрасуде. У томе је успио веома много. Ако ништа друго он је свима силама гледао да сломи и одбаци све оно што га је везало за личну срећу, све оно плетиво, сву ону силу себичности, коју су му предали вјекови, коју је наслиједио од својих родитеља, дједова, праједова и коначно од своје средине у којој се васпитавао.

Он се уздигао на ону висину, на коју се могу уздићи само велики духови. И отуда, са те висине он посматра човјечанство, као једну велику цјелину, као један нераздвојни организам, који је он љубио са свом ширином своје велике душе. Видећи муке, плач и страдање, видећи трагедију тога великог организма, Толстој се одриче своје животињске личности, своје личне среће за срећу тога организма, што се човјечанство зове, позивајући и друге да за њим пођу.

Сасвим је природно, да се Толстој с таквим погледима није могао сложити с данашњом материјалном културом и социјалним уређењем. Примивши као једини услов среће човјечанства, љубав, заједно са начелом: Непротивљења злу, Толстој је неминуовно дошао у конфликт и са државним уређењем и са црквом и са друштвеним погледима на живот и свијет. Он је увидио да се човјечанство и поред свију наука, проналазака, умјетности, и т. д; свакако не приближава к блажености — срећи, т. ј. ка крајњему циљу своме, који је Толстој поставио за морални принцип у своме учењу.

Напротив, Толстој констатује да човјечанство постаје све несрећније, све се више мучи и трпи. За то он и истиче мјесто материјалне духовну подлогу, — љубав, мјесто личне среће, срећу општу, мјесто животињске личности — личност духовну.

У своме спису „Моја вјера“, Толстој је коначно формулисао своје вјерско-филозофско credo, које се у цјелини може свести на пет чланака, који опет одговарају петини „искушења“.

Прво искушење: Непријатељство к људима и гњијев против њих. Отуда Толстој изводи, да не може одобрити ништа, што узвисује једног човјека над другим, ни титуле, ни ордене, ни славу, ни похвалу, ни знање, које би га одвајало од људи, „признајем само једну титулу: *човјек*, вели он. Друго искушење: неморална пожуда за туђом женом. Бог је створио мужа и жену да буду *једно*, вели Толстој. Једноженство је природан закон људски, који не смије

бити нарушен. Поетична, физичка љубав, коју су толико пута опјевали сви пјесници и умјетници Толстоју је противна. Напротив живот миран, испуњен радом, скроман и прост, који уништава страсти једино је достојан човјека. Не могу дакле, вели он, одобрити ништа што би водило блуду, не могу одобрити људима, који су приспјели за женидбу, — да се не жене, јер би тиме помагао блуд, неморал. Толстој оставља жени једини, али зато најсветији и најјузвишенији позив: *бити матером*.

Треће: Толстој не признаје заклетве, јер је, вели, неморална, нехришћанска.

Четврто: Противити се злу насиљем. Не може се сагласити да је потребно зло за одбрану других. Конзеквентно томе, Толстој је против војне и војске. Љубав искључује насиље, дакле није потребно одбране. Он уопће одриче сваку организовану јерархију.

Пето: Чинити разлику међу разним народима. Досљедно ономе, да је човјечанство једна цјелина, један нераздвојен организам, и с обзиром на безброј злочина и несрећа која су поникла услед непријатељства појединих народа међу собом, он је противан уском национализму и патриотизму. „Сви су људи браћа и сви без искључења заслужују моју љубав“ — вели Толстој.

Нема сумње да Толстој пада у крајност, и тим прије се то види, кад се узме у обзир данашње друштвено и државно уређење:

Данашњи живот противи се његовим принципима, што Толстој и сам види. Он само поставља крајњу мету човјечанства, његов идеал и показује пут којим треба ићи к томе идеалу.

Кад би сви људи били онакви какве би Толстој хтио, кад би сви примили његово учење и усвојили принцип љубави, како је појима он, и начело: неприотивљења злу, јасно је свакоме да би свако насиље, непријатељство и несрећа сами по себи ишчезли, просто за то, јер их не би имао ко чинити.

Учење Толстојево ни у чему не противурјечи нашем *етичком осјећају*, већ се потпуно с њим слаже. А то је најљепши и најочигледији доказ, да то није махнита жеља, није утопија, него реална упута на пут моралног усавршавања, коју је Толстој поцрпио из реалног живота, а прерадио, средио у своме уму и тако готову дао човјечанству. Нема дакле никакве сумње да Толстојево учење има животну силу и потпуно оправдање у својој суштини. Тијем већу цијену добива његово учење што га је Толстој подупро својим властитим животом и показао на дјелу, да га и у данашњем друштву могу појединци проводити у животу. Наравно ти појединци морају бити велики, као што је Толстој био, или у крајњем случају бити способни да његово учење усвоје и проведу — ако не у цјелини, а оно бар дјелимично, не губећи никад из очију крајњи циљ — срећу човјечанства. Толстојево учење има ту добру страну што је способно почети реформу одоздо, из масе народа, којему се велики словенски учитељ непосредно и обратио.

Треба напоменути, да Толстојева етика, у својој суштини, није ништа друго него етика св. писма, поткријељена животом и историјом савременом и прешлом.

Величина Толстојева и лежи у томе што је дао, или боље рећи основао идеал ка којему човјечанство треба да тежи. И најпослије није важно како је дошао до тога, већ је важно то: што је дошао до тога идеала. А тај идеал живјеће вјечно, а с њим и име великога словенског учитеља.

ЛАВ ТОЛСТОЈ:

Зелена Палица.

У својим успомена из дјетињства, унијетим у биографију Л. Н. Толстоја, коју је саставио П. Бирков, Лав Николајевић Толстој прича о томе, како је његов брат Николица једанпут објавио својој браћи, кад је Лаву Николајевићу било 5 година, да он зна тајну, помоћу које ће, кад се она открије, сви људи постати срећни, неће више бити ни болести, ни непријатности, нико се ни на ког неће љутити, сви ће се међусобно љубити, сви ће постати „мравија браћа“ (муравейны братья). „Вјероватно да су то била моравска браћа, — каже Лав Николајевић, — о којој је брат Николица чуо или читао, али на нашем језику то су била „мравија браћа“. Сјећам се да се ријеч „мравија“ нарочито свиђала, напминући нам мраве у мравињацима. Ми смо чак удесили игру „мравија браћа“, која се састојала у томе, што смо испод столица, ограђених сандуцима и покривеним марамама, сједели у мраку приљубљени једно уз друго. Сјећам се, да сам ја испитивао нарочити осјећај љубави и њежности и да сам веома волио ту игру.

„Мравију браћу“ ми смо пронашли, примјећује Лав Николајевић, — али главна је тајна у томе, шта да се ради, па да сви људи не знају ни за какву несрећу, да се никада не свађају и не љуте, него да буду увијек срећни, — ту је тајну, како нам је брат Николица говорио, он написао на зеленој палици, а та је палица закопана на путу, на крај шуме Старог Заказа на мјесту, у коме сам ја молио да закопају мој љеш, кад буде затребало да се негдје сахрани; то сам мјесто изабрао ради успомене на брата Николицу“. (На том мјесту, које се налази за једну врсту од јаснопољскога дома, сахрањен је прах Лава Николајевића).

Своје успомене на тајанствену зелену палицу Лав Николајевић завршава ријечима:

„Идеал „мравије браће“, која гаје љубав један према другом, не само испод двије столице, покривеним марамама, него под цијелим небесним сводом, према свијема људима на свијету, остао је за мене исти. И као што сам онда вјеровао

да постоји та зелена палица на којој је написано оно, што мора уништити све зло људско и дати им велико благо, тако вјерујем и сад, да постоји та истина и да ће је људи пронаћи и да ће им она дати оно, што обећава“.

Назвавши овај чланак „Зелена палица“, Лав Николајевић, очевидно, налазио се под утисцима успомена описаног случаја из свога дјетињства. Тај чланак Лав Николајевић није рачунао као коначно обрађен, и зато није био штампан за његова живота. У садашње вријеме он добија нарочити значај, као обраћање Лава Николајевића из гроба људима — браћи.

I

Кад би се човјек послвије дугог сна, за вријеме кога је заборавио све, што је било раније, пробудио у новом, непознатом му обиталишту, у коме живе иста таква створења као што је он, људи и животиње, који се журе, брину, непрестано нешто раде, прво што би тај човјек учинио било би — да се постара да разумије, ко га је и зашто смјестио у то ново, необично мјесто, шта он треба да ради у том мјесту, како да употреби своју снагу, ону потребу за дјелатношћу коју осјећа у себи. Одговор на та питања то је оно, што се зове религија. Без тих одговора разумном човјеку немогућно је живјети у свијету.

Ко ме је смјестио у ово туђе мјесто?

Не знам и не могу знати, али поуздано знам, да он постоји и да ме је он поставио овдје. Знам то поуздано, зато што се ја нијесам могао по својој вољи јавити на овом свијету, зато што ме до појаве на овом свијету није ни било, или бар ја се ничега не сјећам, шта је са мном било ма кад раније. Кад бих се запитао, кад сам почео ја, прави ја, добио бих још мање задовољавајући одговор. Говорили су ми, да сам се ја појавио прије неколико година из утробе моје матере. Али то што је изишло из утробе моје матере, само је моје тијело, ово тијело, које врло много времена није знало и не зна о свом постојању и које ће врло брзо, може бити, још сјутра, бити закопано у земљу и постати земља. Оно пак, што ја сазнајем својим ја, појавило се не једновремено с мојим тијелом. То моје ја није

почело у утроби моје матере ни по изласку из ње, кад су ми одрезали пупак, и не онда кад су ме одбили од груди, ни онда кад сам почео да говорим. Ја знам да се то ја почело некад, а уједно знам и то да је то ја увијек постојало. Тако ја не могу у времену наћи своје право ја, било да га тражим врло близу, било бескрајно далеко. Као да се никад нијесам ни појавио, него као да сам увијек био и постојао, само сам заборавио свој пређашњи живот. Тако да ја никако не могу да кажем, шта сам ја управо. Знам само то, да ја и моје тијело нијесмо једно исто.

Друго питање: шта је овај свијет, у коме долазећи до разума налазим себе?

Тај свијет — није моја породица и моје дворште, Јермилинових или Толстојевих у Јасној Пољани, и не кућа и двориште Бауерових у Баварској, или Смитових у Енглеској, или Робинзонових у Охају, Америци, или Фо-хан-чи, у китајском селу или у Пекингу, него је то цио свијет огroman свијет свих људи, насељених на Земљиној планети и у Сијаму, и на Исланду, на Мадагаскару, и у свим мјестима о којима ја знам и о којима не знам. И тај свијет не престављају само тих 1500 милијуна људи о којима сам ја чуо, да насељавају сад Земљу, него још и све оне милијарде људи, који су живјели прије мене у вријеме за које ја знам и много хиљада година раније, о којима ја не знам, а такође и сви људи, који се сад рађају, расту и који ће живјети још бесконачан број година, кад од мојих костију неће остати ни трага. Ето сви ти људи, осим њих, још безброј разноврсних родова животиња, од микроскопских бубица до слона, а такође и бесконачан број биљака и безживотних твари не само на Земљиној планети, него и ван ње, на другим планетама, и на сунцу и милијунима звијезда, на бескрајним даљинама, које окружавају земљу и које се распростиру без краја у времену, — ето све то преставља тај свијет, у коме сам се појавио и који сам видио, кад се у мени пробудио разум.

У том бесконачном са сваке стране и по времену и по простору свијету ја сам се појавио јуче, или, по нашем рачуну — прије 10, 20, 30, 40, 50 година, како сам чуо од људи. Узрок моје појаве био је брак мога оца с мојом матером, и, како сам дознао од других људи, ја сам прво био зачетак, затим новорођенче, па дијете, младић, човјек. Кад сам се појавио ја, овај ја, кога ја знам — не могу знати. Чини ми се да сам ја увијек био. Свршићу пак — такође не знам кад. По посматрању људи и по оном што се са свима дешава, ја знам, да ћу умријети вјероватно од 70, 80 година, знам да се сваког дана, сваког сата приближавам смрти, знам да могу умријети сваког тренутка. Али, без обзира на то, што то знам, што то видим код свију људи, ја не вјерујем томе, не вјерујем у то, да ће се моје ја моћи свршити.

Али ако је тако, онда ја на овом свијету нијесам увијек био. Зашто сам се ја појавио на овом свијету? И шта треба да радим ту?

Шта могу ја са својим slabим тијелом и кратким одређеним роком живота радити у овом бескрајном по простору и времену свијету?

Најобичнији одговор на то питање, који се намеће човјеку, који живи до пробуђења свога разума обичним животом, — у томе је, да он живи зато, да једе, пије, спава, весели се, затим у опште да се наслађава свим оним тјелесним уживањима, што их живот даје. Али човјек треба да се обазре око себе и да помисли, шта га очекује, па да се увјери, да циљ његова живота не може бити тјелесна срећа, јер такве среће нема за створења, одређена за борбу, за свакојаке патње, болести и неизбежну смрт. Какве среће може бити у животу, који неизбежно води слабости, старости, смрти?! И зато ни уживања, ни усавршавање својих способности, ни извршење великог дјела, па чак ни учешће за опште добро — не може бити циљ живота. Све би то могло бити, кад не би било бескрајног по времену и простору свијета и кад не би било смрти.

При таквој ограничениости и краткоћи нашега живота у сред бесконачности свијета по времену и простору нема и не може бити никаквог смисла човјечијим дјелима. Зашто да се човјек труди за побољшање живота, кад је сва његова дјелатност невидљива тачка усред бесконачнога свијета, и кад је сам живот — само тренутак између двије вјечности? И зашто се трудити за побољшање живота других људи, кад ће он умријети не видјевши ни тај бољи живот, ни захвалност за оно, што је учинио за људе? А и ти, за чије добро он ради, ишчезнуће без трага.

Тако да ће одговори на моја питања, ако озбиљно питам и озбиљно одговарам на њих, бити овакви:

1) На прво питање, — шта сам ја? — одговор је тај, да сам ја нешто, што је недавно почело, привремено, пролазно, нешто што мора брзо ишчезнути, а, међутим, нешто што несумњиво постоји, оно, без чега ништа не би постојало. И излази, да ја не знам, шта сам ја, а уједно с тим, то је једино, што ја несумњиво знам боље од свега.

2) Одговор на друго питање, — шта је овај свијет у коме се ја налазим: нешто непојмљиво по својој бесконачности у времену и простору, тако нешто, што је неминовно некад морало почети и што ће се некад свршити, а, међутим, никад се неће свршити, при том по мјесту мора се негдје свршити а у исто вријеме не може се нигдје свршити. Једном ријечи, нешто или непојмљиво, или за мене недостижно, т. ј. ја апсолутно не знам шта је то свијет, а међутим, окружен њим, ја живим у њему и у њему морам радити. То је — на друго питање.

3) На треће питање, — шта треба да радим, — одговор је тај, да све, што бих ја желио да радим за добро оног створења, које је почело на овом свијету и које мора на њему свршити, а за које ја мислим да је ја, — све је то узалуд и нема никаква смисла. За оно биће, које никад није почело а увијек постоји и које није истовјетно с мојим тијелом, с којим је у вези — за то биће ништа није потребно. Како мој живот за мене, — за оно, што ја држим

за своје ја, — нема и не може имати никаква смисла, не може имати смисла ни за овај свијет, у коме ја живим, и према томе није потребно да радим ни за себе, ни за свијет, јер је немогућно урадити ма шта корисно.

Збиља, ако само заборавимо свој положај цара, раденика, судије, фабриканта, професора, научника, умјетника, члана породице, а имамо на уму само једно, да је сваки само — човјек, који се недавно појавио у овом неразумљивом свијету и која мора врло брзо ишчезнути из њега, онда нема никаква паметна циља у овом животу, и не вриједи ништа радити. Све је ништавно, све је непотребно. Све што урадиш, све је бесмислено, а међутим, док живиш, неопходно је потребно да ма шта радиш. Цио живот је дјелатност човјека у свијету, као коња упрегнутог у колима. И човјеку је немогућно да не ради ма шта и баш тим радом да учествује у покрету цијелога свијета. Тако да, без обзира на то, што за мене, за човјека и за цио свијет, ма како да се узме, живот је мој бесмислен, ја ипак треба да радим. Некаква сила поставила ме је у такав положај, да морам да радим не за себе и за свијет, него за нешто непојмљиво за мене. У том сазнању — суштина је сваке религије.

То сазнање говори да постоји нека сила, која ме је послала у овај свијет. У томе је суштина истините религије. И ето признање те силе, која ме је послала у свијет и коју називају Богом, и објашњава све и даје смисао човјечијем животу. Живот је мој сам по себи непојмљив, тако исто непојмљив ми је и живот цијелога свијета. Али ја живим и морам да радим по вољи некакве више силе. Али ако је за мене мој живот непојмљив, и сви циљеви, које бих могао поставити себи или свијету, за мене бесмислени, то живот мој и живот овога свијета, у коме ја живим, не може бити и не мора бити бесмислен за ону вишу силу, која је послала непојмљивог за самог себе, мене, у свијет и која руководи непојмљивим за мене животом у свијету.

Треба само признати ту вишу силу, — и све ће постати јасно: крајњи циљ мога живота и живота свијета сакривен је од мене, недостижни су за мене (они не могу бити приступачни ограниченом створењу). Ја и цио свијет само смо оруђа за постигнуће циља недостижног за мене. И смисао мога живота, у осталом, и није у крајњим недостижним за мене циљевима, него у испуњавању тог непознатог ми циља, ради кога живим: и признавању те више силе и у служењу њој. У признавању Бога и у испуњавању воље његове.

II

У чему се састоји испуњавање воље Божије? Говоре, да се Бог јавио људима кроз Мојсија, кроз Христа, кроз Буду.

Бог никад није у један мах открио Своју вољу, Свој закон једноме човјеку или скупу људи. Бог се јавља увијек свијема људима, свијема онима, који Га траже. Он се јавља сваком човјеку у његову срцу. Сваки човјек осјећа у себи Бога, тај почетак живота, који није тијело, али живи у тијелу човјечијем и који нема ни тежине, ни мјере ни боје, ни укуса, ни мириса, и који нема почетка и свршетка. Тај почетак живота у човјеку ограничен његовим тијелом и јесте само дио Свега. Али у том дјелу човјек може знати Све. Све — то и јесте Бог. Човјек осјећа у себи дио тога Свега и по томе зна Бога, не може не знати Га.

Ако ли пак зна Бога, то зна и Његов закон. Божији закон није написан у каквој књизи, него у самом животу, у судбини човјечијој. Људима се чини, да не знају или да се варају у знању Божијег закона (једни држе једно, други — друго за закон Божији) само зато, што затварају очи пред својим положајем, неће да га виде или би хтјели да га виде друкчије, него што је. Кад би човјек дошавши на жељезничку станицу и видјевши вагон који стоји, ушао у њега и уобразио, да је то његова кућа, па

га почео удешавати за удобнији живот, с намјером да у њему проведе живот, он би насигурно био изненађен и огорчен, кад се вагон крене и дође до друге станице, а њему нареди да сиђе са свом својом уредбом и стварима. Човјек је могао видјети и знати, да вагон — није кућа, него само срество за превоз, и да за превоз треба испунити одређене услове: платити и понашати се како правила жељезничка захтијевају. Већина људи или лажно разумију или у опште никако не разумију свој положај у животу.

У Јеванђељу има прича о виноградарима, у којој се прича о том, како је један домаћин посадио виноград, оградио га, ископао у њему извор, подигао кулу и предао га виноградарима с тим, да му дају уговорени род. Виноградари, управљајући виноградом, уобразише да је виноград — њихова својина, и да ни пред ким ни за шта нијесу одговорни, па отјераше и чак побише оне посленике, које домаћин бјеше послао на рад. Кад домаћин сазнаде то, он отјера виноградаре. Тако су виноградари упропастили свој живот, не разумијевајући свој положај...

Тако је исто и са људима. Само што их нико други не упропашћава, него се упропашћавају сами. Само јасно разумијевање свога положаја у животу открива људима закон Божији. Човјек може рећи, да не зна Бога, али не може рећи, да не зна законе Божије, зато што Божији закони управљају његовим животом, као и животне сваке твари, и човјек ако не разумије тај закон, не може да га не осјећа.

III

Сви људи желе да живе радосно, у љубави и слози, да не болују, не страдају, не умиру, а сви живе одвојено, у мржњи један према другом, сви болују, сви страдају, сви умиру. Због чега то? Зашто је Бог створио људе тако, да сви желе добра, а сви се муче? Зашто је то тако?

Учење Христово одговора на то: Христос је говорио да му је жао људи, што су изнурени и одвојени, као овце без пастира, и призиваше их к себи

обећавајући свима добро. Он је говорио: „Ходите к мени сви који сте уморни и натоварени, ја ћу вас одморити. Узмите моје бреме на себе и научите се од мене сви, да budete кротки и смирени срцем, и наћи ћете мир душама вашим“. Христос говори људима да је сва њихова биједи — у томе, што они не разумију свој положај и замишљају себе не онако, као што су, заборављају ко су они, а кад би разумјели свој положај и упамтили га, њихов живот не би био мучење него радост.

То је казано у Јеванђељу много пута, то је казано нарочито јасно у причи о виноградарима: домаћин засадио виноград и све удесио у њему (виноград, то је — свијет, домаћин, то је — Бог) и дао га виноградарима с тим, да му они, радећи виноград, предају уговорени род. Али виноградарии заборавише, да виноград није њихова својина, и да се они могу користити њиховим родом само тако, ако дају домаћину колико су уговорили. А кад газда затражи род из винограда, виноградарии га не дадоше, него још отјераше посленике. Тада домаћин отјера њих. И они постадоше несрећни.

Тако исто постају људи, несрећни, кад уобразе, да је живот — њихова својина, и да сваки може радити с њим шта хоће, не испуњавајући оно, што је од њега хтио Бог, кад му је дао живот.

Таланти, исто тако, као и живот, дати су само зато, да би се с њима радило. Онај, који не ради у животу, лишава се свега онога, што хоће Домаћин; онај који ради за Бога, добија све више и више. То је казано у причи о управитељу, кога је газда оставио у своме дому. Управитељ, у мјесто да се побрине о газдином дому, поче се веселити и трошити на себе газдино имање. И газда га је казнио и отјерао.

У тим причама казано је оно, што не треба да ради човјек, у причи пак о служитељу, који се вратио из поља, показано је, како и шта треба да ради сваки човјек на свијету. Који од вас, — каже се у тој причи — кад има слугу који оре или чува стоку па кад дође

из поља, рече му: ходи брзо сједи за трпезу? Него не каже ли му: уготови ми да вечерам, и запрегни се те ми служи док једем и пијем, па онда и ти једи и пиј? Еда ли ће он захвалити слуги томе кад сврши што му се заповиједи? Не вјерујем. Тако и ви кад свршите све што вам је заповијеђено, говорите: ми смо залудне слуге, јер учинисмо што смо били дужни чинити. (Лука XVII, 7, 8, 9, 10.).

Све Христово учење у томе је, да човјек разумије свој положај. Ако га човјек не разумије, ма шта да ради, ма колико да се труди да створи своју срећу, њему не може бити добро исто тако, као што не може бити добро раденику, који не одговара условима свога најма. Само кад човјек разумије свој положај, разумјеће, да он није господар свога живота, него и слуга, и син Божији и зато је дужан да испуњава своје обавезе према Богу, само онда може му бити добро у животу. То исто каже се у Јеванђелским ријечима: тражите царство Божије и правде његове (т.ј. оно што хоће Бог), и све остало даће вам се (т.ј. све оно, што је потребно људима за њихово добро, све ће добити). Да, би човјек добио то благо, које је могућно за њега, потребно је, да се не обмањује и да разумије свој положај. У чему је прави положај човјека у свијету и у чему је та обмана, која чини човјека несретним? Обмана је у томе, што људи заборављају смрт, заборављају то, да они не живе, него пролазе. У тој обмани налазе се дјеца а врло често и зрели људи. Врло често зрели људи чак до старости не мисле о смрти, живе тако, као да нема смрти, као да су увјерени, да ће живјети вјечно.

Једини смисао, који животу може дати човјек, не заборављајући да је смртан, — тај је, да он није самостално биће, него само оруђе воље Божије. По Његовој вољи појавио се он у овом бесконачном по времену и простору свијету и мора провести у њему неко вријеме и затим за увијек ишчезнути. Ако је то тако, онда је очевидно, да је живјети за удешавање свога живота безумно, а да има смисла

само једно — испуњавати вољу Онога, који нас је послао у овај свијет ради циљева те воље. Какви су то циљеви? Крајњег циља ја не могу знати, јер се он скрива од мене у бесконачности, али срества за постигнуће његово знам. Срество да се он постигне, то је она тежња к добру, која је суштина мога живота, али не за добро моје, него за добро цијелога свијета. Циљ, који ја могу да постигнем, то је добро цијелога свијета; моја пак тежња к добру само је упућивање на оно, што треба да тражим за свијет.

Само јасно поимање положаја човјечијег у свијету и открива човјеку праву вјеру у Бога и у закон Његов. Из тога сазнања свога положаја сама по себи излази покорност вољи Божијој, признавање једнакости свих људи, љубав према њима и њихово служење основном закону животном: чини другима оно што желиш да теби чине.

Цио Божији закон, који излази из сазнања свога положаја, састоји се — у покорности вољи Божијој и љубави према ближњима. У томе је — основ сваке вјере. То не значи, да не може бити многих других, потребних религиозних правила, која одређују примјену тога закона у разним случајевима у животу. Таква су правила у књигама Веда, у будизму, у старо-јеврејским књигама, у Јеванђељу, у посљедњим природним учењима. Такве су заповијести Мојсијеве, не све, него заповијести: не убиј, не чини прељубе. Такве су заповијести Манџу-а: не лажи, не предаји се пијанству; такве су заповијести будизма о саучешћу према животињама; такве су пет великих Христових заповијести, које обухватају цио људски живот: 1) не љути се; 2) не предаји се похоти; 3) не куни се; 4) не чини насиља; 5) љуби непријатеље своје.

Споредних заповијести, које потичу из основнога закона покоривања вољи Божијој и љубави према ближњему, може бити више, њихов се број повећава, према приликама. Онај, који је разумио свој положај и усвојио основни закон, који потиче из тог положаја, има кључ за религиозно-здравствену

истину и сам ће моћи да изводи из тог почетка потребна за живот правила — заповијести.

Све је у томе, да се не обамањујемо, него да знамо свој положај у свијету. Ако само знаш, разумијеш тај положај, знаш да не живиш за своје добро, него да је живот само онда живот, кад га примаш као дар Божији, да би могао служити Њему, да си ти слуга, роб, оруђе Божије, а уједно с тим, и син Његов, — онда живот престаје бити бесмислен, престаје бити страдање, него почиње бити добар и за тебе и за цио свијет. Све је у томе признању свога положаја. Из тога потиче и покорност вољи Божијој, и признање једнакости, братства и љубави према ближњему, и служење њима, и узајамна помоћ, и радост.

Само кад би људи разумијевали, да је смисао њихов живота — у служби Богу, у мјесто ужаса и страдања садањег живота настала би радост и благослов наступајућег Царства Божијег. И све само зато, што би људи престали да живе у заблуди и разумјели свој положај.

Браћо и сестре, ради свога живота (важније од њега доиста ничега нема) промислите о томе. Задржите живот. Промислите о том, шта сте ви, гдје сте ви и шта вас очекује. Збиља, живот каквог га ми знамо, само је један. Зашто ради чега да га убијамо? Сјетите се, да све што нам изгледа важно, — задовољства, радости и богаство, отаџбина, достојанство, обичаји, наука, слава, — све то није ништа у поређењу с главним, истинитим циљем живота, с испуњењем воље Божије. Измијените свој живот, не зато, што вам то говори неко, него зато што је у томе добро ваше и добро цијелога свијета.

И не вјерујте онима, који ће вам говорити, да је то немогућно, да су људи непоправими, јер су пали, ни онима још горим лажовима, који кажу, да је то немогућно, и да ће се људи измијенити, побољшати свој положај по законима историјским и социјалним, које они знају или изучавају. Не вјерујте ни једнима ни другима, него живите свом снагом свога живота и разума, а остало оставите Богу.

Ја сам живио рђаво, безумно, онако као сви, али затим, готово од прије 30 година, мени се открила истина, и од тог доба мој је живот постао друкчији, спокојнији, срећнији, радоснији и што даље идем, што се више приближавам смрти, све је бољи.

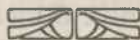
И вјерујте да ће то исто бити и с вама. Не може друкчије бити, јер је тежак живот противан закону живота, закону Божијем. Живот, који је у сагласности с њим, живот је непрекидне радости до саме смрти и у самој смрти, као што Он и хоће. Збиља, смрт је страшна само онима који не вјерују у Бога, што је једно исто. За онога који вјерује у Бога, у доброту Његову и живи у овом свијету по Његовом закону, за оног који је осјетио благослов Његов, за тога је смрт само прелаз из једнога одредијељеног Њим стања (које се показало као добро) у друго неизвјесно стање, али које је Он одредијелио и зато мора бити исто тако добро.

„Дело“.

С руског превела

Зорка Велимировићева.

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

Д-р ЈОВАН СТ. КУЈАЧИЋ:

Шта је и какав је прави узрок колере.

Разна мишљења о узроку колерином до открића њезине бациле. — Народне бајке и научна приписивања болести разним природним појавама. — Учење о утицају самога земљишта и кретања подземне воде на колеру и њезино ширење. — Откриће Фушеа и Бида. — Њемачка експедиција ради тражења и изучавања колерног узрока. — Откриће Кохово. — Борба међу противницима колерне теорије. — Пробе и самозаражења. — Побједа бациларног учења. — Колерна бацила и њезине особине. — Одношај колерних бацила према разним животињама.

И ако је колера веома одавна позната, као болест, свакако се о њезином правом (основном) узроку није ништа знало све до 1883. године, јер га је тек тада открио чувени ъемачки научар д-р *Роберт Кох*. Он последије дужег испитивања нађе у изметинама (поган) од колерних болесника помоћу микроскопа неке веома сићушне клице, које као такве буду признате и назване колерним бацилама или запетама (вибрионима).

Све се до тога тренутка тумачио колерни узрок на необично много најразноврснијих начина, који су, да како, стајали у тијесној вези са самовољом свакога појединца, који би примио на се улогу тумача. Особито су таква тумачења долазила у простоме народу чак до врло смијешних и невјероватно чудноватих крајности. Између осталог једни су држали колеру, као неко велико проклетство Божје за велико какво недјело и гријех, кога извјесно лице учини и ради кога се могао човјек откупити и спасти од колере само помоћу молитве и најразноврснијих завјештања црквама и т. д. Други су мислили, да се

колера као год и куга јавља вазда у облику неке женске, која је обично обучена и увијена у бијеле хаљине налик на мртвачки покров. Та грдна и страшна жентурина долази обично по ноћи и заражује поједине куће остављајући отров у какав год суд или јело, које је случајно замркло пред кућом и које ће се идућег дана употребити или појести. По народноме мишљењу ту женску шиље сам Бог, да казни поједине куће, које су какав велики гријех згријешиле. Колики се значај приписивао таквој појави болести, може се видјети из многобројних прича, које тврде, да такав колерин отров може да отрује послвије цијелих двадесет и више година.¹⁾ Због тога се још и данас за вријеме колере у народу веома много пази, да би што год замркло пред кућом, у што би колера у облику женске могла оставити свој отров.

И међу самим научарима тога доба су постојала сасвим разна мишљења и тумачења колерног узрока. Једни су болест доводили у узрочну везу с положајем земље према сунцу и мјесецу, други опет с рђавим и поквареним ваздухом, с испарењима из разних баруштина, с климом, положајем појединих мјеста, с поквареном храном и т. д. Особито се истицало својом научном снагом, и убједљивоћу учење, које је тврдило и тадањим начином доказивало, да је колера болест, која налик на тифус (вру-

¹⁾ За вријеме колере у једноме мјесту, десила се у једној кући свадба. У очи самога дана, кад ће сватови да иду по дјевојку, у кући су се чиниле припреме чак до поноћи. Око сата по поноћи већ је било све легло осим једне снахе младожењине, која је била дјетиња. Она је изостала иза остале чељади и још нешто поспремала. И већ око сата по поноћи спремала се и она да легне и била је утулила видјело и запретала ватру. Баш у само лијегање чује она неки разговор пред кућом. Пође полагаано до врата, погледа кроз кључаницу и види двије страшне женетине, обучене у бијеле покрове. То је била колера с кугом. Оне су се разговарале, гдје ће оставити отров. Пошто не нађу ништа, гдје би га могле излити, наљуте се и крену да иду. У то ће једна од њих весело викнути „ево овдје“. То је била једна љуска луча, којим се још и данас у народу највише свијетли. Отров дакле буде остављен у љусци луча. Пошто женетине оду, изађе невјеста из куће и закопа отровани луч у лужњак, т.ј. гдје се обично просипа пепео из куће. Жена, што је закопала луч, роди сина. Овај дорасте до женидбе и кад му се наврше 25 година крену да га жене. Било је на свадби велико весеље. Требао је за неку потребу луч. Мајка младожењина се сјети луча, кога је закопала прије двадесет и пет година. Зажде га и сви освану мртви.

ћицу) и маларију (наступну барску грозницу) стоји у најтјешњој узрочној свези с природом, и много-струким особинама самога земљишта а особито његове подземне воде (Grundwasser, l'eau souterraine). То је учење оснивано на најјачим тадањим научним доказима, а на челу му је стајао чувени Минхенски професор хигијене, славни *Макс Петенкофер*, који је толико био увјерен у своје учење (Grundwasserteorie), да од њега није хтио да одустане за дуго чак ни онда, кад је откривена колерна бацила и призната, као основни узрок колере. *Петенкофер* је, као ауторитет, имао толики утицај на тадашњи научни правац, да је он са својим присталицама, међу којима је било веома славних и чувених научара, ступио у праву и управо очајну научну борбу с људима, који су признали одмах колерну *Кохову* бацилу за прави узрок колере. Радови, који су још много прије *Кохова* открића наговјештавали на бациларну природу болести, нијесу ни пажње обраћали на се. Поједини научари као што су били Французи *Фуше* и *Бид*, који су још 1849. године опазили неке криве бациле у изметинама од колерних болесника и у води, нијесу се управо смјели ни појавити пред научни суд, коме је, тако рећи, пресједовао велики њемачки научар и отац модерне хигијене *Петенкофер*. Зато је и остало њихово откриће без икаквог значаја. А да није било држања *Петенкоферова* и његовог снажног ауторитета, можда би се Французи мјесто Њемаца поносили открићем колерне бациле.

Баш због те научне несугласице и спора, који се био већ почео израђати око питања о правој узроку колерином, пошље њемачка влада д-ра *Роберта Коха*, као веома истакнутога бактериолога, који је већ тада био изашао на глас због свога открића и изучавања туберкулозних бацила, да баш он с још неколико угледнијих научара, већином његових ученика, пође у Индију и у Египат, гдје се колера налази у најбољим и најповољнијим увјетима за свој живот, развитак и отровни учинак, и да тамо изучи како саму болест тако и природу и

карактер њезиног основног узрока. *Кох* пође с одређеном комисијом најприје у Египат и чим је стигао тамо и отпочео своја научна испитивања, постигао је веома брзо жељени успјех у своме раду откривши колерну бацилу у изметинама од колерних болесника. *Кохово* откриће веома брзо буде потврђено цијелим редом даљих научних радова, како његових личних тако и многих других врло угледних радника. Али како је дотадашње учење о узрочном утицају земљишта имало и сувише јаки утицај на мишљење и правац ондашњих научних кругова, то је било веома много врло угледних научара, особито у почетку *Коховог* открића, који су сумњали, да је новонађена бацила баш прави узрок колере. С почетка је посматрано *Кохово* откриће, чак с неким особитим немаром и омаловажавањем. Затим кад се почело излазити на јавност са све јачим доказима у корист новог учења, противници су признајући само откриће тврдили, да је бацила само нека споредна појава, која вазда иде заједно и упоредо са колером, нимало међутим не стојећи ни у каквој свези с болешћу и њезиним правим узроком. Било их је даље, који су хтјели да докажу, да су бациле чак извјесна посљедица, која се јавља у тијелу обољелог тек под утицајем већ развијене колере. Трећи су међутим били мало попустљивији признајући извјесну узрочну везу међу бацилама с једне и болешћу с друге стране. Али ма колико да су попуштали ипак су уз то тврдили, да је бацила само споредна а да је земљиште и особина мјеста, извјесно доба године и склоност самог дотичнога лица најважнија чињеница у цјелокупној узрочној основи болести.

Противницима заразнога карактера болести ишла је на руку за неко вријеме с почетка та околност, што се заражљиви карактер болести није могао одмах доказати и потврдити привијањем колерних бацила животињама, за које је утврђено, да у обичним животним увјетима никад и никако не болују од колере. Али ипак у току даљег непрекидног и неуморнога

рада *Кох* и његових једномишљених сурадника испало је најпослије за руком, да се и колера, као и многа друга, зараза привије појединим животињама и да се тиме проузрокује у њима истовјетна болест са свим оним истим знацима, који се јављају у лица, обољелијех од колере. Та важна научна чињеница одмах је учинила веома велики и снажни утицај на мишљење оних, који су онако упорно тврдили, да колера не зависи у опште ни од каквих микроба нити да је баш зато икаква заразна болест. Појава је била толико значајна, да су приврженици заразног карактера колернога узрока стали добијати далеко јачи полет у своме раду и испитивањима и ако су њихови противници стали да истичу чак и разлику, која постоји међу човјеком и животињама и која је у опште тако велика, да никако не допушта, да колера буде бар за људе заразна. Они су истицали то, као крајњу одбрану свога тврђења, ма да су добро знали за велики значај по човјечје болести баш вјештачког привијања истих разним животињама. Упорност је била тако велика, да су они истичући разлику међу човјечјим и животињским организмом говорили, да никако неће признати заразни карактер колере све дотле док се сличне пробе не изврше и на самоме човјеку. Може се рећи, да је управо неки случај хтио, да и тој сумњи буде већ једном крај. Тако се деси, да се у новембру 1884. године зарази један *Кохов* сарадник и то веома снажном (вирулентном) културом колерних бацила баш у лабораторији, гдје је заједно с Кохом вршио разна научна испитивања и чинио потребне пробе с отровним колерним сјеменом. Зараза се тако јако прими, да је научар одмах оболио од врло тешкога облика праве колере. Међутим није било нигдје у Њемачкој ни једног циглога случаја болести нити је осим тога сам научар нити пак когод други из његове блиске околине ишао тога пута у које заражено или чак сумњиво мјесто, одакле би могао донијети заразну клицу и њоме се заразити. Не прође много времена за тим, опет се деси зараза

баш у самој *Коховој* лабораторији. Овај је случај био много значајнији, јер се заразише јаком колерном заразном три научара, који су заједно с *Кохом* испитивали природу и особине колерних бацила. То су били добро већ познати научни радници Ј. Пфајфер, Е. Пфул и Ергл. У сва три се ова нова случаја зараза прими с појавом свију знакова потпуне слике праве колере. Осим тих споменутих примјера самозаразе за вријеме научних испитивања колернога сјемена, било их је још много, гдје су поједини научари постајали нехотичном жртвом случајне заразе отровним културама живих и потпуно снажних (вирулентних) колерних бацила, које су се баш ради изучавања вјештачки легле и размножавале. Па ипак све те појаве, као најочигледнији докази нијесу могли још да убиједе многе научаре из противузаразнога логора, да су баш те нарочите бациле прави узрок колере а не никако извјесна природа и друге особине земљишта или климе, како су то они држали и непрестано упорно тврдили.

Колико су се противници бациларног поријекла колернога тврдо држали свога мишљења, чак их је било, који су у потврду свога мишљења а насупрот учењу о заразном поријеклу болести, гутали нарочито ради пробе по извјесну количину веома вирулентних колерних бацила, које би биле у стању проузроковати колеру. Те личне пробе вршене су, да како, с тврдим увјерењем, да ће исте остати без икаквога ствареога успјеха. Између осталих такве су ризичне пробе чинили са самим собом исти *Петенкофер*, *Мечников* и *Емерих* — сва тројица из реда најславнијих научара из области медицинских наука. На велико своје изненађење сва су три, да како, разболе од колере са свим њезиним карактерним знацима. Шта више *Емерих* је био толико јако оболио од веома тешког облика колере, да је једва једвице остао жив.

Ето то је био дакле посљедњи доказ у корист заразнога карактера колере и новог научнога учења о њезиној природи. Тај важни случај, који се десио баш с највиђенијим и најснажнијим ауторитетима из

реда научара, који још не признаваху новонађену бацилу, као главни узрок колере, имао је неоцјењиви научни значај, јер је баш он учинио крај свима расправама и научним несугласицама, које су се биле развиле у толикој мјери међу најозбиљнијим радницима у питању око правога узрока, како саме болести тако и њезиног епидемичног карактера. Тако је дакле од то доба у опште у медицини примљено и сасвим стално утврђено, да је колера збиља различна болест а колерна бацила њезин основни узрок, *без кога нигдје, никад и ни у ком случају не може бити говора ни о колери нити о њезиној епидемији.*

Колерне бациле су налик у опште на обичну кратку запету или рјеђе на ситни полукружић, због чега се и зову запетоликим бацилима (*comtabacillus*). Оне су неколико краће, грубље и здепастије од туберкулознијех. То је главни и најкарактернији облик, коме се придаје велика важност у распознавању саме колере и кога је још *Кох* открио, кад је нашао бациларни узрок болести. Он се обично вазда налази у изметинама колерних болесника и у зараженој и нечистој води. Неки пут се по двије или по неколико таквих бацила саставе у једно својим крајевима, тако да се окрену искривљеним дијелом свога тијела на супротне стране ради чега се добије изглед латинскога *s* или, ако их је више заједно, подуже вијужице или вибриона (*vibrio cholerae*).

Од 1892. године поједини бактериолози су почели откривати и у колерним изметинама и у зараженој води неке особите или атипичне колерне бациле, које се јављају у облику подужих и веома танких кончића. Кончићи су или готово сасвим прави или тек мало извијугани у облику малих вијужица или спирали. Према томе, како и сам *Мечников* тврди, постоје два облика колерних бацила. Један је главни, колерне запете, а друге атипичне, колерне вијужице или вибриони. По мишљењу *Мечниковом* оба су облика доста стална и могу да сачувају свој карактер како у разним вјештачким расадницима (културама) тако и при проласку кроз човјечје орга-

низме. Међу та два облика постоји цијели рад међуврста.

Оба облика колерних бацила могу у извјесним увјетима да прелазе један у други, т.ј. да се кратке запетолике бациле претварају у дуже вијужице и у тако зване лажне кончиће, који постају од спајања више бацила у једно. То се обично вазда дешава, кад наступе какве незгоде за развијање и множење бацила и кад им пријети ма каква опасност за њихов нормални живот и отровну снагу. У свјезим измењинама колерних болесника и у вјештачким расадницима (културама) вазда се налазе чисте кратке запетолике бациле, а ако су расадници застарали, одмах се у њима почну опажати у обичној количини и дугачки вибриони или спириле. С друге стране опет, ако дугачке вијужице дођу у боље животне увјете одмах се почну претварати у запетолике бациле. У старим колерним расадницима се поред дужих вијужица почињу опажати и нека ситна зрнца, која наликују на бациларне споре (сјеме) и која се одвајају с крајева бициларног тијела. Та се зрнца множе врло брзо и почињу преоблађивати над бацилама док их сасвим не замијене. Ако се така зрнца пресију у свјеже расаднике или привију морским свињама, одмах се претворе у обичне запетолике бациле. То претварање, које се у опште често дешава међу бактеријама, није стално у колерних бацила. Оно се вазда јавља посљедицом извјесних незгода по њихов живот и као нека врста самозаштите, која се јасно испољава у животу свију микроба без разлике.

Колерне су бациле веома живахне и врло покретљиве. То се особито лијепо види, кад се оне посматрају под микроскопом у тако званој висећој капљи из пептонизиране воде, или месне чорбе у коју су биле претходно посијане бациле. Кретање им је правилно у облику извјесног таласања (осцилација) и тако живо, да напомиње кретање риба у басену; оно зависи од неких веома малих и сићушних длачица, које се налазе на крајевима бацилар-

нога тијела. Број је длачица различит. Има их по једна, двије и до четири на оба или само на једноме крају а први су их нашли *Корниј и Бабес* 1884. године.

Осим у човјечјем тијелу колерне се бациле врло добро множе и напредују у чорби од меса (бујону), желатини, тако званој пептоној води, пријесном млијеку, јајету и на обичној сировој кртоли; али је ипак за тај посао најбоља месна чорба, желатина и пептонизирана вода, ради чега се и употребљавају за вјештачке расаднике, у којим се по потреби за научна испитивања и множе у изобиљу колерне бациле. Особито су карактерне месна чорба и пептонизирана вода још и зато, што, ако има у њима колерних бацила, одмах поцрвене, кад се у њих дода неколико капи *чисте* сумпорне, азотне или пак солне киселине. То је тако звана *црвена колерна реакција*, које обично не бива, ако нема у дотичној течности колерних бацила а која зависи од смјесе индола и азотасте киселине, који се добијају услед раздвајања бјеланчевинолике (албуминоидне) грађе под утицајем с једне стране азотне или сумпорне и солне киселине а с друге присутних колерних бацила, јер ни једне од осталих бактерија не развијају једновремено индол и азотасту киселину него само једини индол па зато и не дају узетој за пробу течности *карактерну црвену боју*. Тој се црвеној реакцији приписује велика важност у бактериолошком распознавању саме колере и ако се иста не мора и не може сматрати апсолутно сигурном, јер неки пут може и да не наступи црвена боја и ако у дотичној течности има колерних бацила. Тако је између осталог био случај с тако званим *Санторијевим римским вибрионима*.

Живот колерних бацила а тако исто и њихова отровна снага у велике зависе од разних утицаја из спољашњега свијета. Утицаји су по своме карактеру или физичких или хемијских особина, на којима се потпуно и оснивају поједина дезинфекциона средства и начини, помоћу којих ми имамо да се боримо са

самом колером и њезином епидемијом. Једно од најважнијих мјеста у томе погледу заузима топлота, јер без ње не може бити говора ни о колери ни о њезиној клици. Колерне се бациле најуспјешније множе и развијају при t° од $22-38^{\circ}$. Изван тих крајњих граница оне ипак могу да живе, али им никако не прија ни животу ни њиховој отровној снази. Тако при t° од 45° оне могу да живе неколико дана али се не могу множити ни напредовати. Врућина од 75° убија их одмах што да како има неоцјењиви значај и у предохрани од болести и у борби с њоме. При топлоти од $10-12^{\circ}$ множење бацила бива већ веома споро тако да се једва може опазити. Даље испод те границе развијање бацила сасвим престаје ма да оне остају и даље у животу сачувавши своју отровну снагу чак до 30° испод нуле. Тако снажном отровношћу и може да се објасни толико већ пута опажена појава, а то је да колера презими у некоме мјесту и да се наново појави идућега прољећа баш ондје, гдје је зазимила.

И дневна свјетлост је за живот и отровност колерних бацила врло штетна, јер јој обична разливена свјетлост обуставља отровну снагу у току од 5 до 6 сати, а јача директна сунчана свјетлост то чини за 4 сата. Отуда нам сунчана свјетлост служи једним од најбољих природних срестава, противу колере и њезиног ширења.

Много је слабија колерна бацила према утицају суше, јер је она баш никако не може поднијети, него у потпуно сувоме стању, па ма у чему се она налазила, гине сасвим у току од 20 минута. Особито је снажан и по бациле убитачан утицај сувога стања, ако се исти извађа на сунцу и у присуству слободнога ваздуха. И то је једна врло важна чињеница, која даје чврсту гаранцију, као снажно природно средство и у предохрани од колере и у борби с њоме.

Што се тиче утицаја ваздушнога притиска на колерне бациле и на њихов живот и отровност, то се може за сад толико рећи, да је он у опште

веома мали или управо баш никакав, јер све оно, што се приписује њему, може да се раздијели на утицај свјетлости, чистоће ваздуха, неходне топлоте, ријетког насељења и т. д. Неки су (*Клебс*) истицали, да су опазили, да су колерне бациле спорје множе у мјестима с притиском од 720 mm. и испод 650 mm. То је дало повода тврдњи, да се колера не може појавити и ширити у високим планинским мјестима. Испитивања, која су предузета поводом таквих тврдња, нијесу дошла до истога закључка, него су насутрот нашли, да се колера може појавити и ширити свуд, гдје људи живе само с том разликом што планинска висока мјеста и у опште она, гдје је t° врло ниска као што је на далеким сјеверним крајевима, немају осталих погодних за бацилни живот увјета, који не стоје ни у каквој вези с ваздушним притиском. Према томе и на основу појединих појава, које су се истицале у свим досадашњим епидемијама, данас је познато, да ваздушни притисак сам по себи нема баш готово никаква утицаја на колерну бацилу ни на саму колеру у оним мјестима, гдје људи живе и да према томе нема никаква смисла бјежати у високе планине испред колере као у мјеста, гдје она тобож не може чинити штете.

Осим наведених природних појава на колерне бациле утичу убитачно и разна хемијска средства, која су с тога и употребљена, као добра у предохрани од колере и у борби с њоме, кад се већ појави. То су такозвана дезинфицирајућа средства, међу којим се особито истичу разне киселине, нарочито солна и карболна. На снажном утицају солне киселине оснива се и велики значај здравог стомачног сока, у коме колерне бациле потпуно гину, због чега се здрави стомак може сматрати једним од најбољих и најсигурнијих средстава у предохрани од колере. Из осталих хемијских средстава, који убијају колерне бациле, особито се истиче сублимат, зелена галица (*cuprum sulfuricum*) и хинин, јер врло незнатна њихова количина задржаје множење и отровну снагу

колерних бацила. Тако је н. пр. доста сублимата $\frac{1}{10000}$, зелене галице $\frac{1}{25000}$, хинина $\frac{1}{5000}$ па да се потпуно обустави сваки развој најснажнијих колерних бацила.

Познато је да колерне као год и друге бациле могу да живе и да се развијају неко вријеме и изван човјечјег тијела. Баш у том периоду њиховог извањег живота и лежи сва опасност, која човјечанству пријети од страшне колерне заразе. Први стадиј тог њиховог извањег живота протијече обично у самим отпадинама, ријетко у бљувотинама од колерних болесника. Али свакако ма колико да је пуно то првобитно гнијездо отровне колерне клице, ипак она у њему под утицајем познатих природних учинака веома брзо сасвим гине и нестаје. По испитивању разних аутора (*Коха, Абела, Карленског, Зеа-Беја* и др.) оне могу у њима да живе само неколико дана, обично од једног до два (*Абел, Клаузен*) а у врло ријетким изузетним случајевима чак до 4—7 недјеља (*Карленски*). Узрок је такој брзој погибији колерних бацила у изметинама у томе, што трулежне бактерије, којих обично има у изобиљу у цријевној садржини (*colibacillus*), брзо убијају колерне бациле. Уз то још иде на руку наглом пропадању отровне колерне клице у изметинама нагло сушење истих и опадање потребне им топлоте, јер не могу бациле у њима да остану дуже од 2 до 4 дана, ако је топлина спала до 17—20° а само до 24 сата ако иста дође до 7—9°. И у тој чињеници има човјек необично велику помоћ у предохрани од колерне заразе.

Како колерне бациле у већини случајева готово редовно доспијевају заједно с изметинама у земљу, то јој заражује њезине горње слојеве. Важност те појаве за ширење колере и предохране од исте изазвала је цијели ред научних испитивања (*Giaxa Dempster*), која су утврдила, да колерне бациле могу да и у земљи живе и сачувају своју отровну снагу. Да како, да им је и ту потребна, као најважнија погодба за живот, топлота и влага. Бациле најдуже живе у обичној земљи у добро уређеној башти, јер

у њој могу да остану у снази чак до 33 дана (*Dempster*) а најмање у сувом пијеску, гдје потпуно гину већ за 3 до 4 дана. Опстанак колерних бацила у земљи зависи поред осталог и од количине трулежне грађе, која се у дотичноме мјесту налази. Што је више у једноме мјесту обичних трулежних бактерија (сапрофита), то је и живот колерних бацила у њему краћи и несигурнији.

С гледишта ширења колерне заразе и опасности, која човјеку пријети од колере може се сматрати најважнијим одношај, кога имају колерне бациле према води. Како се вода примјењује у нашем животу у најширим размјерама а колерне бациле могу у њој да остану дуго у животу и да сачувају сву своју отровну снагу, то се веома много радило (*Хафкин, Уфелман, Штуцер, Вернике*), да се што тачније утврди, колико могу колерне бациле да најдуже живе у њој и да ли постоји у томе погледу какве разлике између разних врста воде и разних мјеста, одакле се иста добива. Послије много разноврсних испитивања дошло се најпослије до закључка, да колерне бациле најдуже могу да живе у оној води, у којој су јој најсигурније загарантовани потребни јој за живот увјети, особито извјесни степен топлоте. Доказано је да свакако најмање живи у чистој изворској води у којој гине за 2—3 дана а највише у стојећој бунарској, ријечној и језерској води, гдје може да остане чак до 81 дана.

Из других ствари и разних предмета, у којим могу да живе колерне бациле врло важно мјесто заузима одијело и разни храњиви продукти. У сувом одијелу и другим разним хаљинама могу колерне бациле да остану у животу једва 4 дана. Међутим ако су хаљине влажне, одрже бациле у њима до 12 дана, а ако су уз то влажне, избрљане и скривене од утицаја директне сунчане и разливене свјетлости, оне могу остати живе и сачувати своју отровност готово цијелу годину. То је једна од најопаснијих појава у цијелокупној етиологији колере и њом се као таком, једино могу објаснити колерне епиде-

мије у многим мјестима, која су удаљена од оних гнијезда, у којим колера влада и с којим дотично мјесто није имало никакве директне међусобне везе.

Много је најразноврснијих храњивих продуката, у којима колерне бациле могу дуже да остану у животу и да се, пуне отровне снаге, у њима пренесу, као у дијелу хране, у наше тијело и тиме проузрокују болест. Од свију продуката те врсте најважније је и најопасније млијеко, јер у њему се колерне бациле не само одрже дуго у животу, него насупрот се и веома успјешно множе и брзо развијају. Мислило се (*Hesse*), да је пријесно неварено млијеко убитачно за колерне бациле, јер оне гину у њему у току од 12 сати. Тако мишљење није потврђено, а што колерне бациле прије гину у пријесном млијеку зависи у велике од присуства и множења у њему других бактерија, које проузрокују кисељење (ферментирање) његово и стоје на пут стварањем млијечне киселине животу и множењу колерних бацила. Отуда се управо, особито у најновије вријеме (*Мечников*) и објашњује благотворни утицај киселог млијека, јер оно својом млијечном киселином убија многе шкодљиве бациле, којих вазда има у нашим цријевима, особито у његовом дебелом дијелу. Остали храњиви продукти у смислу заразе колерном клицом мање су опасни, јер колерне бациле, могу да живе тек 8 дана у маслу, сиру, хљебу и месу, ако ти продукти нијесу изложени нагломе сушењу, у коме случају бациле морају угинути још много прије. На разном воћу и поврћу оне још мање могу опстати, јер при обичним приликама, на њему не могу да живе дуже од 4 дана. Разна алкохолна пића убијају бациле врло брзо, јер у њима, у вину, пиву, сирћету и ракијама гину потпуно за 5 до 30 минута. Исто се с њима дешава и у хладној кави и чају.

Пошто је нађена колера бацила и узучен њезин живот у разним увјетима изван човјечијег чијела, наступило је у науци питање, какав мора бити одношај према разним животињама и њиховом организму. Како животиње у опште не болују колером никад

у обичним приликама свога живота, то се морало и нехотице претпоставити, да у њиховом тијелу и његовим соковима мора постојати нешто, што бацилама неда оног отровног маха, кога у човјеку обично узимају. *Кох* је одмах с почетка свога открића колерних бацила окренуо своју научну пажњу на то питање и старао се да га пут проба ријеши у једном или другом правцу. Он је на име давао разним животињама да једу одређене количине заражене колерним бацилима разне храњиве грађе. У обичним приликама, гдје је остао непоквареним пробавни канал, животиње су остале потпуно здраве без обзира на количину и јачину привијених колерних бацила. И тек онда, кад су вјештачки проузроковани катарии стомака и цријева и кад је измијењена природа самога стомачно-цријевонога сока (*Кох, Пфајфер*), могле су бити уведене у те органе бациле, да проузрокују колеру и да на тај начин буду узроком саме смрти дотичних животиња. Из цијелога реда разноликих проба, које су учињене у томе правцу (*Мечников, Кох, Пфајфер, Шантемес и Бабес*) тачно је утврђено, да се колерна зараза може једино вјештачки и уз извјесне погодбе прибавити и проузроковати колера само у неких животиња, између којих су за то најподесније морске свиње. Истовремено су речене пробе утврдиле још одавно опажену чињеницу, а то је, да животиње у опште никад не болују у обичним увјетима свога живота од праве колере, од које међутим страда толико људи и да је томе једино узрок особита органска отпорна снага, коју животиње имају према колерним бацилима и њиховој отровној снази. У чему потање лежи узрок тој важној појави, није се никако могло још ближе утврдити. Што се тиче колере у кокошака, канарица и свиња, то је утврђено, она нема ништа заједничко с правом људском колером, јер она има за основни узрок сасвим другу бацилу, која се по свему разликује од колерне.

Колерне се бациле множе простим дијељењем а по своје одношају према ваздуху и његовом сло-

бодном кисјеонику спада у ред тако званих факултативних анаероба, то јест она може да живи као и тифозна бацила и у слободном ваздуху, гдје може да употребљује директно из њега потребни јој кисјеоник, него га она добија из разних тјелесних састојака, у којима има кисјеоника свезанога хемијски с којим другим простим тијелом, као с водеником, угљеним азотом и др. Под утицајем колерних бацила таква се сложена тијела распадају те се из њих лучи слободни кисјеоник, кога бациле употребљују. За вријеме свога живота колерне бациле као и сва друга жива бића луче из себе извјесне непотребне отпадине, које се зову токсинима и које су веома отровне и проузрокују у обољелих од колере све знакове и појаве, које су тако карактерне за колеру. Ти су колерни токсини откривени и доказани 1884. године (*Nicati*) и с почетка се држало, да они стоје у вези с тијелом бацила из којих се луче тек послје њихове смрти (*Пфајфер*); али је доцније утврђено да ствар не стоји тако, него да су они т.ј. токсини самог бациларног живота без икакве везе са смрћу бацила (*Мечников, Ру*). Природа колерних токсина као ни код других бактерија није још позната, само се види по њиховом учинку у тијелу обољелих од колере, да су налик на неке хемијске отрове, особито на сублимат и арсеник.

Д. С. Ђ.:

О нашем монополу духана.

Има томе више од годину дана, како се бавим питањем монополским. У нашој је јавности било пречесто и жалба и примједба на монополску управу, па нећу одрећи, да су ми и оне дале побуда за ову кратку расправу. Уз то и сâм сам пушач, који се може рачунати у веће конзументе духана; као такав могао сам у ове 3 потоње године искусити сву несталност безименог конзорција, који нас својом рђавом робом и трује и експлоатише. Поврх свега тога упала ми је у очи необична појава: наиме, да државни буџет биљежи у своје приходе 70.000 перп. од распродаје цигаретног папира, док једно тако огромно добро државно као монопол духана не уноси у буџет ама баш ни једне паре. Пуши ли се у нас више папир од духана? — Откуд тај феномен, који надмашује и онај фамозни рен фрушкогорских манастира? Одговор није тешко добити, ако се зна, да је монопол цигаретних папирића у режији саме државе, а монопол духана у режији талијанског конзорција.

Неће ми задавати тешкоћа доказивање:

1) да је монопол духана на овој основи и при овакој пракси штетан по државне и народно-привредне интересе;

2) да је биланс монопола заснован на врло проблематичним цифрама — и

3) да држава, као друга уговорна страна и као заинтересовани ортак у овом предузећу, има право и дужност да се за у будуће определијели.

I.

О монополима уопште.

Да унаприједи извјесну продукцију и извјесна пословања, држава може узети улогу приватног капитала и дати јој обиљежје највеће заштите. Она постаје предузимач и индустријалац, она развија своја пословања и прибавља им највеће повјерење, користећи се плодовима свога рада и унапређујући опште добро. Држава на тај начин ствара монополе.

Откада постоје монополи у државама, они су увијек били, с једне стране, врело обилних државних прихода, а с друге стране пружали су држављанима гаранцију за она пословања и оне продукте, који су обухваћени у самој монополској системи.

Ова друга особина монопола тако је важна, да се, рецимо, поштански монопол не може данас ни замислити као приватно предузеће, јер би као такав губио ону највишу гаранцију, која је оличена у ауторитету саме државе.

Монополи дакле имаду сврху:

а) да развију извјесна пословања с највећом гаранцијом, и

б) да не дирајући у порезну стопу повећају државне приходе.

Послије поштанског и жељезничког монопола најважније мјесто заузима због своје рентабилности монопол духана.

Прва је Француска дошла на идеју да монополише прераду и продају овог трговачког артикла.

За њом се поведоше мало не све државе изумијајући Енглеску и Њемачку, те тиме створише за себе силне користи у финансијском погледу.

Монополи могу имати у главном двојак карактер: или да држава сама њима рукује и вуче користи — или да их дијели са приватним капиталом, задржавајући за себе само неки дио добити. (Овакав би имао бити тип нашег монопола духана).

Овај посљедњи облик монополских радња најмање је уобичајен и најмање популаран.

Природно је, да ће капиталисте експлоатисати спекулацијама свој положај на штету свога ортака (државе) и самих продуката. Држава се у том случају док је у заједници с приватним капиталом не може користити оним, што баш чини монопол практичним и уносним.

Једино Турска и Црна Гора служе се баш тим обликом монополскога рада.

До године 1883. имала је Италија монопол духана у приватним рукама, али га је откупила и тако дошла у год. 1904. до brutto прихода од 213 милијона франака. Томе је примјеру сљедовала прије десетак година и Србија, те њем приход од тог монопола год. 1906. износаше 14,000.000, а данас по свој прилици прекорачује и 20,000.000 динара (год. 1911. 19,169.745 дин. brutto).

Најуноснији је монопол француски: 1902. год. имала је Француска 340 милијона франака (netto) од свога монопола духана. Па ипак француски се духан продаје само 5 пута скупље но што државу кошта, а по потрошњи духана Француска долази тек на седмо мјесто (иза Данске).

Енглеска нема монопола. Духан се порезује: 1 енгл. фунта (453 гр.) по прилици 7 перп. На тај је начин Енглеска добила год. 1904. 316 милијона fr.

Бугарска се служи системом порезе на фабриканта, према коме стоји у извјесној обавези у погледу заштите његових интереса. Фабриканту се даје концесија пошто претходно откупи од државе одређену количину завојних трачића (Bandrolle). Без тога омота, који је заправо државна такса, не смије ни најмања количина духана улазити у промет, јер оштећује државне интересе.

Овај је систем прикладан и с тога, што ствара конкуренцију. Држава није везана за један конзорциј, за једну фабрику. Она може дати концесију и другом и трећем и петом нудиоцу, ако од државе откупе сталну количину бандрола.

Бугарски је монопол духана приходовао 1906. год.: 12,501.643 лева, а 1911. год.: 17,500.000.

Овај информативни пријеглед ваљало је на сваки начин изнијети, како би очитије и поразније дјеловала чињеница: да црногорски монопол духана од свог почетка т. ј. од 1903. год. па до данас није приходовао ни једне паре.

Док је бугарски монопол за 5 година поскочио за 5 милиона, а аустриски у 40 година досегао сразмјерје 34:400 — дотле се у нас за 8 година уништила читава једна привредна база и — повисиле се цијене духану само за 50⁰/о.

II.

Стање прије монопола. Уговор. Оптимизам државе.

Ако игдје вриједи прича о „добрим старим временима“, без сумње је она тачна и на свом мјесту кад говори о нашем некадашњем духану. Свима је нама у доброј успомени онај фџини, помном и вјештом руком нашега сељака приређени духан, кога су на избор биле пуне наше трговине. А авантуре наших сељака с пограничним стражарима, ушле су готово у литературу своје врсте. Ту је идилу прекинула идеја о стварању монопола. Не може се одрећи да је држава с добрим намјерама одлучила се на монополисање прераде и продаје духана. Интереси сељака хтјели су бити под сваку цијену очувани. То се види и из уговора о монополу (чл. 6.) и из оних обавјештења, која је у својим органима ширила државна власт. По свуда је истицана тенденција: држава жели унаприједити ову важну грану народне привреде, држава жели увећати приходе сељакове, држава жели створити бољу квалитету продуката и учинити их индустријом, држава жели ојачати експорт и смањити пасиву у свом трговачком билансу.

Да је то тако наводим пасус из „Гласа Црногорца“ од 19. јула 1903. бр. 31.:

„Као што се види, главна задаћа овог нашег монопола више је *експорт* црногорског духана, него прерађивање и продаја духана у Књажевини. Ми

данас засађујемо духана око 2000 рала, а друштво да подигне ову за нашег сељака веома корисну, и у нашим приликама доста сигурну културу, *примиће и откућити двоструку количину произведеног духана*, ако би се у течају времена гајење духана у Књажевини раширило. *А да се рашири, друштво ће народу бесџлатно дијелити добро духанско сјеме, поучавати га о правилном гајењу и уређивању духана, оснивати у земљи угледна ојитна поља, учинити уоште са своје стране све могуће, да се ова корисна грана наше привреде што боље оснажи“.*

Још даље у оптимизму иде „Уставност“ од 12. јула 1906. бр. 28. У једном повећем уводном чланку излаже разлику у привредној вриједности између кукуруза и духана. Док једно рало засађено кукурузом доноси 50 П. прихода, дотле рало духана одбацује brutto приход од 250 Перп. Даље истиче, како је у Црној Гори *засађено 3000 рала духаном* и како на тај начин наш привредник *зарађује 600—750.000 Перпера*.

„За мали број година — каже „Уставност“ — гајиће се духан на једном простору од 6000 рала земље, и на тај начин по горњем рачуну наша радна снага добиће у земљи зараде око 1,000.000 круна — сума која није за презрење ни код већих држава“.

Ево, како су мислили званични кругови при увођењу монопола и првим данима монополскога рада. Ова добра гледишта имала су своју правну основу. Постојао је уговор, који је садржавао у чл. 6. ову важну погодбу:

„Друштво ће имати право да удеси домаће гајење духана према потреби прераде и извоза, као и да ограничи гајење на подесније предјеле црногорског земљишта, али с обавезом, да доусти гајење на простору не мањем од 3—4000 рала (рало = 1820 кв.м.) и да на захтјев, а с обзиром на могућност извоза, умножи број гајитеља“.

Разумљив је, дакле, оптимизам мјеродавних кругова, јер је произлазио из једне јаке уговорне тачке, која је заправо и једином стварном, народно-економ-

ском погодбом у том расклиманом и изрешетаном трактату. Ова је тачка дух и суштина уговора. Она ће послужити кад-тад исходиштем у борби с несолидним капиталом. Колико је конзорциј поштовао ову погодбу доказаће статистички подаци из којих ће се видјети, да је наш сељак изгубио између 1903. и 1904. год. дакле **само за једну годину 1985 рала засађених духаном.**

III.

Како је Монопол дјеловао на нашу привреду?

Из поменутог броја „Гласа Црногорца“ слиједи, да је монопол затекао у земљи 2000 рала засађених духаном.

Члан 6. Уговора одређује као минимум засађеног земљишта, *као базу за њовлашћени монополски рад*, 3000—4000 рала.

Изгледа, да је увађање монопола ипак помирило нашег сељака са том новотаријом, а то само с тога, што је ратару предсказана добра привреда.

То се може изводити из те чињенице, што је одмах у првој години монополскога рада (1903.) наш сељак засадио 4030 рала духаном. Колико је међутим обманут у својим очекивањима види се већ у наредној години 1904. *Број засађених рала био је готово на њоловину: 2045.* За само једну годину *изгубљено је дакле 2000 рала или 3,640.000 квм. (!)*

Ово је појав страшан, али значајан. Који су му разлози, тешко је одредити. Да ти разлози, ма какви они били, не оспособљавају монополски конзорциј, више је него очито.

Претпоставимо, да је Монополско друштво у разним експериментима, као играч на бурзи, упропастило за једну годину привреду од 2000 рала нашем сељаку. Претпоставимо и то, да је климат са неродицом створио овај фатални резултат. Претпоставимо да је и сâм сељак у првом почетку показао се неспособан за ову грану наше привреде — дакле, да ни један од узрока не тангира корект-

ност и способност монополске управе, како се онда може објаснити стално назадовање за пуних 8 година у томе погледу?

Ево статистичких података у пријегледу:¹⁾

1903. године	--	--	--	--	4030	рала
1904.	”	--	--	--	2045	”
1905.	”	--	--	--	2560	”
1906.	”	--	--	--	1758	”
1907.	”	--	--	--	1760	”
1908.	”	--	--	--	900	”
1909.	”	--	--	--	1509	”
1910.	”	--	--	--	1222	”

Што доказују ови бројеви? Само губитке!

Година 1906. прогутала је 2272 рала, а од год. 1906—1908. нестало је нових 858 рала!

Већ друге године по свом постанку монополско се је друштво ставило на земљиште, које је далеко од тачке б. уговора. Оно није издржало уговорни минимум (3—4000 рала), оно није развило нашу продукцију, оно није подигло нашу привреду — оно је расипном руком и оно мало наше здраве тековине убило и упропастило.

Сравнивши год. 1903. са 1910. добива се губитак од 2.808 рала.

Ако се узме округла цифра 2000 рала, коју смо за 8 година стално губили, то даје у свему губитак од 16.000 рала.

Свако рало доноси у нас према статистици из 1910. год. 166 кгр. духана. (Те је године откупљено са 1222 рала 202.963 кгр. духана).

На тај је начин наш сељак за то вријеме изгубио 2,656.000 кгр. духана (округло 2,500.000 кгр.), што представља вриједност од 4—5 милијона перп.

За 8 година друштво је могло рационалним и солидним радом постићи много у том погледу, па да задовољи и нашег сељака и да одговори својим обавезама по члану б. уговора.

¹⁾ Види статистичке објаве у „Гласу Црногорца“ под бр. 9551. од 23. децембра 1909., под бр. 329 од 12. јан. 1910., под бр. 9667 од 4. нов. 1910., под бр. 4953 од 14. маја 1911. (Статистички одио Министарства Унутрашњих Дјела).

Овако, како данас ствар стоји, наш сељак са оних 1222 ралâ продаје годишње монополу природ духана у тежини од 202.693 кгр. с откупном цијеном од голих Пер: 150.427·82 паре. (Види помехнути извјештај статистичког одјелења из 1910).

Црна Гора троши по тој статистици годишње 155.219·269 кгр. духана у унутрашњој продаји. У иностранство се извози око 240.000 кгр., а у земљи се потроши сувише 50.000 кгр. контрабанда у најмању руку. *По томе би Црна Гора требала продакцију од 4—500.000 кгр. годишње.*

Како се намирује овет овај дефицит?

По свој прилици куповицом страног духана и то ваљда онаквог, како га регистрира монополски буџет за 1911. год. на стр. 10. тачка 2. Ту је забиљежена дражесна појава, наиме, да је монопол купио у год. 1911. кгр. 50.000 страног духана за Перп. 20.000, т. ј. сваки килограм за 40 ђара! Због ове преферане солидности ми пушимо, наравно, духан, онако добар, као што је најгори — мађарски духан.

У овом свему наћи ће се разлога за ријешење нашег економског проблема. Одавно се у нас осјећа скупоћа новца и криза у нашој привреди. Можда ове фрапантне чињенице помогну рјешавању тога проблема. Поништити једну привредну грану у народном животу, а не надомјестити је ничим другим, значи назадовати до фаталности.

(Наставиће се).

НИКОЛА М. РАЦКОВИЋ :

Дом и школа.

РОДИТЕЉСКИ СКУПОВИ. — БАЧКИ ДНЕВНИК.

Наша школска омладина налази се под непосредним упливом школе у 24 само 4 сата, а то је једна *шестина* дневног времена. Ако узмемо у рачун још празничке дане, као и велики љетњи одмор, онда ћемо видјети, да се школска дјеца налазе годишње само *једну осмину* под непосредним упливом школе и учитеља, а осталих *седам осмина* под упливом породице и улице.

Маса нашег народа, немајући појма о правилном васпитању омладине, не само да школи не помаже, већ јој скоро на сваком кораку одмаже.

Стога нијесу ријетки случајеви, да што школа у једној осмини створи, то неупућена породица и невоспитана маса у *седам осмина* обори.

Школа је дужна напрећи све своје силе да савлада овај пасивни отпор, који стално кочи народно васпитање. Истина, то није лак посао ако је у толико већи значај свакојег и најмањег успјеха у том погледу.

Нема ни једног родитеља, који не жели, да се његово дијете добро васпита и упути. Школа ваља, да добро уочи ову важну чињеницу и да је експлоатише у своју корист. А то ће учинити, ако ступи у непосредни додир и свакодневни споразум с породицом.

Сви педагози, како практичари, тако и теоричари слажу се у том, да је споразум између куће и школе у погледу дјечијег васпитања од неопходне потребе.

Они тврде, да ће успјех у настави и васпитању бити у толико повољнији и сигурнији у колико буде овај споразум чвршћи и природнији.

Среством овог свакодневног споразума може школа провести своја начела у породичном кругу и упознати ову с главним нормама, према којима ће се породица управљати у погледу на дјечије васпитање.

Она силна природна љубав, коју родитељи осјећају према својој дјечи, примораће породицу, да с вољом прима свакодневне напомене и упуства, које јој буде школа прописивала. Из ових напомена и упустава породица ће увидјети шта је добро, а шта није за дјечије васпитање, те ће се доброј страни прилагођивати, а погрешке избјегавати. Тако ће школа мало по мало придобити за свој рад породицу, као природног и јаког савезника, без чије помоћи сав школски рад у погледу васпитања био би илузоран.

Треба наћи само најприроднији начин или модус за свакодневни споразум између куће и школе. Ко буде то питање најбоље ријешио, учиниће, по моме мишљењу, лијепу услугу народном васпитању.

И мене, као и сваког другог школског радника занимало је ово питање, те сам тражио начин за што чешћи споразум са породицом. Мислио сам, да су најбољи начин за то родитељски скупови у школи.

У ту сврху одржао сам неколика таква родитељска скупа. Да бих родитеље задобио за ове скупове, приређивао сам за њих нарочито удешене забаве, гдје су ученици поред разних декламација, приказивали и по који позоришни комад или одломке из ових. Ове су забаве обично постизале свој циљ, јер су свагда привукле на скуп довољан број родитеља. На скупу сам увијек држао предавања, у којима сам говорио о свему оном, што ми се чинило, да је безусловно нужно за правилно васпитање дјеце.

Ма да су овакви скупови у школи од неоцјенљиве вриједности по васпитање омладине, опет нијесу довољни, да школи обезбиједи успјех у њеном раду. Нијесу довољни с тога, што већина родитеља нијесу у стању памтити и за дуже времена задржавати она правила и упуства, што су у школи чули, па се враћају старим грјешкама и навикама. Осим тога за ове скупове треба доста труда и вјештине од стране учитеља, те се на много мјеста неће моћи ни одржати, или ако се и одрже, неће постићи онај резултат, ради кога се и сазивају.

По моме убјеђењу идеал у том погледу био би онај *модус*, који би омогућио свакодневни споразум између куће и школе, а са што мање труда од стране родитеља и учитеља. У томе правцу удесио сам **ђачки дневник**. Дневник овај тако је удешен, да се преко њега, скоро без икаква труда, могу свакодневно родитељи и учитељи разговарати и саопштавати један другоме своје примједбе у погледу васпитања повјереног им дјетета. Савјесном употребом овог дневника искључује се она, по васпитање фатална могућност, да се у породици његује и развија оно, што се у школи намјерно искључује и сузбија.

Дневник овај даје могућност родитељу и учитељу, да један другом саопште и опишу све врлине и мане све рђаве и добре склоности, које су запазили, у нарави повјереног му дјетета, па да у договору и хармонично употријебе све могуће силе, да врлине и опште све добре склоности код дјетета његују и развијају, а мане и рђаве навике сузбијају и искорењују.

У овој књижици долази на прво мјесто *дневник ђачких оцјена*, гдје учитељ биљежи резултат учениковог знања, а родитељ свакодневно прима тај резултат к знању и ако је он повољан, родитељ гледа и труди се, да се не јави нека препрека или сметња, која би тај резултат омела. У противном случају, ако је резултат учениковог знања неповољан за родитеља, онда ће она природна љубав, коју он осјећа према своме дјетету приморати га, да добро размисли

шта је узрок, да његово дијете не напредује у науци и на крају крајева, у већини случајева он ће наћи тај узрок, те се и старати, да га уклони и да своме дјетету омогући напредовање у науци.

На другом мјесту у овој књижици долази *дневник грјешака у школи*. Нијесу ријетки случајеви да се ученици гријеше о своју дужност. Ове су грјешке разнолике и учитељи су их дужни исправљати. Има много разноврсних грјешака, у којима ђаци испољавају своје рђаве склоности, мане и навике, а за које родитељи и не снијевају, да су оне судбоносне за живот и будућност њихова дјетета, те услед тога, ове гријешке, страсти и навике налазе за своје развијање повољно земљиште у родитељској кући. Исправљајући овакве грјешке разним дисциплинарним средствима, учитељ ће само вршити своју дужност, ако не само обавијести родитеље о свијема таквим грјешкама, већ ако им буде предочио и начин или средства, којима он сузбија и искорјењује овакве грјешке и рђаве навике. Кад родитељи увиде, да се они разноврсни поступци њихове дјеце, на које они нијесу прије ни обраћали пажње, сматрају у школи за рђаве склоности и навике, поклоните им и они већу пажњу и старати се, да се сузбију и искоријене.

На трећем мјесту у овој књижици долази: *дневник грјешака у родитељској кући*.

Небројне су грјешке, које дјеца чине у родитељској кући. Зачетак свију врлина и мана, свега онога што сачињава добар или рђав карактер, води поријекло из оног васпитања, које је човјек добио у родитељској кући.

Небројне мане, зле склоности, страсти и навике, које се крију у дјечијој души не може учитељ одмах и лако познати.

Нијесу ријетки случајеви, да неко дијете, које има страст да краде, прође кроз школу и учитељ за све вријеме школовања не опази ту страст. Тако има и других разних мана, које умију дијеца врло вјешто, да од учитеља сакрију. С тога сваку грјешку

ману, страст, склоност и т. д. дужни су родитељи саопштити учитељу, а овај ће, сазнавши поједине мане и рђаве склоности, употријебити сва допуштена средства, да их не само сузбије и искоријени, већ да их замијени добрим навикама и врлинама.

С тога мислим, де је вођење дневника грјешака у родитељској кући једно од најпотребнијих васпитних средстава и да ће то средство, када родитељи буду мало свјеснији своје узвишене задаће, бити од огромног значаја у народном васпитању.

На четврто мјесто долазе у овој књижици *питања, на која родитељ одговара крајем мјесеца*. Разноврсни су и многобројни савјети и препоруке, које учитељи дају својим васпитаницима у погледу њихова рада и владања у родитељској кући и на улици. За васпитање ће бити од великог значаја, ако учитељ буде тачно и редовно извјештаван у колико су његови савјети и препоруке уродили корисним плодом. Ради тога су у овој књижици уврштена неколика најопштија питања, на која су родитељи дужни одговорити крајем свакојег мјесеца.

Овакви редовни извјештаји не само да ће приморати ученике, да строго пазе на савјете и препоруке својих наставника, већ и сами родитељи, видећи, што се тражи од њихове дјеце, стараће се, да се она владају и раде онако, како ће ови извјештаји бити повољни за учитеље.

На пето мјесто долазе ђачке особине или резултати учитељева посматрања, гдје учитељ крајем године биљежи ђачке особине: умне, моралне и тјелесне. Да је и ово корисно јасно је за свакога онога, који жели упутити своје дијете на онај рад или занат, за који његово дијете показује највеће склоности.

На шесто, седмо и осмо мјесто долазе ствари споредног значаја, а то су: преводница, за превод ђака из једне у другу школу, извјесница за правдање осустава и рубрике за распоред нећелјних часова.

На девето мјесто долазе правила за владање ученика у школи, кући, цркви и на улици, и напош-

љетку, на десето мјесто долази *ријеч* о употреби
ђачке књижице, у којој се упућују родитељи и учи-
тељи како ће руковати са овом књижицом.

Књижицу ову најтоплије је препоручио Про-
свјетни Савјет, а Кр. Министарство Просвјете и Цркв.
Послова одобрило ју је за употребу у школама.
Али на жалост, ријетко се употребљава.

Да не бих задро у осјетљивост појединаца, а
нарочито с тога што је то мој рад, нећу овдје из-
носити разлоге, због којих се ово веома важно и
практично васпитно средство *не* или врло слабо упо-
требљава у основ. школама.

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

АТАНАСИЈЕ ВЕЉОВИЋ: — (Пријевод с талијанског).

Идеално предавање.

Свако предавање треба да развија тројаку умну радњу: 1. познавање истине, 2. њено показивање и 3. њену примјену.

Рђав је педагошки метод, који се састоји у томе да се у једном предавању изговори маса новог материјала наставнога, па да се по том два или три часа преживљава. Само онда кад се пази на ове три погодбе, предавање може задовољити захтјеве.

Знање се може задобијати различним средствима: из ријечи учитељевих, из природе, из књига и напосљетку из размишљања. Можемо рећи да смо нешто научили и усвојили тек онда, кад умијемо то што смо научили и да искажемо или напишемо. Ученици се не само не привикавају примјенљивати на разне начине што су научили, него они у већини случајева излазе из школе не умијући чак ни исказивати своје мисли. Обично се наставнику матерњег језика оставља, да он ученике учи говорити.

Предавање треба да је у облику разговора, т. ј. ученицима треба оставити потпуну слободу да исказују што мисле и постављају питања учитељу. Сви су педагози давно већ признали, да је предавање у облику лекција непогодно за дјецу; оно се може примијенити само онда, кад се има посла са одраслијема, којима није потребно сваки час понављати, како би то што се предаје лакше запамтили. Учитељ, који тако ради, врши улогу сталнога васпитача.

У предавању се осим тога, кад се овако ради, уноси стјешњавање, а нарочито кад се успјеси оцје-

њују оцјенама: ученици су у непрестаном страху да не добију рђаву биљешку, стјешњавају се одговорима и више се старају, како ће погодити мисао учитељевој, него ли како ће исказати што у ствари сами мисле.

Навикнувши дјецу да слободно исказују своје мисли и давши им потпуно право да постављају питања и траже обавјештења, учитељ их ставља у погодне прилике, да у њих развија најразноврсније особине мисли. Ако учитељ озбиљно схвати и изводи свој посао, ако има ма колико педагошког такта и влада разредом, онда нема ни најмање основа страховању, да ће се предавање претворити у празан разговор. Дobar учитељ неће их никада увести у страховање. И тако за вријеме идеалнога предавања учитељ је у исто вријеме својим ученицима испитивач и добар друг, са којим се они могу разговарати слободно и без страха тим прије јер се љубављу много више може учинити него ропским страхом.

Предавање да држи не само учитељ него од времена на вријеме и сами ученици. Учитељ је дужан с једне стране привикавати дјецу покорности, а с друге постицати и изазивати код њих самосталност. Ради тога им је потребно оставити по гдје кад избор материјала; давати онијема, који само то зажеле да на часовима математике и физике докажу што и т. д. Старији ученици могу по гдје кад самостално проћи какав било нови одјељак и изложити га разреду, као да за то вријеме замјењују учитеља и т. д. То побуђује ученике да усрдније раде и, покрај тога даје учитељу могућност да се изближе упозна са сваким учеником.

Ученике не треба давити школском дисциплином, потребно је оставити им извјесна права. Кад се од дјеце захтијева да се строго покоравашу, треба им тако исто оставити слободу.

Предавање треба да тече без прекида — глатко — од почетка до краја, изузевши само одступања, која чини од времена на вријеме сам учитељ, кад хоће да објасни ма што; таква одступања не само

што не штете послу, него су му још и врло корисна, јер служе као најподеснија средства да се постигне оно што се жели. Овдје се говори о прекидима, који ремете склоп предавања. Такве прекиде изазивају већином посјетиоци, а за тим и ученици, који ма у чему кваре дисциплину у разреду. Кад се учитељ за вријеме предавања разговара са посјетиоцем, чини педагошку грешку. Предавање се може прекинути ушљед ванредних прилика. Ученици могу нарушити дисциплину прво пошалицама и непажњом, а друго и ако се обраћају учитељу са питањима, која не одговарају предавању. За прво је, може се рећи, крив учитељ, и значи да нема довољно ауторитета и да га ученици не поштују или да је, због немара, распустио разред. Код даровита учитеља, који умије владати разредом, таква нарушавања дисциплине не могу се десити, само по изузетку. Врло је рђава метода прекинути предавања само за то да би се изгрдио ученик, који је то скривио. Учитељ то може учинити пошто се предавање сврши, одазвати на страну кривца, изрећи му пак пресуду прије времена право је зло.

Према питањима која немају никакве везе, са предавањем, ваља бити врло пажљив тим прије, јер се она врло често и постављају само с тога да се ток предавања поремети или учитељ изигра. У већини случајева та питања потичу поводом нечега.

Врло су штетна у предавању досадна застајања или паузе, које долазе отуда, што ученици не одговарају на питање учитељево; једно или два таква питања праћена ћутањем знак је да учитељ губи власт над разредом. И у томе је случају готово крив учитељ, ако не одговарају с тога што неће, дјеца чине кривицу, која нам показује, да ту нема ни дисциплине нити поштовања према учитељу; а, ако они не могу да одговоре, значи, да је учитељ задао тешко питање. То се може поправити помоћу помоћних питања, која наводе на рјешење првога. Ништа опет није горе, него на силу извлачити из дјеце оно, што она не знају како треба.

Често се у школи дешава, да учитељ занијевши се својим предметом, постане неразумљив разреду те, у заносу, и не примјећује, да се дјеца, не могући схватити што хоће да каже, занимају сасвим споредним пословима. Дешава се тако исто, да се учитељ занесе цртањем или писањем на табли и леђима окренут ученицима не опажа, да се дјеца играју и забављају се чим ко може.

Кад је предавање идеално и учитељ и ученици се осјећају срећни. Учитељ може бити добар предавач само ако воли свој посао, т. ј. ако је задовољан за вријеме својега рада у школи. Ко је ма и у неколико посматрао живот у школи, знаће с каквим задовољством очекују дјеца свога учитеља кога воле, како су задовољна и весела, како живо ради њихова мисао док он предаје.

При предавању није главни чинилац предмет о ком се предаје, ни метод по ком се предаје, него учитељ. Даровит учитељ влада разредом, као умјетник својим инструментом. Као год што умјетник у своје дјело унесе нешто што не може поновити никакав други виртуоз, тако и учитељ уноси у предавање нешто што не може ико други. Идеалном учитељу није потребно да му нико помаже, да утврди како треба своје одношаје према ученицима.

MEL:

Жан Жак Русо.

Један од најслабијих и најјачих људи, што их је икад било међу бесмртнима смртницима, свакако је Жан Жак Русо, велики сентименталиста, вјечна луталица, сањар и филозоф, зликовац и психопат, револуционар и бескарактерни моралиста. Ништа у њега није било, што би могло указивати на цијелог човјека, сређену логичку и дубоку концепцију. Површан а замамљив, естет а скитница, крадљивац а педагог — смјеса свих великих и ниских, свијетлих и прљавих особина људских. Проповиједаше као какав Месија, покушавајући да својим начелима изгради нови свијет исто онако, као што то чињаше његов најлојалнији насљедник Толстој и његов крвни јантипод, али ипак не далеки Ниче. Имаше утјецаја на духове свога доба и покољења, као мало ко: његова философија одговараше душевном растројству ондашњег времена, јер бијаше близа угњетеном „грађанину“, бескућном пролетаријату, вјерским слободоумњацима, укратко свима онима, који гледаху посиденте оком завидника, незадовољника и немоћи. И да у његовим списима не бјеше социјалних, савремених и демагошких проблема, зацијело, да би и његова дјела и његово име захватила до данас она устајала прашина, која се налази, рецимо, на дирљивој и немоћној преписци евнуха Абелара и хистеричне дувне Елоазе. А овако, кад човјек погледа на идеје — водиле у великој француској револуцији, на свечану објаву *droits de l'homme*, на лажне и патетичне барјаке „слободе, једнакости и братства“, па на оне бучне таламбасе у бесједама конвентских гладијатора

— посвуда ће наићи на инспирацију, на мисао, Жан Жак Русоа. Он је патрон и духовни отац револуције, он, тај женевски flâneur, отац који излагаше и одбациваше као мачад дјецу своју, који бјеше бојажљив и свадљив као фамозна Тереза Васер (Vasseur) — укратко, који бјеше сам себи другом својом женом. Па ипак целати прве револуције као St. Just и Robespierre бијаху пуни његових медених колача, филантропских сентенција, а у „Пантеону“ освану његова статуа и конвенат са страхопоштовањем преузе из руку његове удовице рукопис његова „Емила“. Тај почасни гест парламента није био далеко од 11. јула 1762. када је исто то дјело целатском руком спаљено у Паризу, јер је садржало „богумрска и одвратна начела“, и јер је у њему било „нескладних појединости, које вријеђају осјећај стида и јавнога морала“.

J. Bourdeau у једном свом чланку под насловом „Le vrai Jean-Jacques“ карактерише згодно појаву Русовљеву. Био је, каже, само један необичан претеча. Пронашао је путовање пјешке прије Тепфера, сањарење прије Вертера и Ренеа, E сентиментални роман прије Жорж Санда, романтично цртање природе прије Bernardin de Saint Pierre-а, тему револуционарних демократа прије 1780., политичке и теолошке расправе прије Мирабо-а и Ренана, педагогију прије Песталоција, прагматизам прије Виљема Џемса (James) а интуиционизам прије Бергсона.

Не говорећи о великом броју жена, које су га обожавале, било је и великана, који за њим иђаху, премда им карактери не бјеху подједнаки: Кант, Гете, Робеспјер, Шатобријан и Толстој. Он је био патрон јакобинаца и анархиста, а и радикалних социјалиста, који и данас исповиједају његова начела: демократску једнакост, опште право гласа и т. д. Оно што живи у његовим дјелима више је тенденција него систем, више идеја него осјећај.

Као човјек, који је био више необичан него обичан, Русо је постао предметом психолошког испитавања, предметом психијатрије. Знаменита је у

том погледу студија, коју је написао др. Мебиус, један од поштовалаца научењакових. Он га назива дегенерисаном величином. Од рођења болезљив, слабуњав и раздражљив, упућен на вјечну борбу за кору хљеба, ласциван, без породичних веза и љубави за отаџбину, скитница, лаковјеран, сумњичав, снатрив, пријатељ самоће и тишине, која прелази у екстазу.

У тима околностима ваља тражити сву морбозност, сву колебљивост, сву депресију Жан Жакове душе.

Има нешто, што Жан-Жака уздиже на висину најсмјелијих духова: његова склоност, његов мар и настојање за истином. Аутобиографија његова, која је позната под смјелим именом „Исповијести“, отвара широм погледе у најмрачније закутке његове душе. Има људи, који истину љубе због других, због себе и ње саме. Жан Жакова истина посебна је истина: у њој има тенденцијозне искрености, која додирује његова начела о доброти „природног човјека“ и штетности науке и цивилизације. Његова елегична пјесма о повратку к природи (*le retour à la nature*), посјећа на мирис сијена и мирних засељака; она бијаше одјек оне бојажљивости, коју у својим тјескобним грудима осјећаше збуњени женевски малограђанин пред шаренилом бучног и духовитог града, у коме дијељаху неједнаку власт лабавост пријестолоа и смијех безбројних Волтеријанаца.

Он говораше гласом пригушене плахости. Ријеч његова не бјеше никад близу његова предмета: интуиција бијаше у њега дубља и као обично — спорија од духовите лапидарности. Предајући себе на милост и немилост себи, он је био исто толико циник као и фантаста. Самога себе обеђиваше због крађе, и ако га знаменита списатељица Жорж Санд у својој књизи „*Histoire de ma vie*“ жели очувати од те љаге, приписујући тај, као и друге скарадне детаље из његова живота, његовој фантазији.

Био је незадовољник и романтик: све оно што је било око њега сматрао је рђавим, денатуризованим. И човјек и његова околина сачињавали су за-

једницу од безброј заблуда и природи противних одступања. Премда је с једне стране проповиједао филантропску њежност према најближем човјеку, говорећи да је „љубити у даљини исто што и не вршити човјечанску дужност у близини“, ипак је читавим својим бићем припадао свима и свему, што је као сан било удаљено од њега. Његова је политичка философија исто толико магловита и имагинарна као и његова шпартанска педагогија. Човјек је по природи добар, али га друштво квари. Градови су легла свију зала међу људима. Не треба домовине — људи су сви једно. Човјек је потпуно слободан: он жели само оно што може. Најдостојнији је човјека тјелесни рад: за то су сељаци сретнији и вреднији од грађана.

То су у главном изворне тачке, на којима се опире философска романтика Жан Жак Русоа. Она је социјална и анархистична, и религијозна и безвјерна.

Републиканац је убрзо кроз своја начела ускочио у фразу касније револуције, која је објавила начела људске једнакости и довела на поприште нову појаву класне интернационалности.

Враћање на примитивну простоту друштва вратиће и онај фамозни демагошки култ сељака, као непросвијећеног друштвеног фактора, и дати могућност Толстоју да по узору на Русоа обуче своја начела у костим данашњег мужика, као што је славни „претеча“ у јерменском кафтану налазио пут до људске једнакости и социјалне солидарности.

Ж. Жак Русо говори сељачкој класи, представницима „нагонских“ традиција, онима, који су привезани за непомићност земље и њену прадавнину. Колику разлику према томе оптимизму створише само једно стољеће послје Русоа комунисте у свом манифесту и Карло Маркс у свом „Капиталу“! Маркс и његови поборници ставише насупрот природном поретку друштва материјалистичко схватање историје; они се умјесто урођене „доброте“ човјекове позваше на његово урођено „зло“ (das Boese), они прогласише ништавност религије и уништење домовине, а

позваше пролетаријат и друштвене класе на најжучнију и несмиљену борбу.

Русоа, мртва пренијеше с највећим слављем у Пантеон, гдје одавно леже кости његова жучна противника Волтера. Он још живи у душама хиљада. Премда му се Волтер ругаше, да би човјек читајући његову философију добио расположење да иде на четири ноге, ипак тај тип завлада људским духовима толико, да му се не моглоше ни највећи мислиоци одупријети. Лица као што су Раскољников, Базаров, Пјер и јунаци Бајронови — духовна су чеда женевске луталице, републиканца, који вођаше полемику с краљевима и великим триумвиратом (Hume, Voltaire, D' Alembert), романтика, који с дјечјом носталгијом љубљаше родни свој градић, у коме свој живот откупи смрћу своје чедне и лијепе мајке.

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

CLARA TSCHUDI: — С њемачког превео Бл. Вушковић.

Лудвиг II. краљ баварски и Рихард Вагнер.

Као најмилији пријатељ краља самоубице, Лудвиг II. важио је пјесник — компониста, Рихард Вагнер. Ево неколико редова их њихова пријатељства:

У преговору своме дјелу „Nibelungen“ обраћа се Вагнер читаоцима с овим питањем: „Хоће ли се наћи који кнез, да омогући извођење мога дјела?“ Као нашљедник Лудвиг је ово прочитао и одушевљено узвикнуо: „Кад ја будем краљ, показаћу свијету, како високо цијеним његов (Вагнеров) гениј!“

Убрзо, пошто наслиједи пријесто, посла Лудвиг свог секретара Пфистермајстера (von Pfistermeister), да позове Вагнера у Минхен. Овај га потражи прво у Бечу. Али пјесник-компониста морао је на врат на нос да бјежи из аустријске пријестонице, јер му се ради његових дугова затвором пријетило, па је гледао, да се некоје вријеме прикрије. Напошљетку сазнаде се, да је Вагнер код својих пријатеља у Штутгарту. Краљев гласоноша предаде му Лудвигу фотографију и прстен с рубином и рече му: како се жари крш у овом прстену, тако гори од жеље његов владар, да га види.

На свој шеснаести рођендан присуствовао је престононашљедник баварски извођењу „Lohengrin“-а. Ова је опера на-њ толико утицала, да се Лудвиг од тада најрађе бавио у чаробном замку „Hohenschwangau“.

Од тога дана, кад је Лудвиг ступио на пријесто, све је више растао његов интерес за творца „музике будућности“. Посјетивши једном своју тетку војводицу Лудовику у Посенхофену, нађе на њеном кла-

виру дјела Вагнерова и од тада поче да их живо студира.

Лудвиг није био одлично музикалан; неки музичари, који му даваху часове на клавиру, мишљаху штавише, да нема ни музичког слуха. Вагнерове га музичке драме привлачаху више својом фантастичном него музикалном вриједноћу.

Радостан и пун ишчекивања одазвао се је Вагнер позиву младога краља и првих дана мјесеца маја 1864. дође у Минхен, гдје је с великим почастима примљен. Његова личност учини јак утисак на Лудвига, који га увјераваше о својој наклоности и свом топлим интересовању.

„Оно што се није дало замислити и једино, што ми је недостајало, постало је стварно. Небо ми је поклонило заштитника. С њим живим и разумијем сама себе“, рекао је пјесник-компониста, кад се из двора вратио к својим пријатељима.

Пошто се кратко вријеме у Минхену бавио, а благодаревћи доброту Лудвиговој, пође Вагнер у Беч, гдје је исплатио своје дугове. Међутим се брзо врати натраг и Пфистермајстер га поздрави добродошлицом у име свога краља и даде му на расположење прекрасну виљу на Штарнбершком језеру (Starnberger See)¹⁾ у којој је он, ничим неузнемириван, могао се посве предати својој умјетности. У исто доба становаше Лудвиг у свом замку на истом језеру, гдје га Вагнер веома често посјеђиваше и своја дјела извођаше.

Умјетникова фантазија, његови спјевови, његово фасцинирано биће заносаху краља до слијепог одушевљења. Старији човјек имаше демонску моћ над младићем. Њихово заједничко бављење било је од великог утицаја на живот обојице. Пун сажалења и свјестан, да му може помоћи, дан послје првог сусрета, писаше краљ Вагнеру: „Будите увјерени, да ћу све чинити што ми је у моћи, да вам надокнадим првашње Ваше патње. Ја ћу одагнати завазда малене бриге свакодневнога живота од ваше главе.

¹⁾ У том се језеру на Духове 1836. краљ Лудвиг утопио.

Ја ћу вам спремити жељени мир, да бисте несметано у чистим сферама ваше умјетности развијали ваш гениј. — Несвјесно сте били једини извор мојих радности. Још од ране младости бијасте ми ви пријатељ, који се као нико други приљуби моме срцу, мој најбољи учитељ и одгојитељ!“

Премда је била велика разлика између њих у годинама, ипак је још од првога тренутка узвраћао Вагнер са пуно топлине осјећања своме заштитнику.

У мају 1864. писаше Вагнер својој пријатељици, госпођи Фон Виле (v. Wille): „Он (краљ) је најчужбијест толико лијеп и толико духовит, толико душеван и узвишен, да се бојим, да би његов живот могао ишчезнути као један божански сан у овом сиромашном свијету. Он ме љуби са срдечношћу и топлином прве љубави. Он ме познаје и зна све о мени и разумије ме као моја сопствена душа. Он хоће, да сам стално код њега, да радим, почивам и моја дјела изводим. Хоће све да ми даде, што за то требам. Морам да довршим „Nibelungen“ и он ће их дати онако извести, како ја зажелим. Ја требам бити свој сопствени господар а не капелник, ништа друго до лично ја и његов пријатељ! — Од сваке оскудице бићу ослобођен; све ћу имати, што је потребно; само требам код њега остати! — Ви не можете себи преставити дражест његова погледа. Нека само поживи; он је једно право чудо!“

О њиховом личном опхођењу писаше Вагнер другом приликом: „Ја хитам к њему, као својој драгани. Чудновато је наше друговање. — А уз то још ова љубазна брига о мени, ова дражесна невиност срца, кад ме увјерава да је срећан што ме има уз се! Често сједимо један до другог по неколико часова изчубљени у међусобним погледима“.

Исто се осјећање очитује у једноме писму, које Вагнер 20. маја писаше свом пријатељу Вајсхајмеру (Weissheimer): „Само двије ријечи, па да вам потврдим неописану срећу, која ми је додијељења. Све се тако догађа, да није могуће љепше ни снијевати. Захваљујући љубави младога краља заштићен

сам од сваке бриге за сва времена. Могу да радим и не требам се ни на што тужити. Ниједна титула, ниједна функција, никаква обавеза! Чим хоћу нешто да изведем, ставља ми краљ све на расположење, шта требам. — Млади мој краљ за ме је прекрасни дар удеса. Ми се љубимо, како се само учитељ и ученик љубити могу. Он је срећан кад мене има, а ја сам с њим срећан. — А он је тако лијеп, тако дубок, да ми свакодневно опхођење с њим даје потпуно нови живот.“

Почетком октобра врати се Вагнер у Минхен, гдје му Лудвиг поклони у Бријенској улици (Briennerstrasse) вилу с намјештајем.

Друговање међу пријатељима продужаваше се из дана у дан. Они провођаху заједно своје дане и често остајаху по пола ноћи заједно. Монарх обасипаше богатим даровима пјесника-компонисту излазећи у сусрет свакој његовој жељи.

25. новембра донесоше пријестонички листови службени чланак ове садржине: „Његово Величанство одлучило је, да се под Вагнеровим водством оснује оперска школа, у којој ће пјевачи и пјевачице, које желе да се за позорницу спреме, моћи добити потребну наставу. Краљевско резиденц-позориште (Residenztheater) ставиће се за ову сврху ученицима на расположење“.

Првих дана мјесеца децембра изведе се у дворском позоришту Hoftheater „Der fliegende Holländer“. Позориште бијаше препуно и публика се у велико интересоваше овом опером. Вагнер, који је први пут ове вечери јавно у Минхену дириговао, би послије другог акта и на крају изазван. Да би се мјесто, које Вагнер задоби, још боље утврдило, би одређено, да идуће недјеље у дворском позоришту диригује једним концертном. Овај концерт, на ком су се многе Вагнерове композиције извеле, би слабо посјећен и критика писаше, да је Вагнер прије пјесник него музичар.

Неколико недјеља послије тога прими Лудвиг у нарочиту аудијенцију архитекта Семпера (Semper),

који је по Вагнеровој жељи дошао у Минхен, јер жељаше, да се у баварској пријестоници подигне једно ново и велељепно позориште.

Намјераваше се, да се ова величанствена зграда подигне на једном узвишењу (т. з. Maximilians—Anlagen) преко ријеке Исара*). Од позоришта да иде пространа улица до ријеке, преко које би се подигао величанствени мост у ренесанс—стилу. За градњу свега овога захтијеваше архитект Семпер 10,000,000 круна. Његови се планови и цртежи Лудвигу допадаху, али чиновници државне касе, који за владања првога краља бијаху научени на штедљивост, одлучно се противљаху извођењу овог плана и Лудвиг га мораше на неизвјесно вријеме одложити. Баварска пријестоница изгуби овим много: не само да би ово позориште било украс града, него би се временом сви трошкови око њега богато надокнадили. — У смањеном масштабу употријебљени су ови планови за Вагнерово позориште у Бајројту (Baireuth) гдје љети изводе Вагнерове опере најчувенији њемачки умјетници. —

Права опозиција против Вагнера отпоче у Минхену од онога дана, кад су грађанству били познати његови планови о позоришту. Племство гледаше у Вагнеру злога духа неискусног краља, који пријечи племству приступ к пријестолу; свештенство га не гледаше радо, јер бијаше слободуман. Музичари се подијелише у два табора; једни га обожаваху као компонисту „Fliegende Holländer“, „Lohengrin“-а и „Tannhäuser-а“, али се од свега срца бораху против његове „музике будућности“ (Zukunftsmusik), коју сматраху за заблуду. Други га од његових другова сматраху за најгенијалнијег „Tondichter“-а свога времена, али не гледаху радо, што је у толикој милости код владара, и његове слабости издаваху јавности. Свакако да је Вагнер био крив том

*) У данашње доба варош Минхен лежи на објема странама ријеке Исара. На десној страни је већи дио вароши; на лијевој су многе велељепне виле и паркови, а на истој је страни и „Prinz—Regententheater“, у којему се љети (у остало је доба затворен) изводе само Вагнерове опере.

расположењу, јер његов претјерани луксуз не бијаше по ђуди штедљивим минхенским грађанима. Радо се Вагнер хваљаше краљевом дарежљивошћу и опћенито се мислило, да сувише злоупотребљује отворени џеп свога заштитника и да ће довести краља до расула. Велики дио штампе поче се непријатељски према Вагнеру показивати, а шаљиви листови прављаху досјетке на његов рачун.

У марту 1865. писаше Вагнер Реклу (August Röckl). „Ја чезнем само за тим да пођем у који красни закутак Италије, — да своје слабе нерве његујем.

Али како да оставим на другој страни овог младог краља у његовој грозној околини, који је силно за моје срце прирастао“!

На захтјев Вагнеров позва краљ Билова (Hans von Bülow) и многе своје присташе у Минхен. Билов буде именован за дворског капелника и *Vorspieler*—а пред Његовим Величанством. Но Билов се понашаше према потчињенима као према школској дјечи, на шта ови бијаху посве ненавикнути.

Они опћаху с најбољим пријестоничким фамилијама и све више шираху своје негодовање насрам Билова.

7. маја 1865. донесоше новине (т. з. „*Neueste Nachrichten*“) ову notiцу: „Саопћују нам људи, у чију љубав к истини немамо разлога да сумњамо, да је господин фон Билов приликом пробе Вагнерова „*Tristan und Isolde*“ поново захтијевао, да се мјесто за оркестар прошири. На ово му је одговорено, да би се за то морало тридесет мјеста од паркета одузети. На то се Билов изразио: „Шта је до тога, хоће ли 30 свиња више или мање у позориште доћи!“

Нервозни музичар, који је био навикнут да своме језику потпуну слободу даје, не одрицаше, да се тако изразио, али да је под тим разумијевао она лица из публике, која су према Вагнеру непријатељски расположена. Билов је био омрзнут што је много шкодило пјеснику-компонисти. И други Вагнерови пријатељи, који су тада у Минхену били,

озлојеђиваху грађане својим презирањем, понашањем и досјеткама на рачун тадашњих музичких кругова у Минхену. Али надасве је овом грађанском нерасположењу допринијело то, што је госпођа Биллов (*Cosima von Bülow, geb. Liszt*) у вили у Бријенској улици играла потпуну улогу домаћице. Са знаде се још, да је узајамно поштовање између ње и Вагнера прешло у љубавне одношаје. Овим се у велико коришћаху Вагнерови противници.

Само је на двору остало непоколебљиво Вагнерово мјесто, јер Лудвиг није хтио ништа да зна о вијестима, које су се тичале његова пријатеља и госпође Биллов. Новинарски чланци, који му до руку доспјеше, а који се на ово односаху, озлоједише га веома и он том приликом написа Вагнеру: „Опростите им, јер не знаду, шта чине. Не знаду, да сте ми све и да ћете ми то до смрти остати!“ А у другом писму: „Ах, мој пријатељу, шта нам све не раде! Али се ја нећу тужити. Ја имам њега, пријатеља, њега јединог!“

У дворском позоришту студираше се тада пре-красно Вагнерово музичко дјело „Tristan und Isolde“, које се до тада није усудило ниједно позориште извести. Славни пјевачки пар *Ludwig* и *Malvina Schnorr von Carolsfeld* дође из Дрездена да преузме насловне улоге, а Биллов, кога Вагнер називаше „други Ја“ требаше да диригује опером. Пробе су прво отпочете у Вагнеровој кући, а касније ради малог простора у Резиденц—позоришту. Вагнер подучаваше у улогама сваког од умјетника. Кад би се које теже мјесто глатко извело, скочио би Вагнер, загрлио би и пољубио умјетника од радости, а није било необично, да се као дијете премеће сав сретан по дивану.

Бијаше одређено, да се „Tristan und Isolde“, изведе 15. 18. и 22. маја (рођендан пјесника-компонисте), 1865. Вагнерови приврженици, заступници штампе из свих дјелова Њемачке и иностранства дођоше, да присуствују преставама, које се сматраху као догађај у музичком свијету. Али се госпођа Шнор изненада разболи и престава се мораше одло-

жити. Тек 10. јуна могаше се прва представа извести. Рано, прије подне сва су мјеста по скупљим цијенама распродана. Многи се баварски принчеви појавише у својим ложама и осташе до краја преставе. У 6 сати појави се у т. з. „царској ложи“ краљ Лудвиг, ког публика бурно поздрави. Лудвиг бијаше веома весео и захваљиваше на све стране.

На мјесту за дирижирање појави се Биров и и представа отпоче. У дворском позоришту није био тада обичај, да се умјетницима, ако је краљ присутан, аплаудира, кад не би овај за то дао знак; али после I чина већи дио публике не мога се уздржати а да аплаузом не изазову госпођу и господина Шнора. Уз одобравање чуло се и звиждање. После II чина опет изазваше умјетнички пар, али овај пут с неподијељеним признањем.

Око 11 сати, по свршетку опере, дође опет до партијске свађе: аплауз и звиждање бораху се о првјенство. Тада господин и госпођа Шнор изведоше Вагнера на бину и публика га бурно поздрави — гдје-гдје чујаше се ипак звиждање. Краљ, који је пратио преставу веома пажљиво и који је у III чину до суза био ганут, дрхташе од узрујаности. Он се у својој ложи подиже и усрдно даваше знаке свог допадања. — Напошљетку се све умири; завјеса паде и Вагнеров гениј побиједи.

У читавој Европи није се нашло ни једног већег листа, а особито музичкога, који о овој вечери није проговорио.

Мишљења о овом дјелу бијаху подијељена; али превлађиваше похвална оцјена о величанственом вођењу оркестра под Бировом као и о умјетном пару Шнор.

Један присутни Француз овако се изражаваше: „Сумњам, да ће Вагнеров „Tristan“ икада бити популаран; јер се не одликује јасноћом и простодушношћу. — На против музичари ће у њему благо наћи. — Никада нијесам присуствовао једној опери, која тако брзо замори пажњу, а која изискује изванредно душевно напрезање, али не познајем такође ниједну

с толико високих и великих љепота. Мора са младоме краљу признати да би без њега било немогуће извођење ове опере. Свом својом енергијом за њу је радио и Вагнеров триумф је у истину и његов. Лудвигово држање, за вријеме од 5 сати, колико је опера трајала, било је такође за њу једна знаменитост. Свакако да је овим тај млади човјек дао повода свијету, да о њему говори. Један двадесетогодишњи монарх, слободоумнији него његова опозиција, коју он напријед тјера, — један краљ, који не избјегава ни највеће проблеме у умјетности, рижетка је појава у историји!“

Вагнер је добио од свога краља-заштитника писмо ове садржине:

„Узвишени, божанствени пријатељу!

Једва могу дочекати сјутрашњи дан, јер толико чезнем за другом преставом. — Зар не, мој драги пријатељу, одважност за нове творевине неће Вас никад оставити! У име оних, молим вас, да не клонете духом, оних, које ви уживањем испунисте, које само Бог подарује! Ви и Бог!

До смрти остајем Ваш Вама вијерни

CRNOJEVIЋ Лудвиг.“

И Билову је краљ изјавио своју захвалност у писму, које је попратио дијамантском иглом, а умјетничком пару Шкор одреди да се преда дијамантно прстење, које ће их богато сјећати на ову свечану преставу.

Зна се, да је Шилер (Schiller) још од дјетињства био Лудвигов пјесник — љубимац. До тада се у Минхену, као и у свим другим позориштима даваху његова дјела у прикраћеној форми. Али „романтичар на пријестолу“ заповједи, да се у његовом сопственом позоришту играју Шилерова дјела онако, како их је пјесник спјевао. У октобру 1865. би први пут приказан „Wilhelm Tell“, и послје ове преставе доби краљ вољу, да упозна и види народ и земљу, коју је Шилер у свом дјелу овјековјечио.

Праћен тадањим ађутантом, кнезом von Thurn und Taxis, отпутова он 20. октобра у Швајцарску и отпочину у Луцерну у хотелу Швајцерхоф. Како није био пријављен и како га није нико познавао добио је собу на четвртом спрату. Може се замислити, како се сав персонал у хотелу узнемирио, кад се дознало да на четвртом спрату станује — баварски краљ. У највећем страху ради тога похита к њему власник хотела и молећи га за извињење понуди му читав ред соба на првом спрату. Али Лудвиг одби понуду љубазно се осмјешкујући и рече, да је смалом собом на четвртом спрату и лијепим изгледом на језеро и брегове тако задовољан, да ће исту собу задржати.

Из Луцерна је предузимао многе излете у старе пуне бајка градове и пракантоне. Младог и усхићеног младића одушевљено сријеташе становништво и послѣ његова одласка „Schwyzer Zeitung“ упути му срдачан поздрав, на који он својеручно одговори:

„Господине редакторе!

С великом радошћу прочитах данас срдачни поздрав земље Вилхелма Тела и истом срдачношћу га одвраћам. Исто тако поздрављам моје драге пријатеље из пракантона, за које сам још као дијете осјећао топлу љубав.

Успомена на мој боравак у прекрасној Швајцарској и на искрени слободни народ, (нека га Бог благослови), остаће ми увијек драгоцјена.

Hohenschwangau, 2. XI. 1865.

С пријазном наклоношћу јесам
ваш благонаклоњени

Лудвиг.“

По повратку из Швајцарске позва он к себи Вагнера и 10. новембра пријатељи се опет искрено поздравѣше. Својим бављењем у Хоеншвангау био је Вагнер тако задовољан, да је једном од својих пријатеља упутио овакав телеграм: „Година 1866. је наша“!

Међутим се многи упираху, да пријатељство између њега и Лудвига пониште. Секретар кабинета и благајник државне касе, који дуго година уживаху повјерење првога краља, сматраху за своју дужност, да се одупру склоности младога краља за расипањем; у томе их потпомагаху противници пјесника-компонисте. Опозиција је нарасла до праве узбуне, јер је народ који није схватао однос Вагнера према Лудвигу и његове умјетничке циљеве, вјеровао у оно, што су његови, противници говорили и писали.

Лист „Volksbote“ писаше: „Добро обавијештени знаду, да је Вагнер за непуну годину дана добио из државне касе ништа мање него 1,900.000 фори-ната. Ми не тврдимо, да је овај број тачан, али можемо као тачно означити, да је Вагнер прије неколико недјеља понова захтијевао 40.000 фор. да би удовољио својим скупоцјеним навикама. Господин Пфистермајстер је краљу савјетовао, да овај претјерани захтјев одбије. Пошљедица тога је Вагнерово писмо Пфистермајстеру, које га не штеди од ружних израза. Успркос свему томе добио је Вагнер тражену суму.“

И ако министри и сви виши часници не бијаху отворено против Вагнера ипак је он био у нижим слојевима веома омрзнут. Тако се на примјер у једном купеу догодило ово: Неки католички свештеник јасно је изразио своје негодовање, што се Његово Величанство толико дружи с једним „лутеранским музикантом“. Један сељак, који је био у истом купеу одговори му на ово: „Милије ми је видјети краља с музикантима него с поповима!“

У многим приликама Вагнер се често врло оштро изражавао о Пфистермајстеру јер га је сматрао зачетником све борбе против себе. Пфистермајстер је био веома цијењен и конзервативни га листови жестоко брањаху.

Почетком децембра била је изложена у једном локалу адреса на потпис, коју су требали предати Пфистермајстеру. Она је садржавала повјерење и молбу, да се постојано и чврсто држи у борби с

Вагнером и да устраје уз краља. О томе је Лудвиг службено сазнао као и о томе колико је Вагнер омрзнут.

5. децембра поврати се Лудвиг из Хоеншвангау у Минхен и истога дана посјети га његова мајка, принц Карло, ерцбишоф Scherg и министар-предсједник. У својству министра краљеве куће предаде му овај пошљедњи меморандум, у ком је пријетио својом оставком, ако Рихард Вагнер не напусти Баварску. Он говораше, да полиција не може више да обезбиједи сигурност пјеснику-компонисти. Принц Карло говораше, да ће краљев одношај спрам Вагнера имати тешких пошљедица. Штавише саме слуге, које су биле питане, издаваху се, да ће под оваквим приликама букнути револуција.

Краљ бијаше нервно слаб; Вагнерова жестина и нечедност спремише му већ више пута потешкоћа; осим тога осјећаше се веома увријеђеним, што је његово име у ту ствар уплетено. Напади штампе и пријетње његових сродника и савјетника једва би га склониле, да се од пријатеља растави, да није било једног другог момента. Наиме, Лудвиг је добио несумњиве доказе, да пјесник-компониста стоји у повјерљивим односима с госпођом Билов. Ови га докази много више дирнуше, него мијешање сродника и мрски изливи штампе.

Лудвиг је био сањалачке нарави и сву своју љубав бијаше Вагнеру поклонио. Овај, по годинама много старији, показивао се захвалан према младом краљу заштитнику и осјећаше велику симпатију за издашног краља. Лудвиг је пак љубоморан; он је хтио због самог себе да буде љубљен и да једини он има право на свог пријатеља. Вагнеров однос према госпођи Билов био је за Лудвига горка пријевара.

Истог дана, кад је Лудвиг сазнао за овај одношај, посла свом министру-предсједнику писмо, у ком му јављаше, да Вагнер смјеста напусти Минхен. „Ја хоћу“, — казао је у овој прилици краљ — „мом вјерном народу да покажем, да ми је његово повјерење и љубав изнад свега!“ По наредби Лудвиговој

саопштио је министар — предсједник ову одлуку Вагнеру усмено.

Исте вечери посјетио је Лудвиг с краљицом-мајком дворско позориште. Мјесто поздрава, добродошлице, којом су га обичавали поздравити, кад је дуже времена био ван Минхена, чу Лудвиг мрмљање и негодовање, што му потврди ондашње расположење.

Друго јутро посла он Вагнеру својеручно писмо ове садржине:

„Драги мој пријатељу!

Како ми је жао, што вас морам молити, да испуните жељу, коју сам наредио да вам мој секретар саопшти. Вјерујте ми, да сам морао тако радити! Моја љубав према вама трајаће вјечито. Једино вас молим, да ми увијек сачувате ваше пријатељство. Мирне савјети могу рећи, да сам достојан вас. — Ко има право, да нас раставља?

Знам, да са мном осјећате и да можете мој бол потпуно одмјерити. Не могах друкчије радити, о томе будите увјерени! Не сумњајте никад у вијерност вашег најбољег пријатеља! — Та није то за увијек!

До смрти ваш вијерни Лудвиг“.

Вијест о одласку Вагнеровом распрострије се муњевитом брзином кроз град много прије, него је то службени лист објавио.

8. децембра бијаше неки свечани дан и овог се дана вијећаше у магистрату, да ли да се пошље краљу депутација, да му у име града захвали. Дебата бијаше дуга и жучна. На крају се одлучи, да се ствар остави у миру. Такође се одустало и од једне поворке с бакљадом.

Док клерикални и неки либерални листови клицаху од радости, дотле писаше орган напредне странке, да „високи сродници, чланови високог племства, чиновници у држави и цркви, који су краља извијестили о расположењу, које је завладало, нијесу право имали. Вагнерова присутност није допринијела, да се народ буни нити да се поколеба његово повје-

ређе и љубав према краљу. Што се тиче народног расположења Лудвику је оно нетачно приказано. Вагнерова личност није ни најмање имала везе с приликама у земљи и с тежњама напредне странке“.

10. децембра Вагнер је отпутовао. И ако је било веома хладно и мрачно јутро, ипак је жељезничка станица била препуна људи, који жељаху Вагнера видјети и збогом му рећи. Лудвиг му је упутио посљедње опроштајно писмо, препуно јада. Оно је гласило:

„Мој срдечно-љубљени, мили пријатељу!

Не могу описати бол који ми изједа срце. Треба учинити што се се може, да се опровргну гнусни новинарски извјештаји. Зар је тако далеко морало доћи! Наши идеали требају да се и даље вјерно његују — о томе не треба да вас увјеравам. Пишимо један другом често и много, ја вас молим за то! Та, ми се познајемо, и пријатељство које нас везује, нећемо прекинути. Ради вашег мира морадох радити, како урадох.

Не пожалите на мене ни за један трен; то би за мене паклена мука била. — Нека је здраво најмилији мој пријатељ! Нека цвјетају дјела његова! Срдчан поздрав из све душе, од вашег вијерног Лудвига“.

Рихард Вагнер отпутовао је у Швајцарску и тамо се настанио. Ни краљ ни његови савјетници нијесу вјеровали, да је изгнанство за увијек важило. Штавише Вагнер се је чешће враћао на краћи боравак, али се никад више није дуго задржавао у Минхену. Пријатељски однос између њега и Лудвига није се тим поколебао. Ритерски је монарх наставио да држи над њим своју заштитну руку: он је радио усрдно за Вагнерово позориште у Бајројту и Вагнер је до своје смрти (1883.) добијао из баварске државне касе неокрњену краљевску почасну гажу.

Госпођа Козима, која је била једна од главних узрока, што су се пријатељи растали, није могла више очекивати никакву наклоност од краља. Као

удова затражи она једном аудијенцију код Лудвига, да му захвали за љубав и дарежљивост коју је њен покојни муж у краља уживао. Али је краљ одби, не хтијући да је прими.

Премда је Лудвиг својевољно наредио, да се умјетник удаљи из Баварске, ипак су они остали најбољи пријатељи. У децембру 1865. писаше Вагнер госпођи Виле (Wille) „Његова превелика љубав према мени учинила га је слијепим за све друге односе и због тога лако га је обманути. Он не познаје никог и мора тек сад људе да упознаје. Али, ја се ипак надам за њега. — Још му само недостаје, да неке људе боље упозна, и тада ће брзо погодити оно, што је добро“.

1. јула 1867. писаше у једном писму својој пријатељици (Malvida von Meysenbug): „Једино, што ме у Минхену задржаваше, била је љубав према мом пријатељу и за њега сам више претрпио него за ма ког другог човјека.... Ја сам га спасао, и надам се, да сам свијету очувао једно од најбољих мојих дјела“.

Од Вагнерових савременика бијаше их веома мало, који су вјеровали, да је он младог краља спасао. Јавно је мишљење напротив узимало, да је он био онај, од кога је Лудвиг научио, да ноћ у дан претвара — што је јако утицало на његов нервни систем — и да је он онај, који је својим претјераним славопојкама положио темељ Лудвиговој душевној болести. Приликом Лудвигове смрти говорило се штавише, да је његов пријатељ сукрив у трагедији на Штарнбершком језеру. Ово се пошљедње тврђење само по себи не може доказати. С исто толико права могло би се потврдити, да је — меланхоличан, као што бјеше — требао некога, који би га помоћу музике могао у његовој болести умирити. Стално је то, да од оног дана, откада су се пријатељи растали, краљева животна енергија постала много мања и да је, као никад до тада, био без пријатеља.

Опћенито се мислило, да је Вагнер и у вођење политике био умијешан. О том предмету он се је

сам изјаснио у једном писму, на своју пријатељицу у коме каже: „Ја важим за једног милосника, који све може. Тако се ових дана обраћаху на ме сродници једне, која је отров мијешала!“ — Кад је пријетила опасност да ће између Аустрије и Турске букнути рат, изгледа, да су покушали и преко Вагнера, не би ли сконио Лудвига, да се неутрално држи.

Многе ствари пак потврђују, да млади Монарх није био под Вагнеровим утицајем у вршењу владарских дужности. Небројено пута тврдио је Вагнер, да с краљем није о политици говорио, јер да му је овај то забранио, Па и кад је некад дошло, да се морало дотаћи политике, обичавао је Лудвиг да укочено у даљину гледа и звижди у знак, да не жели о томе говорити.

Баш онда, кад је Вагнеру била најпотребнија помоћ, Лудвиг му је даде и поткријепи га снагом и одважношћу. Његова велика дарежљивост даде му прилике за стварање великих дјела, а осим тога краљево окриље скренуло је велику пажњу на Вагнера и његову „музику будућности“.

Тим, што је Лудвиг обожавао творца и компонисту „Meistersinger“-а, „Nibelungen“-а, „Parsifal“-а, „Rienzi“, „Fliegender Holländer“, „Jannhäuser“, „Lohengrin“-а и „Tristan und Isolde“, везано је с пуно части у историји музике име Лудвига II.

Много је година прошло од његове смрти (1886.); а пророчанске ријечи, које је он 4. августа 1865. изрекао у једном писму на Рихарда Вагнера остварене су:

„Када нас већ давно не буде на свијету, служиће исто наше дјело потомству као свијетли узор. Стољећима ће се одушевљавати срца и горјети од одушевљења за умјетношћу, која од Бога излази и која је вјечита“.

LUDWIG GUMFLOWICZ:

Право и морал.*)

Ми смо покушали да објаснимо како постаје тип појединца судјеловањем његове социјалне групе. Напоменули смо, да социјална група не ствара само мисли, погледе и осјећања у појединаца, него и оно што зовемо моралом. Морал није ништа друго него свијест о ваљаности онаквих правила за живот, која су путем социјалне групе наметнута и усађена њеним припадницима. Ова свијест, ово увјерење и ово мишљење појединчево о сваком његовом дјелу и раду других, сачињава у развоју морала други момент, коме претходи као старији, онај начин живота, који је навиком и одгојем усвојен. Постоје неке форме и правила, која прима индивидуум од своје групе, и која се односе на све области живота, на све могуће животне прилике.

Посматрамо ли човјека, који је добро прирастао уз своју социјалну групу, видјећемо, да он никад неће доћи у сумњу како да поступи у даним случајевима, који су доступни по својој нарави његовој групи. Он има од дјетињства усвојену нит, која му одређује правац рада и која га никад неће изневјерити; он има морал, који му служи као звијезда водила.

Овај однос траје само толико, у колико једноставна и примитивна група (Spencer: small and simple aggregate) представља појединцу васколик свијет, дакле у примитивној хорди, у дивљем природном стању. Ту зна и сазнаје индивидуум, што припада његовима најближима, а шта је према сваком даљем лицу право, ваљано и допуштено.

*) Grundriss der Soziologie, Wien, 1905.

Али онога часа, кад је основана организација власти, кад су се двије или више социјалних група нашле у једном новом проширеном социјалном кругу, сукобила су се различита морална гледишта у том сливу разних социјалних елемената. Тој новој заједници, наиме, не може бити више на корист онај примитивни морал; да може опстати, њој ваља потражити други. Сам појам власти и господства уздиже једнога над другима, ствара нова животна правила, нов начин живота, а тиме и нови морал. Нове уредбе, које су постале потребнима за одржање господства и власти, увлаче се у душу појединих чланова нове заједнице и уносе у њих нове погледе о томе што је право и добро, допуштено и ваљано. Нови облик живота израђује нови морал. А из тог новог морала, који је потекао из сложене друштвене заједнице и који је удешен према новозаснованом државном поретку, развија се упоредо с напредовањем и усавршавањем његовим *право* — а то ће рећи јавна државна одредба, чије преступање повлачи за собом казну и окајање.

Према томе постоји између права и морала генетична разлика. У колико је право продукт здружених а различних социјалних елемената, у толико је морал продукт односа између једноставног социјалног елемента и индивидуа. Право постаје увијек и по свуда једино у социјалној заједници, па макар она била и најједноставнија; оно претпоставља само организацију власти. Морал постаје већ у најпримитивнијем социјалном елементу, у најпримитивнијој скупини, у хорди.

Друштвени морал и морал група.

Ма да свака виша и сложенија друштвена заједница за себе сачињава свој социјални круг без обзира на друштвене кругове, који су у њој садржани, и ма да свака сложеност представља извјесну социјалну цјелину: то ипак мора сам тај факат, да таква социјална цјелина постоји, изазвати један општи морал, који ће бити мјеродаван за све њене чланове. Дакако,

да тај морал, према мањој кохезији те цјелине, слободнијој њеној скупини, неће имати ону снагу и интензивност, као морал социјалних елемената, па ће због тога често долазити у сукоб с њима и бити оштећен. Може се посигурно устврдити, да већина злочинстава и законских пријеступа у држави, потјече из тих сукоба општега морала с моралом социјалних елемената. Тако на пр. не поступа супротно моралу своје социјалне групе онај дивљак у Алпама, који помаже другом дивљаку, премда он тиме не долази у сукоб само са правом, већ и с моралом државне цјелине.

Па и безбројни примјери повреде права у трговачком свијету доказује само, како је морал тога свијета различан од морала државне цјелине (зеленаши и њима слични!)

Такви чести сукоби доказују, да вишој друштвеној заједници још није пошло за руком: претопити социјалне елементе у једну потпуну социјалну заједницу и свима појединцима у држави улисти онај виши морал, који је за благостање цјелине исто толико потребан као што је за благостање хорде потребан морал хорде.

Државни морал.

Ријешити ово питање највиши је циљ државе, коме она свјесно или несвјесно тежи. Па кад се баш тај циљ и не би дао сасвим постићи, ипак се не може замислити већа која санкција, веће које овлашћење за државу, него што је баш тај њен позив, који се састоји у васпитању човјечанства за један виши морал. *Идеал* тога морала не смије се претопити у гордо *нацијонално осјећање*, које и није друго него *потенцирано чувство хорде*, већ мора у себи да обухвати *просвијећено* и за *просвијећеност* *способно* људство. Да се тај идеал морала оствари, дјеловаће онајприје они државни системи, какви се данас у Европи налазе, који ће с временом довести европско човјечанство до неког извјесног социјалног јединства, одакле ће се тај процес раширити по читавом свијету.

И ако остварење тога идеала лежи у недогледној даљини, ипак образовано човјечанство мора устрјати око тога, ако не жели, да га нестане у слијепом процесу природе. С тога је доиста најљепша задаћа социјологије баш у томе, што она утврђује оне мучне путове, кроз које мора човјечанство искрвављено проћи, да се примакне оном далеком циљу.

Морал и сазнање.

Два елемента морала.

Из досадашњег излагања види се јасно: да морал није никакво дјело људскога разума, нити да је он узор, који је створила с неким нарочитим циљем људска воља и људски ум. Морал је као и сва друштвена уређења резултат природног развића, које прате сва природна и по природи потребна осјећања и мисли човјекове. Из узајамног дјеловања њихова и дјелујућих животних сила, постао је морал као резултат супротне акције и реакције између природе и људског живота.

Отуда слиједи, да у тој појави можемо два елемента разликовати: природни и људски. Први је елемент вјечан и непромјењив, који се увијек и по свуда враћа и обнавља; а други је вјечно промјењив, јер представља индивидуалан људски рефлекс на оне природом дане односе и силе.

Због тога и налазимо увијек у моралу свију народа и времена нешто слична, типскога, а у исто вријеме и нешто промјењиво, нешто индивидуално. По свуда је наиме један те исти природни процес, који ствара морал, а различити модалитети тога процеса различно утичу на ту социјално-психичну појаву.

Човјек је по природи стављен у круг извјесних потреба, које он не може измијенити. Његове тежње увијек иду за тим, да се тима потребама покори и да свој живот учини колико се то да удобним. Ту му помаже и у најцрњим случајевима навика. Она га чини тупим. Он се привикава на бодљике, којима је окружен и — не осјећа их више. Он види, да то

потиче из више потребе, а пошто зна да му је залудно протестовати, напушта некорисну борбу и гледа инстинктивно само на средства, помоћу којих може своју круту судбину макар ублажити.

И док човјек попушта тој природној тежњи, или боље речено, док га она сама гони, и он само чини оно, што може према приликама и свом положају, а на оно што је у његовој природи само рефлектује: мисли да слободно ради. Доказ за своју слободу налази у индивидуалном колориту својих радња, који је по облику природна посљедица разних индивидуалних а по суштини једнаких рефлексија.

Наиђе ли у том свом настојању, које прате нужне и с рефлексијама скопчане радње, на такве поступке, који му се чине послјије дугог искуства најприкладнијима и за његов положај најбољима, то он такав поступак сматра правим, једино добрим и — моралним. Све што је супротно томе сматра за неморално.

На овај начин долази човјек до једног круга моралних идеја, који одговара већем или мањем кругу његових потреба и искустава, вишем или нижем степену његовог културног развића, једноставнијим или сложенијим приликама. Тим кругом он се окуива, с њим расте и развија се.

Има ли напредовања у моралу?

Видјели смо, како се сви морални осјећаји појединаца развијају једино у кругу његове социјалне групе и то дјеловањем те групе на индивидуум.

Замислимо само примитивног дивљака, човјека, који као стока живи у хорди. Што је његов морал? Њега за његове најближе веже само природни осјећај заједнице и припадности. Ти његови најближи помажу му у његовој. С њима заједно живјети, њима помагати, о њих се опирати, бити уз њих, то је једна од његових моралних идеја.

Али туђинци из осталих хорда прежају на њих, настоје да се домогну њихове имовине, проваљују у њихове ловачке забране, смањују њихову исхрану,

можда их и убијају и одводе собом њихове сроднике. Убити те туђинце, приграбити њихов иметак, то је друга морална идеја у дивљака.

Природни, вјечни елеменат тих идеја остаје и даље с духом људским инхерентан, преживи дивљи стадиј у људском животу и одржи се у суштини под разним обиљежјем, под углађенијим формама за сву људску вјечност. Према туђинцу вриједи и данас као прије хиљаде година једино борба за премоћ; међу страним социјалним групама и данас, као давно прије, постоје само два могућа односа: рат или савез за борбу с трећим. Послије толико хиљада година у нама живи тај примитивни морал дивљака као *патриотизам* — као јунаштво, као храброст. Моралне идеје, наиме, *мијењају само своју форму* — док је њихова срж бесмртна, а то ће рећи, да умире само с човјечанством.

Задовољити своје тјелесне потребе природним путем исто је ужитак за дивљака као и културног човјека. На ту се природну чињеницу надовезује круг моралних идеја, које у току времена мијењају свој облик, али им садржај остаје исти.

Човјек, који припада хорди више се осјећа као дио заједничког живота, него културан човјек, јер је без својих, без његове хорде, живот његов предан на милост и немилост свакога трена непријатељској премоћи животиња или које туђе хорде.

По свој прилици да једном таквом дивљаку не изгледа неморално: задовољити своју жеђ или глад — својој нејачи, дјечи у хорди пружити храну, то за њега мора бити и добро и корисно, дакле моралном дужношћу.

Између младих и старих, немоћних и јаких, ствара се узајамни однос заштите и захвалности, однос, који постаје промјеном животних добâ узајамним. Та заштита дјече и стараца ствара моралну идеју — а ако времена и прилике и индивидуалне особине наведу једну хорду, да старост и биједу докрајчи формалним истребљењем, то и тај покушај с временом улази у сферу моралних радња. И збиља,

баш се тако у разна времена и разна мјеста различито поступа с његом и излагањем дјецe. Суштина моралне идеје иста је — природној тежњи одговарају радње у овом или оном облику. Она пракса која се у времену покаже највише цјелисходном, улази у сферу морала.

Према времену и приликама, према индивидуалном темпераменту хорде, према психичним и духовним особинама равна се и однос потомства и подјела привредног рада међу њим. Хоће ли се из тога изродити општа полна заједница, или полигамија или полиандрија неизвјесно је — али ће превладати, постати саставним дијелом морала, моралном дужношћу и моралном заповиједи, онај обичај, који се сазна као најцјелисходнији.

С господством једне хорде над другом или савезом двију хорда за обрану од треће хорде и за њену потчињеност, или напoкон увођењем ропства, које је потекло од ратних заробљеника, проширује се круг животних прилика, почиње нова серија радња и обичаја и постаје нова сфера моралних идеја.

Смишљено поступање са заробљеницима, робовима и слугама, смишљен однос према савезницима, ствара нову основу за морална начела. Разумна и цјелисходна власт над потчињенима постаје потпуно морална; вијерност према савезницима ствара нову моралну идеју; различно поступање са припадницима разних друштвених кругова ствара по времену навиком морална правила, прије но што су ова могла да се кондензују до правних правила.

Како пак има разних друштвених одношаја између млађе и старије генерације, мужева и старца, жена у њиховим разним годинама, оних који владају и оних, који су зависни, богатих и сиромашних, и како то проузрокује различита дјеловања у свакој животној прилици, то се према томе ствара и различно морално мјерило за човјека, који се у тим разноврсним друштвеним положајима налази.

Тако се на примјер сматра као морал слугу и робова безусловна послушност, а као морал госпо-

дара несломљива енергија и строга дисциплина. Према томе се убиство господара сматра као неморалан чин робова, а у убиство роба ни у ком се случају не узима за неморалан чин од стране господара.

Морал и фикције.

Али човјек се никад не задовољава с голим чињеницама. Својство је људског духа, који рефлектује, да свима чињеницама жели подметнути узроке, који са природним узроцима немају никакве везе. Чим пред њега изађе која чињеница, он настоји да је објасни, па ма у том објашњењу пошао и најдаље. Човјек по природи ствара један мит за другим, он је пјесник. Као што год даје природним појавама пјесничко, а често и антропоморфно значење и узрок, тако исто поступа и са друштвеним чињеницама.

Свако стварно стање ствари означује он понајприје пјеснички, митски. Као што своје биће приписује надчулној егзистенцији, која га је створила, тако и све друштвене разлике своди опет на ту умишљену егзистенцију, на то стваралачко биће. Што је у друштвеној организацији створила сила околности, то он с особитом љубављу приписује прадавном уређењу створитеља свијета. Несвјесно га у том руководи тежња, да свакој својој моралној идеји даде обиљежје више санкције. Ако су се друштвене прилике толико развиле, да се уморство осуђује, а чување живота човјекова постало моралном заповједи, онда ће његов дух, који ствара мите, у пламену назријети Божанство, које ће уз муње и громове предати законодавцу таблицу са законима гдје ће стајати ријечи: Не убиј! На тај тек начин човјек мисли, да је зграду друштвеног морала учврстио у најбољој основи.

Ове карактеристичне особине сачувао је људски морал од прадавних времена до данас. Продукт чињеница и стварних одношаја, објашњен и изведен из умишљених околности — ето, то је морал свију времена и свију страна свијета! Увијек се у том моралу преплиће истина са спознајом до нераздје-

љиве цјеловитости. И тако је, као нераздвојна цјелина, утиснут морал у сва осјећања људска. Човјек га друкчије не може схватити.

Наслањао се морал на божанске заповијести или га философија изводила из човјека као урођене моралне идеје: увијек видимо, да је у њему стопљена уједно истина и поезија, па нам се чини, да једна без друге не може постојати. Како је пак морал прирастао за срце човјеково, како је завладао његовим осјећањима и постао саставним дијелом његовог индивидуалитета, тако је ухватио у души човјековој корјена и онај *мит*, који одувијек штити и подржаје морал.

И данас се још увијек мисли, да се морал може одржати једино помоћу тога *мита* и да би сваки напад на њ морао изазвати и пад морала!

Тако је било некад па и данас.

Сократ је био оптужен, да је поткопавао морал и врлину, те збиљске силе људскога живота, јер је ускратио егзистенцију олимписким боговима — творевинама људске маште. А тако се исто и данас сматра сваки онај опасним непријатељем морала, који се усуди набацити критичком сумњом на који од тих *мита*, из којих је изведен наш морал; тако се сматра и онај, који одриче „урођене и вјечно праве моралне идеје“, а сам морал покушава представити као *продукат* стварних социјалних прилика, с којима се он мијења и заузима најразличитије облике и изразе.

Ову наивну борбу против истине у име морала видимо готово на свима подручјима.

Развијено морално осјећање створило је мит о моногенизму, оно је покушало да идеју и осјећање љубави за ближњега објасни и утврди опет митом, како су људи потекли од једних прадавних родитеља. Према томе се узима да је полигенизам неморалан, као да је он опасан за морално осјећање љубави к ближњему, која би се баш тако исто дала ослонити на врсно јединство полигенистичног човјечанства, премда, у ствари, има у културном развоју људства сасвим другу базу.

Исти се појав јавља у безбројним формама, које нам пружа историја разних вјерских секта и странака. Најнедужнијим вјерским обредима даје се директна веза с извјесним моралним идејама, па се онда сваки напад на те обреде проглашује као напад на оне моралне идеје, које с њима ни у каквој вези не стоје.

Морал и Наука.

Сваки нови филозофски систем, свака тековина науке морала је да издржи борбу с тим тобожњим „чуварима и заштитницима морала“.

Кад је у XVIII. вијеку тадашња материјалистичка филозофија оборила неке старе предрасуде заорио је са свих страна језујитски поклич, да „Просвјећивање“ и материјализам поткопавају морал. Пошто су у извјесно доба коинцидирале постојеће моралне идеје у извјесном степену са научном спознајом; пошто се је мислило, да је душа пролазни становник у људском тијелу и да ће се она по распаду његову успети право у небо, да ондје отпочне нов живот, то је и морал и етика зависила о одржању вјере у то. Ко би покушао да сумња у бесмртност душе, тај се је огријешо о морал и добре обичаје, као да морал може баш једино успијевати на основу дуализма између душе и тијела и на основу њене бесмртности. — Збиља се је у нека времена покушавало, да се помоћу ове фбуле очува постојећи морални поредак, па је у недостатку бољег сазнања тај покушај био доиста вриједан хвале. Али ће свако такво упориште само од себе пасти, чим напредно сазнање докаже његову неистину. А из тога слиједи, да се уклањањем тога умишљенога упоришта не угрожава и не поткопава морал, јер је моралу основа стварност, а не маштање, и јер та побожна маштања нијесу спријечила највећи неморал, грозоте инквизиције и парнице против вјештица — највећа злочинства, које је икад човјечанство починило.

Тако се исто и данас поступа с побијањем дарвинизма. Са стране цркве надала се вика, јер је теорија о поријеклу човјека из нижих живота ништа

мање него поткопавање етике и морала: као да етика и морал имаду икакву стварну везу са стварањем човјека по учењу библије, и као да је морал чак посљедицом тога и таквога стварања!

Иста појава избија и у области државне теорије. Право развиће државе створило је моралну државну идеју. Људска је држава потекла из природних и по природи нужних настојања, па је у данашње просвијећено доба постала оно, што збиља и јест: заштитник права и морала, радник на благостању и култури народа. Ова је чињеница изазвала у људској души моралну теорију државе, један лијеп и тој чињеници одговарајући мит, на основу кога је држава постала из друштвеног уговора, што су га држављани закључили за заштиту права и одржање правде. Овај је мит адекватан израз са државном идејом, која је постала стварним развијањем државе.

А ако данас објективни испитивач на основу чињеница устврди, да је држава силом настала, да своју егзистенцију захваљује само превласти једних над другима, подићи ће се дрека „моралних“ бојажљиваца и лажних светаца: поткопава се морална државна идеја, разрива се право, квари се јавни политички морал! То је политика слијепих родитеља, који вјерују, да ће у своје дијете само на тај начин усадити морал и свијест о дужностима, ако му уцијепе у душу страх од духова. Смије ли се наука заводити тако тјесногрудим и ограниченим погледима? Морал је зрио плод правога културног развића. Његову основу ничим не оштећује научно испитивање, јер ће истина више допринијети развоју и напретку морала и за њега бити кориснија, него луда лаж, на чији су га основ покушали, с мало успјеха да ставе.

Пошто је постанак моралних идеја тежак проблем — једна превише мрачна партија људског сазнања, увијек је било лакше објаснити тај проблем пјесмама и бајкама па по том и саму егзистенцију тих идеја свести на ово потоње. Сваки научни напад на те бајке рачуна се и данас као напад на морални поредак у свијету.

Међутим није тешко увидјети, да баш сваки напредак људске спознаје, а нарочито сазнање природе, само може унаприједити морал.

Догођаји у животу сложени су из учинака природе и радња човјекoвих. Ове потоње су разумне, ако одговарају тенденцији природе, равнају се и проширују према њој; а неразумне су, ако је занемарују и раде супротно њој.

Има само једно правило за разумност човјекoвих радња, дакле и за људски морал и етику. управљати се према смислу и тенденцији природе. За то су природне науке, као спознавање природе, које убухвата све огранке људскога живота, једином и нужном основом морала, а према томе и етике као науке.

Без природних наука нема морала. За то је морал и онако низак, гдје су природне науке занемарене, а он ће бити тим виши и чишћи, чим оне више узапредују.

Ствар је врло једноставна. Природа има сва она својства, која приписује своме Богу оријентални монотеизам: Бог је свуда и на сваком мјесту и све-могућан. (Строго узевши појам бога је можда несвјесни и поетични символ природе, који је доцније рђаво схваћен и протумачен). Из тих својстава природе слиједи чињеница, да се у свијету догађа од увијек само оно, што природа жели, а то значи, све је у свијету према природи.

И човјек подлежи заповједима природе. Он се покорава њеној сили, он задовољава природне потребе, он живи према оној снази и оној способности, коју му она даје, и он ће према њеним одредбама завршити свој живот. Ова надмоћ природе и сви појави, који на основу ње постају, добоко се удубљују у човјекoв дух, и он не може помишњати други модус за своје биће, него тај. Овај му модус изгледа и прав и праведан и разуман и моралан. За догађаје у животу он нема другог мјерила „него што је *помишљана воља њприроде, а то значи видљива тенденција њена.*

Оно што је „природно“ изгледа му већ и с тога као разумно и морално, а што је „неприродно“

синоним је за оно, што је неразумно и неморално. На тај је начин створио човјек према радњама природним етичко осјећање, а закони природе — као и у социјалном животу преобразише се и кондензоваше се у његовој души као моралне идеје.

Од природе су преузели старији и одраслији на себе дужност да руководе генерацијама, које прорастају — на тај начин оно поштовање, које имаду млађи према старијима, одговара нашој моралној идеји. Што је природним путем постало, и што је према природи удешено, то је и морално.

Због тога у тим природним творевинама и према природи удешеним појавама лежи онај чврсти и необориви основ читаве етике и морала. Етичко и морално дјеловање није ништа друго, него примјена природне тенденције, природиног дјеловања на догађаје у људском животу.

Из тога слиједи, да у основи може бити једна етика и један морал, који је вјечан и непромјењив као рад природе. Ако усупрот томе има и у мјесту и времену различитијех етичких начела, то је посљедица тога, што сазнање природе није свуда на једнаком степену, па се због тога људи предају често највећим заблудама. Надаље, има и таквих области људскога живота, које не рачунају у област природе непотпуно сазнање, области, у којима се и не слути о дјеловању природе, гдје је дакле исправка наслијеђених моралних појмова у смислу откривене „воље природине“ искључена, па на тај начин не може бити ни говора о складности њиховој са природним тенденцијама.

Пошто, дакле, наука испитује *истину*, пошто се нарочито обраћа *природи* и *њеном дјеловању*, а ово потоње настоји испитати и у социјалној области, то она тиме ради у служби *морала* и крчи пут к напретку. Жеља је, да она том приликом обори старе и омиљене кумире, па да изазове и остави за собом јадиковке „моралиста“.

ЖИВОЈИН М. ПЕРИЋ:

Умјетници у политици.

Овај наслов могли бисмо обрнути и рећи: политичари у умјетности, јер онако исто као што умјетници често хоће да пређу границе своје надлежности и да се умијешају у ствари које нијесу њихове, специјално у политику, тако исто, не ријетко, и политичари улазе у умјетност, гдје им није мјесто, ширећи, кроз ову и помоћу ове своје евентуалне идеје, које поред све своје евентуалне интересантности, па чак и тачности, нијесу у стању да дјело ауторово направе лијепим, особина којом се одликују умјетничка дјела. Али, за овај мах, ми ћемо оставити на страну тај случај ненадлежности, па ћемо се задржати само на првом, на оном кад се умјетници направе политичарима. У осталом, и ако оба случаја представљају ненормалности, штетне по друштво, опет је већа штета од умјетника који се баве активном политиком него од онијех који политику покушавају спровести кроз своје умјетничке творевине. Јер, док у овом другом случају можемо да имамо само рђаве умјетнике, дотле у првом имамо рђаве политичаре, што је, неоспорно, много опасније: друштво може, свакако, поднијети рђаве умјетнике, као што оно може у опште бити и без умјетности, али оно не може бити ни напредовати са рђавом политиком, још мање онда ако она нема никакве политике. Упоређена са политиком, која је једна неопходна ствар, умјетност је раскош, а без раскоши се може бити, док се без ствари неопходне бити не може. Када нема политике, нема ни умјетности: политика омогућава егзистенцију друштва и ред у њему, а

само у једном организованом друштву може се умјетност његовати. Из овога се види колику важност у опште имају политичари, те стога питање, ко све може бити политичар, јесте питање првога реда.

Ми не мислимо на ово питање одговорити овдје позитивно, као што смо га позитивно поставили. Једно стога што би нас то и сувише далеко одвело, много даље него што би то *Босанска Вила*, поред свих својих крила, могла издржати, а друго зато што исцрпан одговор на исто питање могао би, у многим својим тачкама, не занимати читаоце једног, по преимућству књижевног, часописа. Ми ћемо се потрудити да, у овом чланку, на то питање одговоримо само негативно, то јест извидјећемо, укратко, ко *не може* да се бави политиком. Кад кажемо: ко *не може* ми не мислимо на физичку могућност вођења политике: у том погледу, тако да кажемо, нема тога ко није у стању водити политику, и свакодневни живот, на жалост, за то је најбољи доказ. Политику, данас, води и мушко и женско, и старо и младо, и богаташ и сиромашак, и писмен и неписмен, и исправан и неисправан. За једну, као што то мало час видјесмо, најважнију ствар, ствар која је, у исти мах, и најтежа — она је најтежа јер је најважнија, или најважнија је за то што је најтежа — сваки се сматра за надлежног и, због тога, сваки се њоме бави. И тако, у мјесто да политика, стога што је толико важна и тешка, оне који њу воде подигне до своје висине, њу данас они који су и неважни и лаки и који је, такође, често воде, спуштају до своје низине. Мјесто да политика квалификује политичаре, то политичари квалификују политику: зато што они који се политиком баве нијесу, у многим случајима, ни важни ни тешки, и политика је сада добила репутацију најневажније и најлакше ствари. Отуда је не један од оних који су и важни и тешки и напуштају или у опште у њу и не улазе: важни и тешки људи не траже неважне и лаке ствари. Колико је, пак, то корисно по друштво које, благодарећи политици, живи и напредује, није потребно

на томе се овдје задржавати: зашто указивати на оно што сваки види и, што је још горе, од чега сваки трпи?

Кад се, дакле, питамо: ко све не може бити политичар, ми ту мислимо на то ко, по својој способности и позиву, може политику водити, мислимо, другим ријечима, на надлежност за вођење политике. И овако сужено, питање наше опет је широко: велика би листа била оних који су некомпетентни да воде политику. Ми ћемо, из те листе, извадити само једну категорију лица, ону за коју, по нашем мишљењу, не може бити сумње да је, не релативно већ апсолутно, не *ratione personae* већ *ratione materiae*, како се вели, у праву, у науци о надлежности власти, ненадлежна да води политику: та лица ми смо их исписали у наслову овога чланка, то су: умјетници.

Што најприје, пада у очи, у посљедње вријеме, код нас Срба, то је прекомјерно умножавање оних који се одају умјетности. Ми не велимо: умножавање умјетника, већ оних који се дају умјетности, што није једно исто. Јер, као што сваки који се бави политиком није политичар у правом и добром смислу те ријечи, тако исто ни сваки онај који се одаје умјетности није умјетник. Када би било друкчије, када би сваки такав био заиста умјетник, онда бисмо се ми Срби могли само радовати томе појаву да се, посљедњих година, толики број наших саплеменика одаје умјетности: то би показивало један нагао интелектуалан скок наш, будући су прави умјетници дио елите једног народа. Али, наравно, тако није: напротив, имамо и код умјетности нешто слично оном што бива у политици: многи незвани узимају у руке сликарску кичицу, длијето скулпторско или перо пјесничко-приповједачко. Треба се само осврнути, н. пр., на пјесничку продукцију нашу, она је толика да, сразмјерно, надмаша ту продукцију нећу да кажем интелегентнијих али свакако културнијих народа. Нема, тако рећи, дана а да се не појави збирка пјесама каквог новог аутора чије и само име,

врло често нема ничег пјесничког у себи. Данас има толико „скупљених пјесама“, са толико разноврсних наслова, да је каквом новом писцу стихова врло тешко дати, по наслову своје збирке, на знање да је нов. Има ту и „Сновâ на јави“ и Јавâ у сновима“, и „Мојих душа и „твојих душа“ и „њених душа“, и „Сузâ радости, и „Радостй суза“, Чарй ноћи“ и „Ноћй чари“, и цвећа од најнемогућнијих боја, — од кога су јадне руже толико потрзане да су већ изгубиле сваку боју — и боја од најнемогућнијега цвијећа, да су тако рећи, исцрпљене све могуће комбинације и пермутације свих могућних ријечи пјесничких наслова. На тај начин, ова инвазија многих некомпентенција у храм умјетности учинила је и чини оно исто што и слична инвазија у поље политике; створила је, у публици мишљење, да ни умјетност као ни политика није ни тешка ни важна ствар. Људи цијене вриједност једне професије према вриједности оних који су у њој, и онда није чудно ако се, са те тачке гледишта, умјетност код нас, бар пред широм народном масом, сматра, подобно политици, као нешто што много не значи. А што је до тога дошло, то се може, највише, објаснити нестрпљењем представника данашње генерације да што прије дођу до гласа, то јест *аривизмом* те генерације, па како и политика и умјетност имају, по својој природи, најшири публицитет, то се аривисти понајприје и понајрадије и обраћају њима.

Тек, свакако, оволика манија за умјетношћу у једном народу код кога толико других, много пречих, ствари чека на људе од рада, јесте појав који треба да нас забрине. Нарочито се ово тиче пјесништва, јер је речена манија ту, изгледа нам, најинтензивнија и најкарактеристичнија. За једну нацију која има пред собом тако замашне задатке, ова наша веселост мене не храбри. У једном моменту који није ни мало лак за српски народ, пред јаким и културним противницима, једно неозбиљно држање и неозбиљно појимање народносних дужности. У времену највеће реалности, када, у међународној

утакмици, *физичка снага* народа т. ј. војска, и *разум*, т. ј. паметна унутрашња и спољашња политика, имају улогу какву никада до сада имале нијесу, ми смо Срби нашли да је најбоље да..... пјевамо. И још какве, често, пјесме! Пјесме, по енергији, пуне мекушности, по идејама, збуњене и празне.

Па бар кад би се ти многобројни умјетници ограничили на своју умјетност! Штета би била тада много мања: од њих би, евентуално, тада трпјела само умјетност. Али, уображавајући ваљада да је политика једна врста умјетности, они тако често улазе у њу, и улазећи доносе за собом своју двогубу ненадлежност, и као умјетници и као политичари. Наравно, ово важи једино за рђаве умјетнике: добри умјетници који се баве политиком ненадлежни су само као политичари.

Шта је управо политика? Шта она *јесте*, то остављамо за тренутак на страну, па ћемо рећи само шта она *није*. Сигурна је ствар да политика није умјетност, вјештина, као што се често чује, а најбољи доказ за то јесте факат да политика даје веома штетне резултате, чим у њој почну да воде умјетници главну ријеч. На сваки начин тако не би било, када би политика била умјетност. Доказ за то јесте и чињеница да, тако исто, и умјетности не иде добро, када се у њу увуче политика, што такође, не би било, када би политика била умјетност. Али политика није ни наука, тако да би најзад, поред ових двију традиционалних група људске дјелатности, науке и умјетности, политика сачињавала трећу групу. А да ли је то могућно, пошто човјек може, у својој дјелатности, тежити или *истинитом* (наука) или *лијејом* (умјетност)? Политика би била нешто гдје човјек не би тежио ни истини ни љепоти. Па шта би му онда у њој био циљ?

Политика није наука, као што нијесу наука ни медицина ни техника. И политика и медицина и техника само су *примјене* науке, а примјенити научне резултате то није исто што и те резултате истраживати. Истраживати законе природе и пронађене

законе привести у дјело, у колико је то људима могућно, то су два разна посла. Политика је примјена разних наука, али она сама није ни једна од тих наука. Али, као што рекосмо, она није ни умјетност: не може бити умјетност оно што је примјена науке. Само, наравно, будући примјена науке, политика овој стоји много ближе него умјетности, управо она са науком, или наукама, и има једино везе.

И зато што је политика примјена науке, њој је циљ исти који и науци: истина. Само, док наука налази истину, политика њу, истину, примјењује. Тек, и то је овдје главно, оне обје са истином имају посла. Ни политика као ни наука немају посла са лијепим или бар њему не теже. Из овога се лако да извести да су умјетници у политици у туђем ресору. И по оном чему умјетник тежи и по оном што га при том креће, умјетник је далеко од политике колико и од науке. Умјетник тражи не истину него љепоту, умјетника, у том његовом раду, креће *осјећај* а не *разум*, док, обратно, политичара, као и научника, креће разум а не осјећај. Оваквим радом умјетничким, ствара се и умјетнички темпераменат — који се, такође, разликује од политичког темперамента — или, ако се хоће, умјетнички темпераменат одводи таквом раду. Умјетник и политичар то су, дакле, два разнолика бића: и по циљу (објективу) рада, и сили која их креће, и, што је само синтеза ове прве две разлике, по темпераменту. Природно да, када, н. пр., умјетник уђе у политику он у њој остаје што је и дотле био, оно што јесте, остаје умјетник: он и у политици тражи љепоту, руководи се осјећајима, уноси и њу свој бујни умјетнички темпераменат. Умјетник, на тај начин, прави од политике умјетност, прави од ње не само оно што она није, него оно што није у толикој мјери, да је то, можемо рећи, сушта противност политици. Умјетност је контрадикција политике, умјетник је контрадикција политичара, умјетник у политици уништава политику, када он води политику онда ове нема. А шта бива од друштва, када у њему нема политике, видјели

смо напријед: без политике нема ни друштва, без овога нема ни умјетности, тако да умјетник у политици уништава, у крајњој анализи, и саму умјетност, умјетник у политици онемогућава и истину и љепоту.

Штета коју у опште наносе земљи умјетници, када воде активну политику, код нас, Срба, само је појачана великим бројем оних умјетника који то чине. Ово се нарочито тиче умјетника у пјесми и прози: то је сасвим обичан појав, у Срба, да они узимају толико учешћа у политици да бисмо, судећи по томе, мислили да је политика поезија, прича или роман. Када то мијешање књижевника — да тим општим именом назовемо ту врсту умјетника — у политику пријеђе извјесну границу, извјестан проценат, тада, од зла које то мијешање увијек представља без обзира на његов обим, оно постаје опасност. Ми смијемо слободно рећи да многим нашим недаћама у Србији ваља тражити узрок и у тој околности што су код нас политику великога стила водили и људи, који по свој професији, као књижевници, за њу нијесу били индицирани. Уносећи, било као државни управници било као опозиционари — нарочито као ови посљедњи — своја фантастична и нереална схватања и свој необуздан темпераменат у политику, ти су људи, којима су, осим тога, недостајала многа знања за политику нужна, направили од Србије, ако не узбуркано море — она није тако велика — а оно бар узбуркано језеро. И у мјесто да постаје мања, та је узбурканост све већа: све више придолазе у политику људи који ни по својим појмовима ни по своме знању — или, боље, незнању — не треба у њој да имају мјеста. Они су у страначким одборима, у Народној Скупштини, у редакцијама политичких листова. Политика се у Србији — пјева и прича. Када у њу уђу и музичари — а затим се, ако овако продужи, неће дуго чекати — политика ће се код нас и — свирати. На сваки начин, право је уживање читати, н. пр. извјесне новинарске чланке, али уживање које нам пружа лијепа форма: са тога гледишта ти чланци су,

врло често, мала ремек-дејла, али, као политички и државнички чланци, они су тако ваздушаста, толико сапунски мјехурићи да од њих не падне ништа — сувише су лаки — доље, у темељ, постоље друштва, већ све оде у небо, у горње сфере у којима књижевници-политичари и налазе своје инспирације. Добро је када умјетник тамо тражи своја надахнућа, јер је тамо горе све *љепше* него, као што пјесници кажу, у овој „долини плача“, али је зло када то политичар чини, јер се горе не налази *стварност, истина*, од које држава живи. Неоспорно, и за политику је поезија корисна, специјално су то патриотске пјесме: оне уздижу, код политичара, осјећај родољубља и подстичу их на истрајан рад на националним задацима. Та нам је поезија данас најпотребнија, много потребнија, свакако, него пјесме хризантема, чемпреса и жалосних врба. Али ту треба да се заустави утицај пјесника на политику.

Када је свијет, по паду монархије у Португалији, прочитао манифест прокламовања Републике од стране привремене владе, он се је, вјероватно, задивио поезији тога манифеста, у чијем су састављању имали удјела и лирски пјесници, али се је тако исто и насмијао нереалности садржине његове; све што се, од тога дана догодило и стално догађа у тој земљи, доказ је фантастичности Португалске Републике. Само што Португалци немају више великих циљева: они су их имали у прошлости која је била велика али је уступила мјесто малој садашњости — републици. Они су били једном на врху тако да могу сада бити и на дну. Друкчије са нама Србима који још нијесмо били на висини, и зато што то нијесмо били, морамо до тога доспјети. А да то постигнемо, један од услова, и то главних, јесте и тај да престанемо — водити политику у стиховима.

„Босанска Вила“.

Писмо бискупа Штросмајера Гледстону.

Допустите да вам заблагодарим из дна душе што сте се онако племенито заузели¹⁾ пред вашим славним народом и пред цијелим образованим свијетом за права човјечности и слободе, за која Јужни Словени тако много трпе и крв своју пролијевају у једној неравној борби. Томе смо се у толико више радовали што долази из земље којој се искрено дивимо и која је тако добро успјела да измири ред и сталност са слободом и сваковрсним напретком, и племенити покрет који је у посљедње вријеме обузео један дио енглеског народа испуњује нас надом, јер је снага јавнога мишљења неодољива кад је управљена племенитим циљевима и кад је воде људи виших услуга и вишега гласа. Стога ја вам поново срдечно благодарим, и хоћу да додам неколико ријечи, не зато да кажем нешто него да себи олакшам притисак који ми је на срцу.

Коран је и пред Богом и пред људима посвједочио потпуну неспособност да влада хришћанским народима, постављајући себе за основицу не само религиозног него и друштвеног и политичког живота. Његова кобна намјера је или да им наметне Ислам, или да их за навијек лиши политичког права и да их баци у један несносан јарам. Нема силе на свијету која може да промијени ову природну мисију Корана, јер она, по вјеровању Мусломана, долази од самога Бога. Да влада и осваја, и да се неузнемирен одаје свима оним неприродним пороцима који су, прије него што доврше смрт народа, увијек

¹⁾ Ово се односи на чувени Гледстонов памфлет *The Bulgarian Horrors and the Question of the East* који је изашао 5. септембра 1876.

извор страховитих свирепстава, то је одређена мисија коју је Мусломанин примио од Бога. Између коранског ропства и сваког другог ропства разлика је у томе што је једно резултат рђавих обичаја, порока и страсти, узрока који немају божанско овлашћење, док друго приписује себи заштиту самога Бога, а стога мора да буде непромјењиво и стално. Отуда очевидна истина да су све покушаване реформе остале без успјеха и само се повећавале патње Хришћанима. Турци имају право да кажу да се они прије морају да покоравају гласу Божјем него прописима људске мудрости. Принудне реформе они сматрају као безбожне будалаштине срачунате на то да вријеђају права и муте уживања која им је Небо обезбиједило, и они се свете Хришћанима који дају повода да се траже реформе. Они су довољно лукави да обилују издајничким обећањима у часовима забуне; али о таквим празним увјерењима ми иожемо у истини да кажемо — „*mentita est iniquitas sibi*“ и „*quae societas lucis cum tenebris aut Christi cum Belial*“. Немогуће је да њихова обећања икада буду искрена. За сажалење је да има људи који имају ту храброст да допусте себи да се тако отворено варају; а нарочито је жалосно да је и европска дипломатија међу њима. Дипломатија треба да буде највиши и најсигурнији суд, пун мудрости и искуства; али се она за сада показује у једној таквој свјетлости да не заслужује повјерење свијета. У мјесто да проблеме упрости она их чини нејасним, и даје им рјешења која мјесто мира и спокојства доносе нове заплете, нове обмане, нове мржње и нове сукобе. Тој врсти сасвијем извјесно припадају све реформе о којима се сада говори.

Да би се положај Хришћана колко толко учинио сношљивим, потребно је да турска влада буде кадра да им да гаранције за њихову личну безбједност, за умно напредовање, и за једну пристојно правичну управу. Турска је очевидно неспособна да задовољи ма који од тих захтјева. Први не стога што Турска не може Хришћанима дати право да

с Мухамеданцима служе у редовној војски. Хришћанин не може да остане роб чија слобода, својина и живот зависе од његовог турског господара. Он мора да буде ненаоружан, јер није господар нити себе самога, нити земље у којој је. Због незаслужене заштите коју она ужива, а можда и на тајна подстрекавања, Турска намјерава да створи и једну општу народну војску или посљедњу одбрану, да се једанпут и за свагда ослободи сваког европског утицаја и предлога за реформе. Ако се, на срамоту Европе, то учини, онда тешко Хришћанима! Бог зна да ли у таквом случају неће послије зато да испаштају и самозвани заштитници и савјетници.

Турска не може да задовољи други захтјев јер се противи њеној природи и мисији које јој је Провиђење одредило, кад би плаћала за хришћанске школе и установе. Ислам сматра то као највећу кривицу, док је уништење александријске библиотеке било једно свето и религиозно дјело. Најзад, турска администрација је неизљечима рана на турском државном организму. Ми знамо из свога искуства какав је карактер азијатске бирократије, коју су Турци много година слали у наше словенске крајеве. Они немају ни труни стрпљења за рад, вредноће и поштења што је потребно за један пристојан административан систем. Они су тако прождрљиви и тако порочни да се само могу да пореде с ројем скакаваца који пустоше једну земљу остављајући за собом биједу и болест; и не могу да не поменем противност између Арапа, који су оставили сјајних трагова своје духовне радљивости у Европи, и турске расе која је крајње неспособна да ма шта створи и само је вјешта у разоравању. У најљепшим крајевима Европе, послије четири вијека окупације, они ће за собом да оставе пустош и биједу, без и једног знака каквог узвишенијег или бољег идеала. Све што се говори о реформама само је уображење, врло често основано на рђавим намјерама. Јер има људи који лудо мисле да би васкрсење словенске

расе у овим крајевима било пропаст за сâм њихов народ.¹⁾ Отуда вика да Словени не смију бити слободни, да се не смије допустити да у овој земљи ухвате коријена клице за једну независну државу. Ти људи не виде истину да је, по закону самога провиђења, ослобођење и оживљење једног потиштеног народа залага за будуће користи других. То је права тајна солидарности народа. Доиста мора да је биједна и несносна егзистенција кад она као услов тражи да се један сусједан народ сломи и зароби. Постоји један процес уједињења који се врши међу словенским народом и који је, и поред многих сметњи и погрешака, Бог, изгледа, узео у своје руке. Како ће то да се сврши, то је тајна Провиђења. Али ја се из свег срца надам да ће то бити на корист државе којој припадам, и која изгледа да има високу мисију да посредује међу великим народима, да предуприједи сукоб и да ријеша најзаплетенија питања, на корист и срећу Европе. Резултат зависи од тога да ли ће та Сила остати вјерна, без колебања, оном закону Правде, који је насушни хљеб народа који живе да остваре велике идеале. Ми Хрвати можемо у истини да кажемо, да у овој малој групи словенске браће ми представљамо тоскански елеменат. У тешким околностима и за кратко вријеме ми смо подигли установе које оправдавају што ми полажемо право да будемо вођи на путу духовнога напретка и високих идеала. Пред нама је велика дужност, и ми смо свјесни свога задатка у тој области и у питањима која покрећу свијет. У власти је других или да осујете наш рад или да нас ослободе и да нас учврсте.

Бугари су један изванредно миран, осјетљив и раден народ, пун домаћих врлина. А један моралан и вриједан народ је већ самим тим способан да сам собом управља. Кад би се једна независна администрација дала овој красној словенској раси, ослободиле би се силе које би ускоро много учиниле за материјалну и моралну цивилизацију; а једна дје-

¹⁾ Ово се односи на гледиште тако распрострањено код Мађара.

линична црквена самоуправа послужила би им као школа за политичку самоуправу.

Срби су једна ратничка и предузимљива раса, пуна животне снаге. Била би сасвим праведна награда за њихове крваве жртве у једној светој ствари, да се аутономија Босне стави под заштиту њихове енергије и њиховог већ педесетогодишњег искуства. Била би једна драгоценост гаранција за успјех босанске самоуправе кад би се побринуло и за моралне утицаје који никад нису толико потребни као у примитивном стању друштва. Један добар католички и један православни епископ могли би много добра да учине у тој земљи.

Такав један систем самоуправе у њеним европским областима служио би правим интересима Турске много боље него непрестано мијешање Европе у њене унутрашње ствари, што штети њену част и њен глас. Ја сам потпуно увјерен да ма какво рјешење источнога питања које не би обухватило пуну аутономију европских области Турске само ће да повећа забуну и опасност.

Још једном вам најискреније благодарим и надам се да ћу ускоро моћи лично да вам захвалим и да се топло рукујем с вама. Недавно су ме посјетили два одлична Енглеза, Dr. Лидон и г. Маком Мак-Кол, и охрабили су ме да вам пишем. Не треба да вам кажем да ако бисте икада посјетили ову земљу, наћићете најсрдачнији и најбратскији пријем у мојој кући.

Ђаково 1. октобра 1876.

Штросмајер, Епископ Босне.

ФИЛИП РАДИЧЕВИЋ:

Наше старине.

Петар I. Петровић Његош (свети), повраћа мир
за крвне освете.

У манастирѣ на Цетинѣ Декембра 11. године 1797.

Во имя Исуса Христа аминѣ

IV.

Да естѣ веденіе всякому челоѣку предѣ кимѣ изиде сіе писаніе како се бѣше одавно закервила риечка нахія с негушима, и тако се бѣше много зла и несреће међу нима догодило зато на днешни денѣ дође Гдинѣ Вѣка Петрѣ Петровићѣ и остала господа главари одѣ све Црне Горе кои обије парте призваше, молише и Богом кумише да се умире и они тако послушаше и судѣ међу собомѣ госпуду главаре поставише. Перво Гдина Владику Петра Петровића, и отѣ цернице сердара Јована Пламенца, отѣ Цетиня протопопа марка, и воеводу николу мартиновића, отѣ лѣшанске нахіе воеводу стана ускоковића, отѣ дупила кнеза нова ѣуровића отѣ брчели попа вука ѣоновића, отѣ грађанихѣ стефана кнежевића, отѣ цетиня кнеза гаврила ивановића, попа маркишу, новака стиєпова, ѣикана милова и драгишу стиєпова речене мартиновиће, одѣ донѣга края попа ѣикана хумца, и пурана воинова шпадиера отѣ тернова групицу маркова вуковића, отѣ загарача кнеза малишу велимировића, отѣ комана кнеза мрѣна јовановића, отѣ прогоновића кнеза мргуда станишина радуновића, отѣ штитара бешуна думелина челебића, и остале 24 кмета кои су сѣ-

доци на мѣсто отъ насъ изабрано чисто и потанко све разлоге разумѣсмо и отъ едне и отъ друге стране будући говорише и предъ нама приказаше све що ймаше и колико шѣше и щогођъ знадоше, и тако ми кметови находећи се у еднѡи воли и договору:

Перво Призвасмо Пресветое име Божіе на помоћъ изъ коега излази сваки судъ и правда и судисмо осамъ глава Негушкіе, и шесть глава отъ Ріечке нахие, сваку чисто по сто и двадесетъ здравіе цекина. Пребисмо шесть главахъ за шесть, остадоше чисто негушке главе двие уцијенѣне цекина здравиехъ двие стотине и четрдесетъ. Отъ тога одбисмо цекина шестдесетъ защо станишићи убише покойнога иова љурашковића преко вѣре на правду божиу ни крива ни дужна, остаде Нѣгушка глава и по у риечку нахију.

Друго судисмо рану љикана блелића чисто цекинахъ здравиехъ шестдесетъ, а пребисмо петъ ранахъ Нѣгушкие за петъ ранахъ, отъ нахие остадоше негушкие ранахъ петъ кое судисмо цекинахъ здравиехъ шестдесетъ, и ове цекине пребисмо за жену луке лубарде коју бѣше узео миѣо никовъ Станишићъ.

Треће судисмо главу дугодолску да се има подмирити какое први судъ осудио и то да иде у комунъ међу Нѣгушима.

Четврто що искаху доберляни главу шофранову назорана смирца и зато рекосмо ако се немогаше мирчани оправитъ (оправдати) да и та глава иде за вишеречену главу негушку, щоли негуши искаху главарину главу говорећи да се сочи на лазовића с доброга ту главу особито остависмо да се лазовићъ оправда ако може.

Пето судисмо да люботиняни врате оружѣ и одору и плиенъ богдановићю а цеклиняани да плате дамяана павлићева сину маска (коњче) коега су узели кад убише дамяана тако и истало оружѣ и одору да едан другому врати, а преузате и дерачине све да измири и поврати али да плати.

Сувише нека сваки чисто знаде како не остаде ни едне главе међу нима коя ние овѣнъ у овому

писму именована, него све одъ стария дѣба шогођъ имаше и що бѣше до данасъ било крвопролића у ову сетенцию писасмо и нихъ у вѣчни миръ и любовъ остависмо, и рекосмо да ричка нахия зове негуше, а негуши нахияше у свое куће на кумства и на побратимства какое обичаи ваздажни одъ наше земле.

Шесто рекосмо и такву клетву ми вишеречени кметови међу нама учинисмо која парта на ови судъ неби пристала и била контена, дае сва црна гора нато племе, и ми главари узесмо обичне карате (наплату) одъ обия парте здравия цекина тридесетъ.

и Я попъ Петаръ Янковић
одъ Цеклина свѣдок и писаць.

V.

Помирљива посланица Митрополита Петра I.
(светога) послата на Кчево.

Благодарной Господи, Главарима отъ Церне горе, кои буду на Кчево сапиће (на крсно име) сабрани драги и любезни поздравъ.

Знате браћо како вѣру међу свомъ земліомъ уфатисмо и заклетву и тврђу учинисмо ко би убио чойка преко вѣре али остале кавге и зла учиніо да га сва земля ћера ето дакле уби ожеговичанин воићица поради несрећнега шићара що су били узели браћи и сусѣдима у Граово на правду Божию а находи се и осталие Катуняна који су узели преко вѣре неколико ствари и зато би право и потребно било да се сви Црногорци яве и такве люди кастигаю како су за руку на общи зборъ на Цетинъ учинѣли, али е ово сада зимнѣ доба те се много людихъ подигнути не може без велике досаде и харча ціелога племена у коеби дошли, а годише одъ сваща тјесно и оскудно, тога ради свакога молимъ и Богом заклинѣмъ да вѣру держите како сте се и обећали, ако е то момче убило тога чойка одъ свое зле памети безъ знаня и договора ничіега, али ви можете правіема учинити миръ и рукоставника ћератъ да му повратка ние и његово що се

нађе узетъ подъ рукомъ земаљскомъ а кућу му изгорѣтъ, тако и остале кои є що фалію глобитъ, кои ли се вама неби покорио и глобу дао, ано нека стои до састанка и збора свиехъ Черногорацахъ, паѣмого сви питатъ що чини.

на Станъвиће Ноембра 5. год. 1796.

Въ прочемъ остајемъ вамъ доброжелатель
Владика Петаръ на службу.

VI.

Митрополит *Петар I.* (Свети) шаље посланицу
главарима Његушкијема.

Отъ насъ Влаке Петра

Превосходителному Господину Губернатору и
Сердару и Кнезу и прочимъ Главаромъ и старѣши-
намъ и свиѣма Његушима

драго поздрављење.

Я самъ одавно видио, да овдѣ живјети не могу и ево дође врѣме да одъ силе Цетинске по старостъ бѣжимъ изъ Цетиня, ючеръ ударише баице, на челядъ донѣкрайску предъ манастиръ коя носаху жито у млинъ, скочише мои люди и недадоше да жито узму, ту су пушке натезали да ове наше побію иза тога се заѣде бой међу баицама и донѣкрайцима за ціели данъ, неки донѣкрайци у влашку цркву, а баице около цркве и на сваку страну око донѣга края, челядъ коя бѣху у млинъ дошла, несмію се дома вратитъ, закумила наше момке да ихъ проведу до кућахъ и они наипріе пошли вѣру у баицахъ извадили да ихъ слободно могу провести, пакъ узели челядъ да прате, а кад дошли мимо цркве на велю ливаду сретну ихъ баице и убію у њихове руке едну ѣвойку шпадіерову коя є панула мртва на њихове ноге и халине окервавила.

Кажу ми да су и шилѣжъ и козе црковне узели кою смо предали на зимницу у доникрай, садъ помислите ели могуће ово трпѣти, да међу турцима

живимъ небихъ толики зулумъ терпіо колико трпимъ одъ Црногорацахъ.

Зато ви пишемъ нека знате ви и остали катуњани, да ово ниподъ кои начинъ подносити не могу, него хоћу бѣжати, но безъ вашега и осталиехъ катуњана знања, ніе сам ктио бѣжати у Риечку али Црмничку нахию или на другу страну да неречете ере самъ криюћи побѣгао кои есамъ.

на Цетинѣ 21. Новембра 1823. год.

Ваш доброжелателъ и слуга
Вѣдка Петръ.

VII

Духовни завјештај Неранџе Перове потврђен Ми-
трополитом *Савом Петровићем*.

Ѕѣни — 1758. априла н — 8

Да се зна како ја баба неранџа перова чујући се у животу болестна а у памети чистој чиним тестамент и препоручујем моју душу Господу Богу, и пречистој Богородици и остављам мојему љеверичићу перу моју мужевњу кућу и башчину и све што се може назвати мојега домаћина пера и тому остављам зашто ме у велику моју потребу от болијести и у тешку моју старост хранио и до смрти дохранио и много муке около мене видио у моју тешку невољу каде на мене нитко главу необраћаше до њега и његове жене, и зато му остављам и да ми има платити два саландара један перу а други мене и да се имају један на Стањевиће господину владици, а други у манастир под Лаством и сувише како је моја покојна кћи ивана оставила господину владици, један саландар*) пак није дат, и то да има дат исти перо како је она наредила и сувише мојему

*) Послије смрти старијех људи и жѣна, обично се оставља у Црној Гори при завјештају, да њихов парох држи 40 литургија за упокој душе умрлога, и то се зове *Саландар* кога обично држе породице које материјално добро живе, а сиромашне породице никад се и не сјећају тијех саландара. —

Ђеверичићу говорим ако ће мои унуци и унуке с миром доходит и у љубав живјет нека их перо дочека како своје сестре аколи неће нека иду ће им драго, и остављам мојему духовнику протопопу петру један цекин у пера дабова да га има скужат, и сувише остаљам да ме има перо лејепо укупат како требује и осталому христијанину, тому свјedoци господин кнез Нико Тујковић и Јово Попов Тујковић и Андрија Марков Тујковић и Перо Вуков Милинић.

Писах ја протопоп петар влатковић по ријечи исте бабе неранце.

И я Владика Сава сведочим горњему писму и потврђујем својом руком и тко ће ово понест да јест проклет он и његов дом.

Вѣдка Савва роукою

ири ово ме је додато:

Пакъ пишемъ комесмо що дужни прво у Которъ катни вукосавовой цекина е (5) луковићу паву цекинъ а (1.) и за добит боцу уля и паръ пршута, и ови цекинъ би дужникъ перо розгай а я давамъ добитъ а онъ га е и саде дужанъ, пак пећару марку цекина в (2) на цетине Ђукану Станоеву цекинъ а (1.) на негуше вукоти Чавору цекинъ а (1) на очиниће сћепцу јовову цекин а (1) марку попову цекина в (2) стани Ђуровой милинића цекина в и по (2^{1/2}) кужелю у врановиће цекинъ а (1) митру балковићу цекинъ а (1) у светога петра поцекина, у светога николе два гроша.

Ово све подмирено.

Нико Михайловъ изъ прерадахъ,
Перо розга изъ Врановићахъ.

Н. П. Ш.

Први пут.

Спустила се мрка мартовска ноћ. Црни облаци, пресићени водом, као крила мрке орлушине притискивали су и обухватали гигантски Петроград.

Ја сам сједио у својој сиромашној собици, у једној старој, древној кући, на другом спрату. Кућа се налазила у једној забаченој и тихој улици, камо је градска врева допирала као потмули подземни тутањ. Кућу је од улице одвајао огроман празан простор, опасан дрвеном оградом, тако да је та усамљеност још више увећавала мртву тишину старог дома. У сусједним собама није било ни живе душе. Мој газда, пјевач неког позоришног хора, са својом женом отпутио се у град, а стара слушкиња Марта сигурно је дријемала у својој кухињи, сјећајући се, можда, својих веселих дана из младости, којих је свакако морало бити. Ја сам сједио у старој наслоњачи, коју је пјевачева жена донијела мужу у прђију, а она је као дар добила од неког свога пријатеља по позоршћу, још у вријеме кад је она први пут ступила у храм умјетности.... И она је била глумица; али сад већ није играла на позорници пред публиком.... Тек ако би се по који пут сјетила старог заната и заглумила онако у животу, јер мишљаше да је још млада, и ако бјеше нешто око четресет и пет.

Преда мном је у маленом камину (оцаклији), весело пуцкарала ватра, бацајући жуто-црвени одблијесак на супротну страну собе. По крајевима је владао густ полумрак. У једном углу у полумраку се оцртавала гвоздена постеља, прикривена жутим ћебетом; а не далеко од ње, уз прозор обичан сто на којему се виђала гомила растурених књига. С десне стране моје наслоњаче био је мали округли сточић, на три ноге, без и једног гвозденог дијела. Тако је био поручен, јер је служио за посредника међу мојом газдарицом и духовима,

у које је она фанатично вјеровала и радо с њима преко стола разговарала. И ја сам чешће, тијема „сеансима“, како их газдарица зваше, присуствовао.... Признајем и ја сам више пута ставио руку на сто и призивао духове Марка и Милоша, Његоша, Бранка. Питао сам их кад ће се и хоће ли се ујединити Српство и слично, што само једном младом човеку може у главу доћи. Ту су позивани Наполеон, Кавур, Бисмарк. Чудновато се човјек осјећа у друштву тих великих духова. Срце се притаји, дах застане, крв се баци у главу, руке се грчевито стискају и сто се почне кретати. Све су мисли, ако уопште у таквим моментима има мисли, сконцентришу на задано питање. Човјек се управо претвори у неки чудновати инструмент, који дјелује само у једном правцу; ваљда се потпуно атрофира, и нерви раде под сугестијом сопствене фикције.

Ту за тим столом, једне вечери упознали су ме с неком дјевојком: Нити сам јој запазио име, нити ми је остала њена слика у глави, нити сам се више за њу интересовао. Било, прошло и невратило се, као што многа познанства бивају. Од тога вечера нијесам долазио на „сеансе“ — к својој газдарици. Читао сам руске писце. Читао сам без разбирања, што ми је дошло до руку. Ту је био и пјесник цинизма Писемский, и психопатолошки типови Дестојевског, и Гогољ и бог те пита што још. Гутао сам а не читао. У глави је завладала нека чудновата магловитост, осмијеха није било на мом лицу, поблиједио, ослабио, изгубио смисао за јело, за вријеме, за цио живот.

Сваки од тих руских јунака понио је свој дио из моје душе и опет оставио свој дио. Ја сам био озбиљан, шта више мрачан. Сан је бјежао од мене и ја сам бјежао из куће и лутао по пустим улицама петроградског предграђа, гдје сам живио. Особиту насладу ми је чинило ако је падала киша. Пуцкарање крупних капљица по кишобрану умиривало ме и била најљепша музика, још ако је била апсолутна тама, — било је право уживање.

Пажње на мене, да сам ја знао, није обраћао нико.

Газдарица се бавила са својим духовима и сјећањем на своју некадашњу глуму, а газда својим пјевањем. Марта ми је доносила у одређено вријеме чај, а сваки пут, видећи ме, уздрхтала би, махнула старачком главом, постојала неколико и зачуђено одлазила, не проговоривши ни ријечи.

Коса ми је падала до рамена. Црна, руска шубара приклапала је ту куђељу црних власи, које су се неуредно просипале по врату. Мора да сам био „интересантан“....

Међутим у то вријеме кад је моја мрачност долазила до апогеја добио сам три писамца с потписом „А“-и с пуном мојом адресом. Писала их је женска рука, коју ја нити сам знао, нити имао воље да знам.

Те вечери сједећи код ватре и премишљајући сјетих се и тих писама.. Нешто налик на размишљање родило се у мојој глави. Већ сам намјеравао да их потражим, да упалим лампу и прочитам, још једанпут.. У тај трен зачу се куцање на вратима.. куц, куц...

— Напријед...

Врата шкринуше и уђе Марта, коју тек по гласу познадох. Збиља је била тама. Огањ се погасио. Дебели слој пепела покривао је још живо угљевље, тако да је црвенило једва продирало и освјетљавало тек зидове камина и на мене бацало слабашну, црвену свјетлост.

— Ох, по Богу господине, што радите? упита старица.

— Шта бих радио?

— Ни лампу не упалисте, ни чај нијесте пили, ни за вечеру ништа нијесте купили! Ох! Чудноват сте постали, господине.. Идете као сјенка.. Боже сачувај, може вам се што догодити, говорила је стара Марта примичући ми се и тражећи палидрвца да упали лампу.

— Што би се могло догодити, Марто?

— Ох, Боже, Боже, ала је чудноват овај млади свијет!

Погледајте на себе! Изгледате као какав млади испосник, или као да сте из гроба изашли.. Знала сам једног младог господина, исто као ви нити једе, нити пије, нити спава, а забо нос у књиге, па ни маћи.. Најпослије је полудио, не било вам примијењено.. И те вражје књиге, ватра их изгорјела, много ли су младих људи упропастиле! Ох, вражји вијек, нарицала добродушна старица.

Мене жацну ријеч „полудио“.. Хтио сам јој нешто одговорити, али сам рачунао да ме неће разумјети. Махнух руком и уморно спустих главу на наслоњачу. У томе старица запали лампу. Блиједи пламић једва освјетли, кроз зелени абажур мали простор око сточића..

— Ево једно писмо господине, бјех и заборавила, пружајући ми малу куверту рече старица.

— Ради тога сам дошла, а ето заборавих.. Старост, старост, нема памети, додаде она, и упути се пут врата.

— Хоћете чај? — приповрну се старица с питањем.

— Послије, одговорих јој, отварајући писмо.

Мала елегантна куверта, ружичасте боје, јапански папир попрскан уљем од ружа, мирисао је нечим пријатним и младим.

Писмо је било кратко и написано брижљиво, вјештом руком.

„Пријатељу, почињаше оно, ово је четврто писмо! Никаквог знака... Чудновато! Истина не потписујем се цијелим именом, али кад би сте хтјели сјетили би се и нашли ме... Нијесам далеко. Тражите, ја ћу вам помоћи да нађете. Младићу, ја се веома за вас интересујем, да не речем више. Сјетите се оних који вас воле. Тражите! „А“.

И то је било све. Ни ријечи више. На куверти је било моје пуно име и презиме — „Михаил Николајевић Пешикић“. Прочитах још неколико пута то занимљиво писмо. Али нијесам из текста могао открити ни то, којег га пола лице пише. Но судећи по куверти, папиру, мирису и писму — морало се закључити да пише женска. И ко би се од мушкараца за мене интересовао и крио тајанствена писма! Пребирао сам у памети своје познате даме, којих је био врло сиромашан број, али ни једне с почетним „А“, ниједне коначно, која би имала икаквих побуда да ми пише.

Прочитах и прије добивена писма, али кључа за ријешење тајне — не нађох.

— Не вриједи се трудити, мислио сам, и писма се одједанпут нађоше на погаслом угљевљу у камину. Обукох се и изађох ван. Било је око осам сати. Облак се ниско спустио. Фењери су жалосно чкиљели у густој помрчини и једва освјетљавали блатњаву улицу на тридесет корака око себе. Овдје ондје по крајевима улице црњеле су гомиле снијега покривене прљавим блатом. По улици је текла прљава вода и с хуком падала у подземни канал. Из града се чуо нејасни тутањ и врева.

С друге стране улице, била је мала трговина с духаном и писаћим приборима. Пођох тамо, да купим цигара. У вратима се сретох с некаквом женском пригрнутом дугачком пелерином. Али нијесам успио да јој разгледам лице. Нијесам

се ни интересовао. У самој трговини био сам редован гост сваког дана. Газдарица ме није ни питала каквих ћу цигара, — давала је просто, без ријечи, оне, које сам купио првог дана. Ја сам плаћао и одлазио. Овог пута догодило се нешто, на што ту не обратих пажње, али чега сам се доцније сјећао и дознао прави смисао. Ушавши у трговину прогунђах своје обично, добро вече, које мислим није нико ни чуо. У трговини није било никог, осим газдарице, жене већ старе. Бјеше јој око педесет и пет до шездесет година.

Она ми одврати, с неким особито душевним гласом:

— Желите цигарете?

Ја је погледах мало зачуђено. Она ме љубазно погледа, с благим осмијехом, који је као молио за извињење.

— Каквих молим вас? Упита он с истим осмијехом. Ја сам увијек до тога вечера куповао „шапшал“, и она је то врло добро знала.

„Non plus ultra“ — одвратих ја сасвим неочекивано, јер на цигарете под таквим називом нијесам до тада ни мислио. Она се опет осмјехну... Као да је хтјела рећи: „А, и ви сте промијенили“.. Окрену се нађе кутију са 25 цигарета, с натписом: „Non plus ultra“ и пружи ми.

— Опростите, молим вас, рече она примајући паре, ви сте студент?

— Јесам.

— Рус?

— Не, одговорих јој мрзовољно.

— Питали су ме за вас, па и плача је било, додаде она тихим гласом, који је молио за опроштење и крио у себи неку тајну. Она ућута. Очеvidно је закључила по изразу мога лица да даљи разговор није умјестан. У то уђе нов консуменат и ја брзо изађох.

Почела је падати киша. Крупне ријетке капље. Мрак се још више згуснуо. Ја застадох пред вратима да отворим кишобран. С лијеве стране опазих неку прилику, али од мрака нијесам могао предијелити којему полу припада. Пођох у десно, по тротоару. По кишобрану су одарале крупне капљице воде. Почела је она монотона музика, коју сам ја у те дане волио. Ја сам се одмарао, наслађивао. Мислио нијесам ништа. Сва пажња бјеше поклоњена пуцкарању водених капљица.

Прошавши једно сто педесет корака, ја сам био принуђен поклонити пажњу неком новом „пуцкарању“. За мном су се раздали врло чести, оштри удари по тротоару. То су били и без сваке сумње, кораци и удари веома уских и високих пета, које су могле припадати само њежнијој половини рода човјечијег. Та посљедња мисао, по свој прилици, и принудила ме да се окренем и очима се још боље увјерим.

Збиља за мном, на једно двадесет корака, ишла је женска, о којој наравно нијесам могао створити никакву одређену слику, јер је нијесам могао разгледати. Једино што сам позитивно могао закључити, било је то, да на глави има бијелу шубару, и судећи по тврдом кораку, да је морала бити млада.

Ја сам продужио пут обичним кораком, чинећи се да је ни опазио нијесам, ма да сам сад сву пажњу поклатио тиме корацима и смјешкао се неким чудноватим напрегнутијем осмијехом, за који није било по прилици никаквог оправданог разлога.

Она се већ била близу примакла. Већ сам чуо, или боље рећи осјећао њен дах. Она је уситнила и онако ситне кораке и ишла полагајније. Мора да сам и ја умањио брзину свога хода. Али опет ишао сам обичним, одмјереним и мирним кораком. Међутим обузело ме неко необјашњиво узбуђење. Треновима сам престао дисати, а у ушима је хучало од навале крви, док се опет нијесам прибрао.

Тако смо ишли неких пет минута. Већ сам био на крају улице, код фењера, који је плачевно чкиљио кроз густу мрак. Преда мном се простирао огромни парк, тама, не освијетљено. Дрвеће, водоскоци, споменици, којих је ту било, све се то сливало у једну црну, непроницаву масу, која је као огромни вал преграђивала пут. Ја се зауставих код самог фењера. Моја непозната пратилица учиње то исто, на једно пет шест корака од мене.

Улица је била сасвим пуста. Нигдје ни живе душе, ни једног покрета. Киша је придавала све више и више. С бијеле шубаре моје сапутнице цурила је вода. Она је била јако збуњена.. У десној руци држала је бијели мали рубац, који је чешће приносила к уснама, као да је хтјела прикрити ту збуњеност. Младо, врло лијепо лице, било је преливено руменилом. Глава је била склоњена и мало на страну нагнута

тако да се при слабој свјетлости фењера могао видјети само профил, а очи су косо падале на мене.

— Извините, промуца она, танким, збуњеним, но пријатним гласом. Застаде. Наста кратак тајац. Она је за то вријеме нервозно чупала међеђу главу, која је служила као спона на огртачу и лежала на средини грудне кости, тамо гдје се по прилици сријеће девети пар ребара. У тој смућености учини ми се тако малена, ма да у ствари, према својим годинама, није била тако дјетињаста. Та околност што ми се учини наивним дјететом, придаде ми одважности, да напустим свој пасиван посматрачки положај.

— Што желите, госпођице?

— Опростите! Ја бих вас молила да ми кажете ваше име и презиме.

— Шта би вам моје име! Оно не може имати за вас никаква значаја; прихватих ја полу шалећи се, полу озбиљно.

— Свакако молим, изусти она притискујући бијели рубац на румене усне.

— Изволите, пружајућу руку, рекох ја.

Она пружи своју малешну руку, нервозно стиште моју и обори главу. Она је била веома узбуђена, тако се бар мени учинило по тискању њене руке...

То руковање проузроковало је један чудноват талас, који пролеће по свијема дјеловима мога тијела... Тај потрес личио је на онај, који изазива додир електричне жице... Не бих умιο рећи да ми је био пријатан или непријатан. Прије је то била мјешавина и једног и другог осјећаја.

Наста кратак тајац. Ја нијесам знао што да предузнем даље, а моја нова познаница, изгледа, тако исто. Ја сам стајао, држећи кишобран у лијевој руци... Киша је бивала све јача. С бијеле шубаре моје познанице цурила је вода и сливала се низ њену црну пелеринку.

Она исправи главу и наши се погледи сретеше... Њен поглед је зачуђено питао: што даље? Мора да ни у мом није било ништа одређено.

Она учини покрет као да је хтјела поћи, али се једва сјетих да је зауставим...

— Ако је по вољи склоните се под мој кишобран предложих ја.

Она се без ријечи приближи.

Ми кренусмо правцем к Неву, која је дијелила наше предграђе од Петрограда.

Ја је замолих да ми каже своје име и име очево..”

— Александра Александровна, био је одговор..

— Ви нијесте Рус? упита она.

— Не.

— Него?

Ја јој рекох..

— Ја сам Пољкиња, рече ми она.

Послије сам од ње дознао да је сирота и нема никог осим једне тетке, која је живјела с њом, управљала њеним имањем и водила бригу о њеном васпитању и образовању. Она је слушала „Женске Педагошке Курсеве“ у Петрограду.

Ми смо већ разговарали слободно и кретали смо се пут Петрограда. Незамјетно смо прошли велики камени мост преко Неве и улугили се пут Невског проспекта — најживље и највеће улице у Петрограду. Киша је продужавала падати, сад већ ситна и тиха. Капљице су се преливале у разним бојама према електричној свјетлости. Трамваји су помамно јурили тамо и овамо, раздавала су се трамвајска звонца, звиждање кондуктера, повици кочијаша „Чувај!“, звиждање кочијашких бичева, говор, тутањ кола и корака безброј свијета, који се као морски таласи кретао по огромној улици. Ми смо ишли даље не осврћући се на све то. Талас разноврсне свјетине гонио нас је све даље, док најпослије не стадосмо пред великим празним простором, на средини којег је био направљен водоскок. Застадосмо.

— Ви немате никог у Петрограду? упита она.

— Нико, у опште немам никога, ни у Петрограду ни гдје друго. Нико се о мени не брине, ну и ја се ни о ком не бринем.

— Претјерујете, ја мислим да се и о вама неко брине.

— Мислим, баш нико — изузимајући самог мене.

— Има још неко, понови она, и дражесна румен прели се преко њеног лица. Ја је погледах.

Она је збиља била лијепа. Дубоке модре очи гледале су ме право у лице. У њих је било толико топле његе и наивности, толико дјечје, како ми се тада учини, радости и љубави да сам на један трен заборавио сву своју озбиљност

и мрачност. У њима сам видио сав свијет, пун живота и љубави, свијет без злобе и бола, рај, у којем сам се купао и заборавио чемер, који је глодао моју душу.

Наши су се погледи срели и један трен смо тако остали, судећи по свему, не знајући ни гдје смо, ни што смо, ни да нас што дијели, нити да нас може што раздијелити. Оно што не зависи ни од времена, ни од људи, ни од друштвеног положаја, ни од богатства или сиромаштва, спојило се, сјединило нас је и принудило да заборавимо на све. Ја не бих то могао назвати: љубав, како се та ријеч обично разумије. То су тренуци кад човјек не мисли, и не може опредјелити што осјећа, јер се топи у једном чувству широку као море кад не види и не тражи обале, већ плови и осјећа се срећним. То су тренуци, који су ријетки у животу, за које хиљаде не знају. Тренуци који се никад не заборављају, а који ништа материјално не садрже. Али су само тренуци и ништа више...

Око усана играо је смијех сретног дјетета, мала усташца била су полуотворена и једва се примјеђавао низ бијелих зуба; на једром лицу пливало је блаженство, а на подбратку и јагодицама оцртавале су се мале рупице, које су јој придавале још више дражи. Испод бијеле кавкаске шубаре, која је била нагнута на десну страну и откривала ведро чело, просипала се богата руса коса, коју је носила уплетену у једну као мушка рука, дебелу плетеницу. Ја јој сад нијесам гледао у очи. *Тренутак* је био прошао и посматрао сам је. Она није била класички лијепа, ниједне класичке црте није имала. Али то је била љепота једног милог дјетета, једног цвијета под јутарњом росом; који буди побожност и милину. Изгледа да је и она мене посматрала, јер за мало упита:

— Колико вам је година?

— Двадесет...

— Па већ боре на челу! Их, али се брзо стара у нашем вијеку, изусту она и лице јој постаде тужно...

— Такав је живот... Ваљда не умијемо живјети, одвратних, и кренух да идем... Киша је већ престала. На улици је било још живље. Ми опет ступисмо у то људско море и упутисмо се обратно. Ћутали смо обоје. Ишли смо доста брзо и ако нијесмо знали зашто.

— Чекајте, заустави ме она. Видите копију са слике Рје-пинове о којој се толико писало.

Збиља пролазили смо покрај трговине са умјетничким творевинама. С десне стране за великим стаклом видјела се слика, која је представљала младића и дјевојку под руку, пред њима бескрајно море, а они слободно загазили и иду напријед, Хаљине им заноси вјетар, лица су ведро и одважна.

Шта мислите, што је хтио умјетник да рече с том сликом? упита Александра Александровна. Или како младост смјело у живот ступа и, не мислећи да је може тај живот прогутати, или да би требало тако да ступа, без страха и обзира, или најпослије, да је то збиља негдје на обали морској видио? —

— Тешко је читати умјетникове мисли. Може бити и једно и друго и треће, а може бити и ни једно, одговорих јој.

— Како то?! Умјетник мора имати идеју, његово дјело је израз те идеје, јер дјело без идеје — није умјетничко, мртво је, живо проговори моја познаница.

— Створити нешто лијепо — то је циљ правог умјетника. Ако је успио — то је доста, јер шта ће вам узвишенија идеја од љепоте. Зар није лијепо море са својим таласима са својом бојом, са својим простором, зар нијесу лијепе оне младе фигуре, које ено газе у сусрет тијема таласима.

Не гледајте ту статуицу с лијева, додадох обраћајући јој пажњу на бронзаног, мршаваг и оронулог коња, којему се свако ребро пребројити могло, а кочијашев бич се над њим вијао, као зла коб, испред које је он мицао вукући тешки терет док није посрнуо и жалосно забо нос у калдрму.

Она погледа на статуу, па на мене, намршти се и нагло ме повуче за руку.

— Хајдемо,.... треба нешто да купим, рече ми и повуче ме даље.

Она збиља уђе у неки магазин, а ја остадох да чекам посматрајући пролазећи свијет. Врвјело је. Свијет је ишао брзо; као да је бјежао од какве невидовне силе, тако да сам једва могао успјети да разгледам које лице, према електричној свјетлости. И трамваји и кола, звиждање, узвици и говор, све се слијевало у један чудан жагор, као кад издалека слушаш хучање мора.

Тек ако би се по који пут издвојио какав пјани глас радника, или оштар звијук полицајске звиждаљке. Па би се опет све слило у један силан јек, пун и весеља и очаја, пун

страсти, муке и безумства, пун порока и побожних уздисаја. Све се витлало, гурало и зујало, шаренило и мијењало као у калејдоскопу. То је ноћни, улични Петроград. Ја сам буљио у то шарено, живо море, као да га нијесам никад прије видио. Мислио нијесам по прилици ништа, тек онако без циља бленуо.

— Михаил Николаевич, зовну ме моја познаница, која је носила у руци неколика мала завежљаја.

— Хајдмо, дода она и благо ме повуче за руку.

Ја јој пунудих услугу да понесем који од завежљаја.

— Хвала, ја не тражим таквих услуга... Зашто да не могу и ја носити исто као ви?... Уопште, врло је глупо ослобађати женску од сваког рада. Пустите је нек ради што може и хоће, што се то вас мушкараца тиче!

Ја не одговорих ништа, али свакако узех два пакетића од четири, које је носила. Она није бранила. Пошто је било прошло девет сати предложи да узмемо кола.. Јевтина су.. За 20—30 новчића, возиш се читав сахат. Пристаде.

Погодисмо кочијаша. Ја јој помогах да се попне, и осјетих један јак и страсан, пријатељски и случајни, у исто вријеме, стисак, на мојој десној руци, којом сам јој помагао да се попне:

— Пардон, рече она и лако скочи у кола.. На њеном лицу играо је радосан, лукав и побједнички осмијех.. Ја сам сљедовао за њом. Кола се кренуше.

Старао сам се да је не додирнем. Она се међутим, при сваком нагибу или јачем покрету кола као нехотице приближала к мени.

Она је била узбуђена и радосна, рекао би срећна као дијете, кад су му дали давно жељену играчку. Ја и ако сам се осјећао доста добро расположен свакако мора да сам изгледао замишљен.

Она је говорила, постављала питања, прелазећи с једне ствари на другу и не чекајући одговора; смијала се и задиркивала ме.

— Збиља ви немате никога? упита она брижним, некако тужним гласом..

— Немам...

— Ни родитеља, ни браће, ни сестара, баш никог? питала је даље.

— Никог, осим даљних рођака..

— Е таман, и ја немам никога, осим једне тетке, очине сестре, која такођер нема никог осим мене, и путује од Варшаве до Петрограда, т. ј. од своје куће у Варшави, до мене.. И сад је пошла у Варшаву.. Кроз мјесец ће се вратити..

— Тешко је то никога немати? упита она.

— Како кад, понеки пут благодарим Бога, што никога немам, а понеки пут проклињем сав свијет и ропћем на Бога што ми је одузео све..

— Ах, како бих ја хтјела имати оца, мајку... Ја их не памтим, било ми је мјесец дана кад ми је умрла мајка, а свега година кад је умро отац. Одњивила ме је тетка, она ми је све..

Она опушти главу. Ја нијесам мога видјети њено лице. Али сам осјећао да јој је тешко. Жалио сам је. Али ништа нијесам рекао. Кола су јурила даље. Кад бисмо пред њеним станом она рече:

— Ви ћете са мном на чај, зар не?

— Хвала, почех се бранити.

Али ја сам купила закуске за вас, нећете ваљда пустити да пропадне...

Ја се сагласих. Било ми је пријатно и непријатно. С једне стране осјећао сам пријатну топлину бити близу те несташне дјевојке, с друге ме је мучила мисао да јој могу учинити непријатност, а још више моја стидљивост. Најпослије опажао сам да не могу бити онако замишљен и мрачан, или озбиљан, како сам тада мислио, кад с њом разговарам.

Она крену к уласку.. Али застаде на прагу и поврати се.

— Чекајте, рече, ићићемо кроз авлију; да вам покажем куда можете изаћи и ући, а да се не сријетате са становницима ове куће.

Она отвори мала, уска враташца која су водила у уску авлију. Од улице се дизао високи зид, с једне стране кућа у којој је становала моја познаница, а с друге друга висока кућа.

У малој авлијци било је потпуно мрачно. Два прозора која су пут ње била окренута, а била на малој кућици, која је била приграђена уз ону што је излазила на улицу, припадала су Александри Александровној и, сад су, наравно, били неосвијетљени.

Ми обиђосмо угао. Александра Александровна отвори малешна врата и ступисмо у предсобље. Ја притворих.

— У, у., викну она смијешећи се и гурну ме раменом.

— Пардон..., ала је тамно, ни браву не можемо наћи... Ја запалих палидрвце и врата се отворише... Ступисмо у собу. Палидрвце се угаси...

Моја познаница се смијала, весело безазлено...

— Не бојите се? упита она.

— Кад имам вас за вођу — не бојим се; нашалих се.

— Ха, ха... разда се весело, безбрижан смијех, у којему је била и побједничка нота. Ја сам то прије осјетио него чуо...

Изгледамо као лупежи... Палите, додаде, она и отвори друга врата. Ја запалих палидрвце. Намах би запаљена лампа. Она хитро збаци огртач, врати се у собу, коју смо прошли и отуда позва служавку да донесе самовар. Ја сам разгледао собу. Скромно, али вјешто и чисто намјештена. По зиду мале сличице и гравире, на прозору лончићи са цвијећем, на малом сточићу у једном углу пуно малих ситница од мрамора и гипса. — Ближе прозору овећи сто, који је по потреби служио и за јело и за занимање... На њему је лежало неколико књига, шака бомбона, пола чаше студеног чаја и неколико бисквита, поред зида мекано канапе. Није било ништа што би непријатно утицало на човјека, али сам се ја свакако непријатно осјећао. — Нешто сам почео размишљати, али ми не даде млада домаћица.

— Скините капут... Ви сте мој заробљеник, морате слушати, говораше она подижући кажипрст у вис. Она једним махом скиде књиге са стола, баци их на диван, скиде и остало, изнесе у другу собу и покри сто са чистим покривачем...

— Ово је ђачки, нек вам не буде необично...

— Кад нема тешке, све је у једном генијалном нереду..

Видите гдје се ваљају књиге, говорила је она весело скакућући и дижући некакве књиге с пода.

Она ми се чинила сад још љепша.. Омалена, једра и здрава. И онако румено лице сад је прелијевало здраво црвенило.. Међу вјеђама се кад и кад купила кожа, што је младом лицу подавало озбиљан дјечји израз..

Кад је пролазила поред мене она би се близу натионила.. Њен млад и свјеж дах чинио је чаробан утисак.. Чинило

ми се као да падају окови нечега туђег, извјештаченог, нечега несвојственог двадесетим годинама.

Она се хитро кретала, намијештајући и вадећи закуску — сир, масло, пршуту, икру и т. д. коју је била купила. Моје очи су је непрестано пратиле.

— Изволите, Михаило Николајевићу, служите се, понуди ме мала домаћица, а њени мали прстићи полећеше преко моје разбарушене, дуге, црне косе..

Мене подиђоше мрави. Погледах је зачуђено.

Она зажмури очи и претегну главу као маче, кад хоће да се милује.

— Ви сте мој заробљеник — морате се покоравати грчећи насић изустити она.. У осталом, продужи мила кокета, ја вас одавно познајем.. Од како сам вас видјела на „сеансу“, код ваше газдарице непрестано о вама мислим. Знам све ситнице вашег живота..

Ја зачуђено махнух главом.. На мојим уснама лебдио је осмијех, тамо се усидрио и није се никако мицао, он није зависао од моје воље, нити бих умислио казати зашто се ту намјестио..

— Хоћете доказа? продужи Александра Александровна; Ето, лијегате у поноћи, бива кад по ноћи устајете, облачите се и шетате по пустим улицама.., читате много, устајете у осам сати, ручате у гостионици Н; вечерате дома, не дружите ни с ким..

И још доказ.. Пушите цигарете „шапшал“.. Је л' тако?.

Ја заустих да нешто речем, али ме она претече..

— Ето видите да има неко ко се о вама брине..

Ах, како сам срећна што вас већ једном имам у рукама! више вас нећу пустити! Звала сам вас да ме тражите, па сам ја вас нашла..

— Дакле писма, која сам добијао, ваша су.

-- Не, анђео их је писао, а ја само потписивала..

— Или нешто друго.., рекох ја доста хладно..

Она уприје поглед у мене. Међу очима се опет скупи кожа. Њене дубоке плаве очи прелеће нешто слично на сјенку..

— Опростите молим вас.. Али сам брбљива!.. Изволите мој добри, лијепо Михаило Николајевич.. Она ми с лукавим осмијехом помилова руку..

Ја се насмијах дубоким, срдачним, бих рећи срећним смијехом, каквим се одавно нијесам насмијао.

Зашто? — Не знам... Тек ми је било пријатно, топло, слободно, као да сам се у тој соби родио, као да сам с Александром Александровном провео читав живот.. Нешто се преломило, растопило и пропало. Већ ништа што је она радила није ме могло наљутити или зачудити. Све је било природно, једноставно, просто како треба.. Она је то осјетила..

Скочи хитро као срна, брзо као вјетар пролећеше јој прстићи кроз моју косу, па не обзирући се на мене утрча у другу собу; врати се и спусти преда мнош кутију цигарета, под фирмом „шапшал“.

— То су ваше цигарете; не мислите да ја пушим.

Ја сам био задовољан, још више, био сам срећан.

За мало донесе самовар... Вода је кључала, а кроз један мали отвор избијао је млаз сиве паре, кључао је и пиштао, распрострањао топлоту а с њом неко пријатно расположење.

Осјећао се човјек пријатно, слободно као у својој породици.

Док је она наливала чај, ја сам прелиставао некакву књигу са сликама, али се нијесам заустављао ни читао. Кад би готова, поднесе ми чај, а књигу лагано извуче из мојих руку,

— Пијмо чај! Није баш вријеме за читање, заповиједи она с дјечјом комичношћу.. И бацајући књигу на канапе, изви своју милу главицу и гледајући ми право у очи, напући усне, зажмири и лагано махајући главом изусту — ау, као да се играла с малим дјететом.. Она одскочи и смијући се сједне према мени за сто..

— Ала сам досадна! Је ли Михаило Николајевићу?

А имате име! У! Михаило, Мишо, Мишка... Не, заврће она главом; Мисја, тако ће бити најљепше.. Мисја! И она се засмија ђаволасто, несташно..

Моје је љепше, је ли? упита она кад се утиша.

— Александра, — Саша, дивно, одговорих јој..

— Тако, иначе ме не смијете звати. Саша, иначе ме још нико звао није Је ли да ме нећете иначе звати? — упита она полу избиљно, полу шалом..

— Да видимо, ко зна, почех ја..

— И збиља сам досадна.. Брбљам, брбљам, као дериште као да ми је дванаест година.. А мени је већ готово седам-

наест! У! зар није то много? Тетка ми вели да никад од мене неће бити озбиљне жене. А ви то исто мислите?

— Нипошто, весели сте, а то је врло красна особина..

— Нијесам ни ја увијек таква.. Збиља ја умјем бити озбиљна, чак и мрачна, али ми то не пристаје, бар тако ми тетка вели.. Хоћете да будем озбиљна? Један два, један два, говорите!

— Не, будите такви какви сте. Тако ми је милије вас видјети..

— Али да ме зовете Саша, хоћете ли?

Ја сам се смијао....

— Ну, дакле, иначе ћу постати озбиљна..

Ја сам оклијевао.. Она је очекивала гледајући у мене.

— Нећете?! готово плачући рече она..

— Саша, ето, добро, звати ћу вас тако..

— Браво, браво Миша, не, Мисја... хвала..

Вријеме је текло. У соби је било све топлије. Самовар је гудио своју пјесму, а ми смо водили један од оних разговора, који ништа не садрже и садрже све, разговор у коме се не каже ни једне ријечи о пријатељству а утврђује нешто више од пријатељства.

Било је већ дванаест кад сам пошао кући. Александра Александровна ме испратила до на авлијска врата. Ми смо се опраштали као стари пријатељи, просто, срдечно и весело..

— Лаку ноћ Мисја! — Лаку ноћ Саша! Она промоли главу кроз врата и до мене долеће посљедње „Лаку Ноћ...“ Врата се затворише....

Ноћ је била тамна. Облак се ниско спустио. Фењери су били угашени. Ја сам корачио полако, а под ногама је шкљацало бласто. Осјетих се немоћан, сам, као птић кад га ко избаци из топлот гњездашца.

(Наставиће се)

Л. АНДРЕЈЕВ:

Привиђења.

1.

Кад се тачно дознало, да је Јегор Тимотијевић — Поморанцев, шеф обласне суднице, одиста полудио, његови даљи рођаци скупе што међу собом, што од других богатјих људи нешто новаца и намјесте Јегора у приватну болницу за лијечење душевних болести. Ма да му је до пуне пенсије недостојало још око десет година, управа, сажаљавајући његову болест с обзиром на његову двадесет-петогодишњу службу онако ревностно, одредила му је пенсију, те се на тај начин потпуно осигурао све до саме своје смрти с тим, да на оздрављење није било апсолутно никакве наде. Још у зачетку, када је болест узимала маха, жена Јегора Тимотијевића, с којом он није проживио ни пуних петнаест година, претендовала је на пенсију, плаћајући за ту сврху адвоката, но, њој није пошло за руком, те сав новац остане за болеснога.

Болница се налазила за самим градом; с поља и са страна био је пут, којим би се ушло у обични љетњиковац, који се дотицао границе омалене густе шуме. На осредњем дијелу двора помаљао се полуспрат, као што то обично бива на свима љетњиковцима, са својим високим и оштрим кровом, који је опсмињао на строваљену дрвену брвнару и са исјеченим шиљком, на којему су, у вријеме празника, вјешали црвени барјак, да би тиме задовољили у неколико болеснике.

Тиха јутра, без икаквог вјетрићка раног прољећа или јесени, доносили су са градске стране пријатан звук црквених звона и мекани шум кола, а у остало доба било је тихо, — тише, него у самом селу, гдје ушкану сеоску природу пролама лавез паса, кукуријекање пјетлова или вика несташне

дјече. Ту нема дјече ни паса и тихо је, Боже, мирно. Около се протезао високи, глухи плот. Наоколо, пак, пружао се пашњак, који је већином припадао болници и болесницима, те је усљед тога био свагда пуст; само на километар пута, у средини шуме, уздизао се уски, гвоздени димњак неке фабрике. Он није нигда димио — и сама фабрика, која се никако није могла видјети од шуме, нити се чула, изгледала је забачена, као да и не постоји.

Мало је њих, који су туда пролазили, знало, да се за високим, простим плотом, с јаким, затвореним вратима, налазе луди, а, остали сељаци на прашљивим колима, ријетки градски кочијаши и велосипедисте, који вјечно јуре на својим нечујним машинама, навикнути на глуху ограду, нијесу је ни примјећивали. Кад би се сви, који се налазе тамо, одједанпут разбјежали куд који, или помрли, то је вјероватно, да то нико нити би примијетио, нити осјетио, све би опет тако исто пролазила прашљива кола са сељацима, свагда јурили весели велосипедисти на нечујним машинама и опет би све било нечујно — тихо. Доктор Шевирев никако није примао махнитих у своју болницу, па је за то и било тамо све тако тихо и мирно, као у свакој обичној кући, гдје живе добро васпитани и уздржани људи. Једини звук, који је одјекивао болницом непрестано дању и ноћи течајем већ десет година, управо од самог постанка болнице, био је тако правилан и тих, гладак и одмјерен, да га умноболни никако нијесу могли чути нити примијетити, као год што се не може примијетити клађење зидног сахата или удар свога срца. То је куцао на своја врата болесник, који је био затворен у својој соби; гдје год био, он је тражио затворена или само притворена врата и почео куцати на њих; кад би та врата отворили, он је наилазио друга затворена и поново почео свој рад, као да је хтио, да свака врата буду отворена. И — лупао је и дању и ноћу, обамирајући од ужасна умора. Вјероватно, да се силом своје безумне маште, он научио, да лупа и, у то вријеме, када је спавао — иначе би умро од несанице, јер га нигда нијесу видјели да спава, и лупање опет никад није престајало

И опет је тихо било. Само покаткад, већином ноћи, када је гора повијена од вјетра шуштала, хватала је једног болесника епилепсија оштре меланхолије, и — он је почињао викати. Обично су га брзо умиривали, но се, ипак, догађало,

да су: страх и јади његови били упорно јаки, те се нијесу подавали разлозима његовог услужног шефа — љекара, он би успркос свему продужио викати и дерати се. Тада је ларма господарила у свему насељу разбуђенога дома, те су и сви болесници, као уређене лутке, које би од једном пустиле корак, почињали мирно шетати по својим собама, махати тијелом, клатити рукама и ћеретати јаким гласом своје обичне лудорије. И сви, чак и они мирни, лупали су помамно у врата и молили да их пuste, гдје било. У таквим моментима љекарски помоћник дозивао је на телефону доктора из „Вавилона“, гостионице, која се налазила близу вароши, гдје је Шевирев проводио своје ноћи, љекар, који је самом својом појавом умиривао болеснике. Но, још за дуго је трајало за вратима бесвјесно брбљање, као оно у разбуђеном птичињаку, када у њ завири твор.

То се догађало ријетко, а ноћу друмом врло ријетко, да је ко пролазио. А и вика укроћена дебелим зидовима личила је ларми разјарених људи, тим више, што је међу болесницима бивало и таквих, који су приликом свакога узнемирења пјевали.

Јегору Тимотијевићу одредили су собу са високим плафоном и прозором, који је био окренут ка шуми, тако, да је љети, када је прозор био отворен, прохлађену вентилирану собу, напајао мирис бреза и борова; на столу његове собе сијао се крчажић пун лијепог цвијећа. Све је то личило једном љетниковцу. О брвнарским дуварима развјешао је Јегор Тимотијевић разне слике, које је довезао собом; међу њима био је овећи фотографски портрет његовога сина, који је још као дијете умро од дифтерије и тада је соба добила чак свечан изглед. А слике су биле од прилике ове врсте: „дјевојка с гускама у луку“, „анђео, који благосиља град“, „дјечак Талијанац“ и томе слично. Јегор Тимотијевић био је толико задовољан својом собом, да ју је звао својим кабинетом, доводећи редом болеснике, да гледају његову собу, а с доктором Шевиревим разговарао је не друкчије но као са себи равним. Кад би који год од болесника или сам доктор — отказао да не зађе у његову собу, он је тада прибјегавао лукавству: он их је увјеравао, да он има тамо славуја, који

дивно пјева. Тада су преварени лудаци, или сам доктор, улазили у његову собу, и заборављали славуја, сједјели по неколико часака, разгледајући галерију пуну слика. Болесницима се тако јако допадала соба Поморанцева, да су, кад би хвалили завод и уредбе у њему, поглавито истицати Јегора и његову укусно намјештену собу. У почетку Јегор Тимотијевић је одиста знао да је у лудници, али није томе придавао никаквога значаја, тако, као да је био потпуно увјерен, да по жељи може бити и дух, па да може летјети и ходити по цијелом свијету. И у прве дане он је летио на службу у Обласни Суд; али је доцније узео други правац. Он је био високога раста, сувоњав, сасвим црне и дуге косе, која у неком нeredу падала по обронцима његова изнесена чела и стршала на сваку страну. Брада је била истог калибра. Носио је сасвим јаке наочаре; кад се смијао, он је отварао своја велика уста, да му се језичак могао видјети, те се и видјело да се смије с поља и изнутра, и да се шта више и његова коса смије. И смијао се често. Глас његов био је нејак, непрекидан бас, који је производио такав упечаток, као да на њему стално ко год сједи и поскакује, а при јаком смијеху прелазео је у високи тенор.

Сасвим брзо он се упознао са свима луђацима и заузео је међу њима видан, потпуно висок положај, — положај њиховог протектора. Њему се свагда сањало, да он представља нешто високо — високо, али потпуно јаснога појма он није имао, те се стално мијењао: час је држао себе за грофа Алмавина, час савјетника обласне управе, час светитеља, чудотворца и добротинца рода људскога. Но, осјећај страшне силе, безграничнога могућства и благородства, никада га није напуштао и чинио га у одношају према људима сасвим милостива, а ријетко охола и сурова. Пошљедње се догађало, када су га мјесто Георгије звали Јегор. Он се узнемиравао долазећи чак до суза, викао, дерао се, говорећи, да му се подваљује, те је и писао опширне жалбе Св. Синоду и капитулу ордена георгијевског кавалера. Доктор Шевирев без двоумљења враћао му је формалан одговор, да је жалба Јегора Тимотијевића уважена, те се и препоручила управи завода по његовој жељи. Он би се тада умирио и чак овлаш подсмјивао доктору, задиркивао га и препадао с добивеним званичним писмом.

— А и ја сам, сам таква писма писао, чак на дан по стотину — говорио је он и смијао се.

— А кад бих хтио, могао бих и сад и то овог часа.

Болесника у лудници није било много: једанаест мушкараца и три жене. Сви су били одјевени као и прије у обично одијело. Особито би занимљиви изгледали приликом трчања по прљавом и прашљивом дворишту, коју нечистоћу доктор Шевирев поред све своје најбоље воље није могао одстранити. И косе њихове нијесу биле како треба. Једна жена жељела је да иде с распуштеном и рашчешљаном косом те је и производила чудновати упечатак; болесник Петров имао је велику запуштену браду и поповску гриву, он се бојао од бритве и ножица и није дозвољавао да се шиша, рачунајући на неминовну пропаст. Зими су болесници сами уређивали клизаљку, тоциљали се у зимњој обући. С прољећа и љета занимали су се у огради, радећи око цвијећа и били су сасвим здрави, као и други обични људи. У свима радовима односио је побједу Јегор Тимотијевић, јест, он је био први. Само тројица од њих нијесу узимали учешћа у пословима и забавама, а ти су: Петров са запуштеном брадом, луђак, који ступа непрестанце, и средовјечна четрдесетогодишња дјевојка — Анфиса Андрејевна. Она је много година служила, као економ у кући, неке своје даљне рођаке грофице и не знам како се то случило, те су јој за спавање дали сасвим кратку, готово дјетињу постељу, у којој она никако није могла ноге опружити. А када је полудјела, њој се чинило, да су јој се ноге згрчиле на свагда и да на њих не може ићи. И једнако ју је мучила мисао, да ће јој послјије смрти купити кратак сандук, у којему неће моћи опружити ноге и ископати раку, гдје се неће моћи спустити. Била је сасвим скромна, мирна, са лијепим испивеним лицем, какво цртају на калуђеркама и светитељкама, а када је код говорила, то је свагда поправљала поцијепане чипке на грудима, својим дугим бијелим прсима. Новаца за њено издржавање није се давало много а носила је старо чудно одијело, које је давно изишло из моде.

Она је Јегора Тимотијевића за све вјеровала и с плачем га молила да се заузме за њен сандук.

— Шта више и доктор ми је обећао, но ко им зна. Они су за то и постављени да нас варају, те да нам не говоре ис-

тину. А код вас је сасвим другојаче, ви сте свој човјек. А и то, да речемо све је ситница: Дугачки сандук вриједиће три рубље више него ли кратки. Ја сам већ саставила предрачун. Главно је, да би се когод заузео. Ви ми обећавате?

— Одиста, госпођице, одиста! Ја ћу вам уредити све, потписати вам тестаменат међу болесницима, наравно поста-раћу се и за вашу раку.

— Е, то је неочекивано од тебе — то је сасвим лијепо од тебе... Гроб, то је врло дивно. Ја ћу вам на свагда бити благодарна, Јегоре Тимотијевићу.

И испивено њено лице полако се развуче, са цртом утјешне наде, као бијели облачак на истоку, када се додирне са првим сунчаним зраком. Анфиса Андријевна одавно још није вјеровала у Бога, баш од онда, када је био имендан грофов, када су у кућу биле донешене неке иконе, тада је она извршила једно чудновато хуљење, и од тада се управо и започело њено лудило.

У вријеме шетња, које су за све болеснике нужне биле, Петров се држао на страну, као да се бојао изненадних на-сртаја, те је и љети непрестано носио камен у џепу, а зими комад тврда леда или гуку укиљена снијега; на страни од свијех налазио се и онај болесник, који лупа. Брзо пролазећи сва отворена врата, он се устављао код мале капијице и почињао опет лупати одмјерено и упорно, стално са равно-мјерним растојањем откуцаја. У почетку, када је он само тек запао у болницу, сви зглобови његових њежних и бијелих прстију били су крастави са свјежим огуљотинама; али су се прсти постепено стврднули и на савијутку образовали велике тврде приштеве и лупање од њих чује се тврдо, сухо као од камена.

Сваки пут Јегор Тимотијевић сматрао је за особиту дуж-ност, да разговара с њим.

— Добро јутро, господине! А... ви све лупате?..

— Лупам, — тихо одговори лудак, бацајући се на Јегора Тимотијевића крупан, тужан и зачуђен поглед.

— И не отварају?

— Не! не отварају, — опет тихо прозбори болесник. Његов глас био је тих као ехо, но тако исто дубок, као његове очи.

— Дајте ми, ја ћу отворити, — говорио је Јегор Тимо-тијевић и поче дрмати кључаницом и чачкати прстом у катан-

чеву рупу. Али се врата, ипак, нијесу макнула, и тада он предложи друго нешто.

— Ево што, господине! Ја сам се нешто присјетио: ви се одмарајте, а ја ћу лупати.

Неколико минута он је савјесно и јако лупао песницом у врата, а лудак се одмарао: тихо посматрајући прсте и жмурећи зачуђено — равнодушним погледом пиљио је у нешто, као да је тражио небо, врт, болницу несрећних болесника. Он је био висок, црвен, још јак и силан; вјетар је овлаш развијао његову сиједу браду, слично смету снијега, и навијао на лијепо, строго — тужно лице.

Једном се к њему пришуња Петров и шапатам упита:

— Ко је то тамо?...

— Шта тражиш?

— Треба да се отворе!

— Како је то глупо. А ако она уђе?

— Треба да су отворена.

— Како вас зову?

— Не знам.

Петров се неповјерљиво насмија и јако стиснувши у снагу ледену гуку, опрезно се врати опет на своје мјесто, за дрветом, гдје је био сасвим очуван од изненадног настрадаја.

У опште болесници су радо и много разговарали, али последије првих ријечи престајали су слушати један другог и говорили су само своје, без даљих објашњења сабесједника. И због тога њихов говор није нигда губио жестоког интереса. Сваког дана час поред једног, час поред другог, сједио је доктор Шевирев и пажљиво слушао и чинило му се, да и он сам много говори, а у самој ствари он је стално ћутао.

Сваку ноћ од десет до шест часова изјутра, он је проводио у гостионици „Вавилон“, која се налазила за самим градом и било му је непојмљиво од куда он може све, у толико кратка времена, посвршавати, да буде наставан, укусно одјевен, чисто избријан и чак олако намирисан.

III.

Јегор Тимотијевић имао је јаку главобољу, те му намјесте на затиљку мушицу. Када су је, пак, скинули, он је ви-

као од бола и псовао, а затим би завртио главом, засмијао се и рекао доктору:

— Добро је! Освјежава, знате. Врло добро. Ви сте неоцењиви, Никола Николајевићу.

Свагда и са свиме он је био задовољан. Осим лудила, имао је катар у желудцу, костобољу и много других болести; њему је назначена дијета, те се морао строго придржавати тога, да се није смио чак најести сит; но, он је јео и није јео, то је зависило опет од апетита; поносио се са болестима, а за костобољу чак је благодарио доктору Шевиреву, и цио тај дан би јако подвикивао на болеснике, постројене на хладном брду, као заробљена дрва за вријеме зимње сезоне; њему се суморно представљало све, себе је замишљао генералом, назначеним да пази и мотри на грађевину какве грозне тврђаве. И свагда, што би се год радило, он је налазио да то иде на боље. Једанпут зими запали се у комину чађа и толика је опасност пријетила, да ће плам претворити у пепео цијелу кућу и сви како болесници, тако и здрави, препадоше се. Сам Јегор Тимотијевић био је задовољан: по његовом мишљењу, заједно са чађом мора да изгори и нечиста сила, која се скрива у камину и ноћу тумара свуда. И када је у камину одиста престало урликање и пламен, он је написао тужбу св. Синоду и добио је разумије се, повољан одговор. Он је већ ријетко летио на службу у Обласни Суд, но се, већим дијелом, занимао другим чим. Ноћу му је долазио Чудотворац Никола, и они су већ заједно облијетали све пријестоничке болнице и лијечили болеснике.

У јутро се будио сломљен, с отеченим ногама, подухлим лицем и накривљеним вратом, тако, да је по неколико часака, док се шеткао, држао главу на страну. И дане своје он је почињао с тешким кашљем, од којег су се надувале вене на челу и црвенила беоњача очију.

— Ну, како се осјећате данас? Овако је питање упутио доктор Шевирев Јегору Тимотијевићу, — сједајући с њим на још не прекривени кревет.

Јегор Тимотијевић је тешко дисао, подухватајући рукама грудни кош, да би тиме спријечио навалу тешког кашља.

— Одлично, — говорио је он, гутајући кашаљ. — Одлично! Никад се нијесам осјећао тако добро.

Он се курталише и коначно побиједи кашаљ и — његове очи весело синуше осмијехом. — Уморио сам се само мало, — продужи Јегор. — Сами промислите: слијетао сам у Андројевску болницу, па у Дегшеровску, па у Шепиљевску. А, још колико посла! У самој Декшеровској петоро дјецe у једно бреме, гушили се малишани, а једно већ да свисне. Али тада дуне у њега Никола, те га је одмах то дисање освијестило, насмијало се и тражило је да пије, а већ два дана нити је што јело, нити је што пило. Тада смо ја и Никола плакали од радости. Вјерујте ми! Све је овако.

Очни капци Јегора Тимотијевића напуне се суза; он побиједи тренутну слабост и поче да се смије и шали с доктором:

— А каквог имате имењака, а? Није вам пар. Ну, ну, немојте се наћи увријеђени, докторе, ја се шалим. Ја знам, да сте ви један благородан човјек, те, да ћете и ви тако исто моћи лијечити. Па и по физиономији сте слични св. Еразму. Никола — тај сиједи — мали старац — оволишни, — а ви сте као и св. Еразмо узћипали. То је такође добар светац.

— Ви сте га гледали?...

— Како не! Све сам видио.

И он је на дуго причао, како су дивна и благородна светитељска лица. Затим гордо прошета по соби, држећи главу на страну, тачно као очењену, учини лак мускулни покрет рукама и — устави се крај прозора.

— Како сам ослабио! Ах, добро! што ћемо сад чинити, докторе?

— Хоћете ли да се клизамо по леду?

— Да се клизамо по леду? Боже мој! То је одоиста моје прво и највеће задовољство. Да се клизамо — то одмах — јер то помаже, да прије дође прољеће. Ах, Боже мој, како је то лијепо! Та збиља, ви сте неки најчудноватији човјек, Никола Николајевићу.

— А ви најсрећнији човјек, Георгије Тимотијевићу! — И са више другова они пођу и кроз четврт часа Јегор Тимотијевић био је сав начичкан ситним парчадима леда и снијега, пажљиво забо ашов у мекани, млитави лед, сличан испивеном шећеру. Угријану од посла, врат му се испаравао. На западу су слатко ишчезавали свјежи рефлекси сунчаног сјаја и дан је гаснуо, као неким осмјехом. Јегор је био тих, мало туробан, но топао и — смијао се. Од свуда је капало: с

крова, с дрвећа, с плотова и због тога је ограда и дрвеће било сасма тамно. Све је мирисало: колачима, великим постом, скривеним снијегом и коњским ђубретом.

— Зар ја уопште вјешто не радим? — тако је говорио Јегор Тимотијевић, љекарском помоћнику, а тај је био, мала дјевојчица у старој бунди. Она је сједила на клупи, држећи рукама своје озебле мале ножице, брижљиво пазећи болеснике; носић њен је црвенио од јаке зиме.

— Врло добро, Георгије Тимотијевићу, — одговори ова слабим гласом, ласкаво и смијући се. — Ја свагда с највећим уживањем вас пратим и не знате како ми је пријатно бити поред вас и гледати како радите.

Јегор Тимотијевић је држао, да је помоћница заљубљена у њега и — ма да сам није могао одговорити њеној љубави, опет је високо цијенио њену благонаклоност и пријатељско расположење, трудећи се из свих сила, да је буде достојан, те да је не би увриједио својом необазривошћу. Она му се представљала као јунакиња, која је напустила своју аристократску фамилију, само да би његовала несрећне болеснике. Али љекарска помоћница није имала породице, она је била ванбрачно дијете једне свијетле личности и љепотице којој су се удварали официри; он се с њом држао прелијепо, клањао јој се сасвим ниско, водио је под руку к столу, љети јој је по стражару шиљао букет лијепа цвијећа, али је избјегавао да на само остане с њоме, да је не би тиме довео у непријатан положај.

Због те љекавске помоћнице, он се чешће свађао са Петровим, који је о дјевојци имао обратан мишљење. Петров је био убијеђен, да је она, као и све женске: развратна, лажљива, неспособна за истиниту љубав и када одлази она се само смије онима, које је оставила.

— Погледајте само, — говорио је Петров једном Јегору Тимотијевићу, придржавајући руком своју разбарушену, дивљу браду: — Ето, она је сад с вама кокетирала, па са мном, а сад стоји за вратима, па се једнако смије и вели: лудаци! будале! Ето, она се смије опет.. Ха!.. Чујете ли је? Још нам се руга, те како. Без сумње, ја је знам.

— Не! То не може бити, ја је боље знам.

— Аха! Толико си наиван!.. Ето она! Зар је не чујеш? Послушај! — и напрегну слух да је чује. — Хајде је увреда-

бамо! — И опрезно, на врховима прстију, дохвативши се за руке, они су се лупешки прикрали вратима; Петров их на једном широм отвори и зачуђено проговори:

— Утекла! Чула је наш разговор и утекла! Оне су лукаве, — знам ја. Њих нигда не можеш познати. Тако су ти заплетене. Може човјек проживјети цио вијек с њом и опет, да је не позна. Таке су оне, — знам ја!

По његовим ријечима, љекарска помоћница, са једним од стражара, имала је дијете, па га је задушила и — ноћу закопала у шуми; мјесто то гдје је дијете закопано Петров је добро знао. Он пође корак натраг, протегне руку, и свечано рече:

— Ви сте, Петрове, највећи злочинац. Никада ја нећу дићи руку на вас, само ћу се жалити другарском суду.

Али се другарски суд није могао сложити. Болесници су се размјестили у неком полукругу, како их је уредио Јегор Тимотијевић, дама са гордим држањем и распуштеном косом, изјави да треба искорјењивати грехове и — све се побрка. Настаде ларма. Кроз пола часа почну се опет другарски разговарати, баш тако као да су заборавили о првашњем. Говорили су поглавито о љекарској помоћници, о њеној љепоти, коју су обојица они признавали, с том само разликом, што је Јегор Тимотијевић тврдио, да је прелијепа — као анђео, а Петров је говорио, да је лијепа као демон. Затим је Петров дуго говорио шанатом о својим вратима.

Он је имао непријатеља, који су се ријешили да га убију. Они су противу њега писали чак по новинама у виду финансијских обрачуна, најклеветничкије чланке, пуштали каталоге и огласе, тјерали га свуда по граду на аутомобилима и ноћу су га тражили за свима вратима. Јест, они су били могућни и власни — мислио је он. За ту сврху они су поткупили браћу Петрова и његову мајку, старицу, која свакодневно трује његову храну, те се и чуди, како већ није умро од глади. Јест они су могући и власни. Они су могли ући у камин, у зидове, у дрва, а једном се догодио и овај случај: он је пролазио неком шумом, а шума и јасика хитро се наклоне и опруже своје глатке гране, да га задуше. Устајући јутром он није могао вјеровати, да ће жив дочекати вече; лијежући да спава он није могао гарантовати, да ће дочекати зору. Они су могли ући и у његово тијело, јер се догађало

чак и то, да га рука и нога нијесу слушале, већ су радиле оно, што њему није било ни на крај памети. Они су могли заћи и у његову душу и често се у јутро договарали: како да га убију, савјетујући се, да разбију стакло и оним парчетом, да му прережу вену на лијевој руци око лакта. То је доктор Шевирев добро знао, па му трећег јутра рече ово:

— Ви сте, Петрове, најнесрећнији човјек.

Врло му је пријатно било чути бар ту једину ријеч правде и саучешћа, тим радије, што је доктор Шевирев био велик егост, изванредан пјаница и развратник, који је подигао лудницу само за свој ћеф, како би на рачун тога згулио нешто новаца — од несрећних болесника.

Врло могуће да је и он био поткупљен од његове мајке, мислио је он, и само чека један згодан моменат, који ће га раставити од њега и бити слободан. Прошле недјеље видио је он сâм, Петров, своју мајку — снужену старицу, гдје у једном кутићу сједи и гледа на његов прозор укочено и безизразно — и када је он завикао, она се журно сакрила. Доктор Шевирев га је и ако узалуд, увјеравао, да никога ту није било — ту, гдје је сâм Петров својим рођеним, онако отвореним, очима видио њу — ону исту старицу, ето у томе ћошету, гдје је сједјела с јагњећом шубаром, састављеном на крајевима и са онако неполичним — ужасним погледом.

Он је причао и својим пригњеченим гласом, у дивљој разбарушеној бради, чинио је утисак човјека, који је изгубио сваку наду — човјека — ужасног песимисте. Одавна већ да је он сам у својој соби, али није знао како и откуд то, и боље рећи: није ни мислио томе. Он је лутао по соби, гунђао, стискајући главу у руке и плакао. Затим би пријетио коме, опет понова плакао с изгледом безислазног очајања и туге. Као да се нечега сјетио, освијестио се, узнемирено бацајући поглед, косио је очима и наслоњен на прозору ишчекивао мајку. И неколико пута њему се показивала иза кутића јагњећа шубара, са састављеним крајевима и старачко-блиједо лице са ужасним згранутим погледом, све је то провиривало кроз његов прозор и он је готов био, да дрекне, да пусти крик, који га је у гркљану једнако гушио, али је приказа полако ишчезавала. Са крова су падале, за стакленим окнима, тешке капље отопљеног снијега, а дрвеће се испаравало у густом и топлим ваздуху ране јесени. Било је све јасно.

Узбуђење је престајало, ишчезавали су фрагменти мисли и остајала је само туга. Петров леже на постељу и туга као жива, леже му на груди, упила се у срце и ту је изумирала. Тако су они лежали у нераздвојној заједници, а за стаклом су једнако хитро падале тешке крупне капље и опет је све било јасно. С оне стране, гдје је клизаљка била, допирао је кроз дупла окна базбрижни смијех. То је Јегор Тимотијевић пуштао у блатњаву локву лађице са једрилицама и смијао се од задовољства.

IV.

Кад би човјек ставио руку на срце, па тада просудио, извео би правилан закључак. да Марија Астафејевна, лекарска помоћница, није била заљубљена у Јегора Тимотијевића, из тог простог разлога што, кад је дошла у лудницу, нашла је доктора Шевирева, кога је лакше могла завољети. Ви би се чудили зашто!? Разочараћете се, кад кажем: због његове бистре памети, његовог благородства, снажне и импозантне појаве, због онаких дивних мириса, којима миришу напудрана аристократска лица, због његове ђутљивости, а важан је разлог и тај, што је нежењен и — доста несрећан. У три собе полуспрата, које су биле при крову, а гдје је обитавао доктор Шевирев, она је знавала сваку и најмању стварчицу његова намјештаја, свако и најмање парче хартије — сваку сличицу; она је отварала и прелиставала све његове књиге, које је он, јамачно читао, као да је тражила нешто! Жиг његовог замишљеног погледа, који као да је остао тамо између редова те чудне књиге, све његово изгледало јој је дивно. Она је сиједила по свима фотељама и канабетима, а једном је чак легла на његову постељу, када је овај, по обичају, био у гостионици „Вавилону“. На јастуку остао је отисак њене лијепе главе, и она преплашена хтјела је, да то поједначи и излупа, да би тако изравнала јастук, поништујући отисак њеног грчког профила, но се предомисли, и сву ноћ се тако срамежљиво увијала у дебели болнички губер, горећи од стида и среће, од љубави, цијеливала је свој бијели дјевојачки јастук. На тоалетном сточићу доктора Шевирева стајала је отворена флашица дивног мириса, којим је она опрезно намирисала своју драгоцјену марамицу, коју је чувала као дијамант, опијајући се њеним мирисом, као пијаница шампањским вином.

Осим ове три собе, у којима се живјело, била је и четврта, сасвим празна, са великим италијанским прозором, који је захватао скоро сав зид. Цијело стакло састојало се од сићушних разнобојних стакала у шаренкастој мрежици дрвеног пријеплета, који је уредио нарочити архитект ради украса; с поља је доиста било дивно, али је изнутра давало изглед нечега: узнемиренога, неопредијељенога, раздражљивога. Марија Астафјевна би сваког пута, бивајући горе, просједјела у тој соби, разгледајући кроз разнобојна стакла разна позната и непозната мјеста. Она је могла видјети: небо, ограде, друмове, веће ливаде — и то би било све. Но, од стакала мјестимице црвених, мјестимице жутих, модрих, плавих и зелених — која се преламаху чудном свјетлошћу — све би се мијењало, те, кад би загледао, хитро пролазећи, кроз сва та чудна стакла, добио би слику не сасвим непознате, лијепе, ћутеће музике, а кад би поглед дуже зауставио и гледао кроз једно, које било од стакала, онијемило би се и твоје расположење и изгледи и — све. Особито је био случај код жутог стакла: оно је рефлектирало врло противно, и ма како да је био лијеп свијетао дан, оно га је правило сасвим мрачна, илузорна, кобна; дан, који грози каквом несрећом, а који напомиње какви год страшни пријеступ или злочин. Она је била жалосна, гледајући кроз та стакла, стезало јој се срце од туге на помисао, да је доктор Шевирев неће узети за своју жену. И, кад не би било тога стакла, она би давно била на чисто са њим, са том љубаљу, коју није смјела открити своје љубавнику. Марија Астафјевна се свакад заклињала, да неће гледати тај прозор, који јој предочује нешто грозно, али је опет гријешила, плачући и чезнући за нечим непојмљивим — страшним. И сусједство тога прозора са докторовим кабинетом, узнемиривало ју је као каква блиска опасност, коју она није знала, али је ипак предосјећала.

Самоћа доктора Шевирева будила је код Марије Астафјевне осјећај сличан материњскоме. Она се старала о његовим књигама, рубљу и много је жалила, што нема удјела у кухињи, те доктор једе Бог зна какве гадости. Настојала је, да га љубомором обрати: према болесницима и стражару, по којему је он шиљао чешће неке тајанствене, интимне поруке и одавна још она је чувала у фиоци, уједно са напудраном марамицом, овећу исписану свеску, у којој је заклињала доктора

Шевирева, да се одрече посјеђивања „Вавилонa“, шампањског вина и ужасно развратног живота, о коме се је она поуздано извијестила. Када је написала „развратни“, њој је било тако тешко, тако уврједљиво, да је смјеста омрзла и себе и доктора Шевирева, те није могла даље продужити, већ је пала, заједно са свеском, на постељу и цијелу је ноћ горко преплакала, прљајући сузама исписану свеску тако, да се на двије стране није могло ништа разумјети.

У томе, од суза накапаном, писму, она је смјело предложила себе доктору Шевиреву, али само као жену, под тим само условом, да се одрече посјеђивања „Вавилонa“, шампањског вина, доказујући, да ће бити на овај начин љепше и пробитачније, јер као жени, он јој неће плаћати мјесечне оброке, а храна остаје једнако. Сем тога она ће, разумије се, његовом дозволом, проширити његову медицинску праксу, помажући му при свему, јер се она много занимала материјалом по психијатрији и увелико уочава недостатке садашње новоподигнуте болнице. У закључку молила га је, да се ријеши што скорије са одговором, пошто има већ 24 године, те ће брзо пећ почети: венути, блиједјети и опадати, а — тада ће већ бити позно.

Двије године стајала је тако свеска, и Марија Астафјевна једнако се није могла осмјелити, да му је открије, те јој је чешће долазило, да умре од очајања, не би ли се бар тако дала могућност доктору Шевиреву, да уђе у траг свечаног садржаја. Али он опет ништа од тога није знао, већ је сваку вече, тачно у десет часова, улазио у гостионицу „Вавилон“, и враћао се у расвит. Сваки пут одлазећи, он се у ходнику сударао са љекарском помоћницом и говорио:

— Ааа, ви још нијесте легли? Лаку ноћ!

И она је одговарала:

— Лаку ноћ!

У „Вавилону“ је доктор Шевирев био као свој и у својој кући тако, да су га послвије неколико времена држали за свог укућанина и првог човјека. Он је знао све послужитеље по имену, такође све чланове и чланице пјевачког хора, дијелио је све јаде и радости тога завода, самим својим присуством и с голе двије три ријечи он је рјешавао неспоразуме између администрације ресторана и пјаних посјетилаца, испијао је

по три ботиље шампања на ноћ, држећи се начела; *ни мање ни више*. Изван болнице он није био доктор, већ приватан човјек, ријетко би се кад насмијао, а рјеђе говорио.

До дванаест часова он је сједио у општој сали, за једним од безбројних столова, у средини разнобојнога мора лица, гласова, одијела, лицем к отвореној сцени, на којој су се јављали пјевачи и пјевачице, вјешти играчи, а понегда жонглери и гимнастичари. Боце и ракијске чашице звониле су и сливале се у једнолики живи шум, задишући мирисима и вином, клизајући се у рукама лијепих, накићених жена, које би се овлаш смијале доктору Шевиреву; а све је обасипала јака, пласничка свјетлост електричних лампа. Људи за столовима су се мијењали, једни би ишчезли, а други долазили на њихова мјеста, али је изгледало, да су то све једни и исти људи, јер их је једначила електрична свјетлост, живи, непрестани шум, задах вина и мириса. Иза освијетљених прозора вијале су се пахуљице снијега и чинило се све једнако, и оно што је долазило из таме, и оно, те је одлазило у таму, а то је било све разно и друкчије. Пролажење времена осјећало се само по испивеним флашама шампања, које се страшно капиле, те је било све згријаније — вруће, немирније, настајао би оштрији и непрекиднији шум, који је опет опадао, губећи се у дубокој тишини, када се јасно чула поједина ријеч, па би опет непрекидано растао, добијајући извјесне градације, час јаче, час слабије, грчевито узимао редовне скале, стишавајући се, понова је растао као ракетла свијетлим, пламеном, црвенијем, плавијем, зеленим. Изгледало је као, да се у маси придао по који бас и женски високи тенор, који су узлијетали као валови при судару таласа, одјелито јаки; очас честа тупа вика: звонки смијех, сличан нерворзном наступу, одломак пјесме, неразмишљена псовка и томе слично. Све је то чинило неку особиту дробљавину. И све су чешће биле на дневном реду псовке, у којима ниси могао разликовати оне, који су псовали, од оних, који нијесу и оштре градње једнако су летјеле вадухом, простране сале као слијепи летећи мишеви, који су обневидјели од јаке свјетлости. Задах од мириса и вина све јаче је растао, тако, да је било врло тешко дисати, од опијеног поквареног ваздуха, који је јурио из отворених уста.

За час или два долазили су к столу Шевиреву његови познаници и другови, којих је било много и „метр д' отел“ позивао га је у одјелити кабинет, гдје су ови улазили. Тамо би доктора сријетали радосним узвицима и шалама, многи би се и цјеливали с њим, пошто су га држали за врло интимна друга, те је и дијелио расијек потрошње приликом таквог соареа, бирао најљепша вина, одређивао дежурства хору, и бирао између њих солисте. За тим је сиједао са ботиљом коју је увијек уза се носио, на крајњем углу стола и смијао се, када би се с њиме здравили, и чинило му се, да он тако много говори, а он је у самој ствари ћутао.

У кабинету је било пријатно, испрва, истина, хладно, али се врло брзо отоплило, ушљед тога, што је овај био тјешњи од дворане, те су зидови били ближи, а и оно, што се дешавало изгледало је без икаквог реда и необичније. Пили су, смијали се, говорили сви у један мах, разумијући само себе, објашњавали се у љубави, цјеливали се, а понегда и били. Сваке вечери долазили би сасвим други посјетиоци, људи разног опредјељења; ту би видио, код доктора Шевирева, умјетнике, књижевнике, вјештаке, трговце, племиће, чиновнике и официре из провинције; даље би нашао: милоснице — намигуше — кокете и честите даме, понегда сасвим младе, лијепе дјевојке, које од свега долазе у усхићење и, које би се опјаниле од прве капље вина. Но, све су радиле једно те исто. Долазили су цигани: високи и крупни, развијени дугоштасти мушкарци, али суморни, са тужним опрљеним лицем и скромне њихове жене, одјевене већином у црно, са извјесним усиљавањем равнодушности у разговору, примједбама и вину, које се таласало у замагљеним провидним боцама на столу. Затим би се чуо крик, вриска — извијање гркљанових дивљих гласова, лудило страсти, као ехо глупог весеља, те је тако све узимало обратну пропорцију и добила се истинска слика овог дражесног хора. Открила се завјеса и — настала игра. Сами костур у женском одијелу живо је и лудо летио око столова, кружио у иступима, тресући коштаним плећима и — опет је била тишина: то су опет постали редови смјерних жена, одјевених у црно, и тужна опалјена лица мушкараца. И само би видио, како се груди подижу на више, а оној сувоњавој, те је плесала, руке су јако подрхтавале.

Једна црнпураста дјевојчица, опуштајући трепавице, нешто је заносно пјевала. Свима се хтјело, да јој загледају у дивне очи, али их је она једнако држала оборена и онако црнпураста, дивна и непозната пјевала:

*„Ја нисам у њраву да могу љубити,
Али љубав ипак не могу заборавити,
И цјепа ми се срце на сваком кораку,
Што с тобом дијелити не могу судбину.
Твоја бити, видим, не могу, а растати се с тобом
Немам толико снаге, јер ми је без тебе
Сав свијет јадан и снужен.
Тражићу и молити да заборав дође,
Проклињати немоћ, жељећу њријатне муке,
Јер не смијем љубити, а заборав ипак да дође.
Нит могу чујати ни заборављати ту танку нит:*

И она је једнако пјевала, опуштених трепавица не гледајући ни на кога, и та црнпураста, дивна, непозната, као да је тиме причала једну голу истину, те су сви вјеровали, да је то нешто стварно и истинито. И овладао је нека особита туга и жалост, коју си могао читати са суморних лица, спомињући се, нечега чега у ствари и није било. И сви, којих се љубав тицала или којих није, уздисали су и жудно гутали вино. И гутајући тако осјећали изненадно, да је тај пређашњи пробуђени мамурни живот био само нека обмана и пријевара, а овај садашњи, овај исти овдје, те сада доживљују, гледећи опуштене трепавице црнојчице, у том пожару мисли и осјећаја, да је у том бокалу, који је прскао у нечијим рукама и разлио по столу црвено као крв вино. Чуло се бурно акламирање са повицима, којима су захтијевали нове пјесме и ново вино.

Затим, по жељи доктора Шевирева, пјевала је плавокоса, средовјечна циганка, са изнуреним лицем и великим, раширеним очима. Пјевала је о *славују, о сусрету у врту, љубомори и младој љубави*. Да, то је пјевала она, која је сада обременена шестим дјететом, у присуству њена мужа, високог пјегавог циганина, у црном капуту, са гњилим зубима, који је пратио доста вјешто на своме гитару.

О *славују, о мјесечној ноћи, сусретима у врту, о младој дивној љубави* пјевала је она тако страсно, да је својим љупким гласом задивила свакога. И њој нијесу замијерали, поред тешке обремености и изнуреног пристарог лица.

И тако до зоре. Доктор Шевирев није се ни најмање старао да упозна ни лица ни презимена ових чудних другова, а, чак, није ни примјећавао, кад су једни ишчезавали и као на смјену други долазили. Он је ћутао, осмјехивао се, када би се с њиме здравили с дубоким наклоном, пио је свој шампањ; остали су викали, играли заједно с циганима, разбацивали се хвалом и јадиковали, плакали и смијали се. Већином је царило глупо весеље, али се понегда дешавала и несрећа. Назад двије године, када је пјевала једна мала, красна циганка, убио се један студент, у присуству велике публике. Отишао на страну у ћошак, наслонио се мало, као да је хтио пљунути и устријелио се право у уста, из којих је ударало јако вино. Један од докторових пријатеља поздравивши се с њим, отиде из „Вавилона“, и те исте ноћи, у неком заклону био је убијен и опљачкан. Назад неколико година, он је ту сријетао Петрова. Тада је он имао лијепу пострижену браду, он се смијао, поливао вино по цвијећу и одлазио једнако за лијепом циганком. И те циганке је наједном нестало. Она се побољела, послје вјештачког недоношчета и некуда је ишчезла. Но може бити, да таке циганке уопште није ни било, већ да је то машта докторова, ко ти зна!

У пет часова доктор Шевирев је искапио и трећу бо-тиљу шампања и пошао кући. Зими је, у то вријеме, још било тамно, када је доктор полазио у болницу на кочијама, а с јесени и прољећа, кад је било лијепо вријеме, ишао је пјешнице, пошто је болница била близу на пет или шест врста од „Вавилона“. Морало се најприје ићи великим селом, а даље друмом и пољем, крајем неке густе шуме. Сунце се тек пело, а његове очи биле су још црвене од сна: и ваздух и шума присојном страном и прашина по путу били су украшени њежним ружичастим руменилом. Туда су ишли на пазар сељаци и сељанке и у фигурама њиховог јаког одијела осјећала се струја хладног јесењег јутра. Прашина за кочијама подизала се лијено, као сањива, а у празној некој кафани, крај пута, трчкарало је неко мало штене. Сријетао је људе с торбицама на обраменици, те загонетне људе, који су кроз сав свој живот некуда јурили, зором прије сванућа, а затим би се хватао росног поља и шуме, гдје се опажао влажни, хладни, не много сурови вихор, прије рођаја јарког сунца. У шуми је било тихо, само што се вјетрићак играо са још голим гранама.

Тако је он ишао по утапканом путу, добро избријан, са цилиндром на глави, замишљено махајући рукама, на којима су се вијале жућкасте рукавице, и нешто је звиждукао тоном прољећне птице, која је цвркулала шумом. А за њим далеко, у свјежем јутарњем ваздуху, тонуо је лаки задах мириса, вина и јаких цигарета.

(Наставиће се).

(с руског **Б. Беговић**, уч.)

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

МАКСИМ ГОРКИ:

Читалац.

....Била је ноћ, кад сам изашао из куће, гдје сам у кругу мојих пријатеља читао своју прву одштампану приповјетку, за коју су ме много хвалили. Ја сам у пријатном узбуђењу полако корачао по пустој улици, осјећајући први пут у мом животу пуну насладу живјети.

То је било у мјесецу фебруару; ноћ је била сјајна и ведро небо било је густо-проткано звијездама; осјећала се је свјежа хладноћа на земљи, покривеној раскошним одијелом тек панулог снијега. Гране од дрвећа, прегипајући се преко ограда, бацале су на мој пут сјенке чудноватог облика, а праменови снијега јарко и радосно сјали су у умиљатом и љупком мјесечевом сјају. Нигдје се није могло видјети живог створа и шкрипање снијега, под мојим ногама, био је једини звук, који је нарушавао свечану тишину те сјајне, за мене важне ноћи.

— Лијепо је бар чим год издвајати се међу људима овдје на земљи, и моје уображење, не штедећи се, сликало је моју будућност у најсвјетлијим бојама.

— Да, ви сте написали добру стварчицу!.... То је факт — неко замишљено проговори иза мојих леђа.

Ја се тргох од изненађења и погледах око себе.

Мали, у црном одијелу, човјек сустигао ме је и корачаше поред мене, гледајући ми у лице, смијаше се увредљивим смијехом. На њему је било све сурово: поглед, јагодице, шпанолска брадица; сва његова мала, суха фигура чисто је била у очи као шиљак. Он је ишао лако и некако нечујно, као да се клизао по снијегу. Ја га нијесам примијетио тамо, гдје сам читао, и, разумије се, морао сам се изненадити његовој појави. Одакле је и које он?

— Ви сте... такође слушали? — упитих га ја.

— Да, био сам срећан.

Он је говорио тенором. Имао је танке, црне усне, а његови брчићи нијесу могли сакрити смјешкање, које је чинило на мене непријатан утисак, јер сам осјећао, да се за њим крије некаква ијетка и непохвална за мене мисао. Но, ја сам био одвише добро расположен, да бих дуго пазио за том цртом мога сапутника, која ми само на минуту скрену пажњу, и као сијенка изгуби се, пред мојим самозадовољством. Ишао сам упоредо с њим, очекујући, шта ће он рећи, свакако надајући се, да ће увеличати количину пријатних минута, које смо провели у заједници те ноћи. Човјек је лаком за то, што му се судбина одвише ријетко љубазно осмјехне.

— Добро је осјећати се бар чим год особитим, зар не? упита мој сапутник.

Ја не видјех у његовим ријечима ничега особитога, те похитах, да му то одобрим.

— Хе, хе, хе! заједљиво се насмија он, нервозно тарући своје мале руке, с танким и кукастим прстима.

— Да, ви сте весео човјек... хладно рекох ја, увијећен његовим смијехом.

— Истина је да сам весео човјек, смијући се, додаде он, и осим тога сам врло радознао. Ја увијек хоћу све да знам; знати све, то је моја стална тежња, која подражава у мени свјежину и одважност. Па и сад хоћу да дознам, колико вас кошта тај успјех?

Ја га погледах и нехотично му одговорих:

— Један мјесец дана,... а може бити и мало више... — Аха, живо додаде он. — То ће, дакле рећи: нешто мало труда и частица онога што сте у животу искусили, што наравно човјека што год кошта... Ипак то није скупо, кад ви за такву цијену добијате увјерење, да у даном моменту живи вашом мишљу неколико хиљада људи, читајући ваше дјело. Осим тога сигурно се буде у вама наде и на то, да може бити у будуће... Хе, хе, хе! и кад ви умрете... Хе, хе хе!... Видите да то није прескупа цијена, коју од нас тражите... Зар не!

Он се опет насмија својим испрекиданим и увредљивим смијехом, гледајући ме лукаво својим оштрим, црним очицама.

Ја га такође погледах од главе до пете и увријеђен хладно упитах:

— Извините... с ким имам част говорити?

— Ја ко сам? Зар се не можете сјетите? — Ја вам нећу казати ко сам.... Мислите ли, да је за вас важније знати име човјеково, него знати оно што вам он говори?

— Заиста није.... Но све је то.... чудновато.... одговорих ја.

Он ме пажљиво дохвати за рукав од капута, и тихо, подсмјехивајући ми се, рече:

— Па нека је чудновато. — Зашто се по гдје-кад не би дозволило човјеку да изађе из оквира простоба и свакоднев-нога! — па ако ви немате ништа противу тога — ми се можемо отворено поразговарати? Ево, на пр. уобразите да сам ја читалац..... и то један чудноват читалац, који је врло љубопитан и жели знати: зашто и како стварате књигу... ви, на примјер? Дајте да говоримо.

— О, молим вас — рекох ја — такво, друштво.... и разговори.. нијесу могући сваки дан. —

Али ја сам лагао, јер је све то мени постајало непријатно; све сам се домишљао: што он хоће од мене? и због каквог разлога да дозволим да томе уличном сусрету са непознатим човјеком придавам карактер каквог диспута?

Ипак ишао сам упоредо с њим, старајући се, да изразим на мом лицу љубазну пажњу према томе сапутнику, што ми је — сјећам се — ишло врло тешко, али сам ипак имао доста доброг расположења, па нијесам хтио увриједити човјека, прекинувши с њим разговор, већ сам се ријешио да будем деликатан.

Мјесец је сјао иза нас, тако да су наше сјенке падале пред наше ноге, гдје су, сливши се уједно, пузиле испред нас по тротоару; а ја гледајући на њих, осјетих, да се у мени рађа и чека у напријед нешто, исто тако танко и неопажено, као и оне.

Мој сапутник, послвије краћег ћутања проговори тоном човјека, који је сигуран у оно што мисли:

— Ништа није тако важно и интересантно као мотиви, који побуђују човјека на рад.

— Није ли тако?

Ја му то одобрих климањем главе.

— Ви се слажете!... Па дајте да говоримо отворено... Не пропустите случаја говорити отворено, док сте још млади.

Чудноват човјек, помислих ја, и, заинтересован његовим ријечима, смијешећи се, упитах га:

— Али како то.... одједанпут? и о чему да говоримо?

— А зашто да околишамо, кад можемо одмах приступити послу? — живо ми одговори, погледавши ми у лице и с фамилијарним тоном каквог старог познаника узвикну,

— Говорићемо о сврхама литературе!

— Изволите..... но ми се чини, да је ово касно.

— О, за вас још није касно!

Ја се зауставих, зачуђен тијем ријечима. Он их је истакао с таквим увјерењем.... Оне су ми звучале као пророчанство. Ја се зауставих желећи га нешто упитати, али он, узевши ме за руку, тихо и са настојавањем поведе ме напријед, говорећи ми:

— Не заустављајте се, јер сте са мном на добром путу.....

Ну довољно је било предговора, а сад ми кажите шта је сврха литературе? Ви њој служите и ви сте дужни то знати.

Ја сам почео губити своју присебност, чудећи се, што хоће тај човјек од мене и ко је он?

— Слушајте, рекох — признајте, да све ово што се међу нама збива....

— Имаде, вјерујте ми, довољан разлог, јер ништа се у свијету не догађа без довољно разлога.... Идимо, дакле, брже, али не напријед већ дубље....

Без сумње тај особењак био је за мене интересантан, али ме љутио. Ја поново учиних покрет напријед но он иђаше за мном и мирно продужаваше:

— Ја вас разумијем.... Вама је тешко у овом моменту определијелити сврху, којој тежи литература. Опробају да то ја учиним....

Он уздахну, а за тим, осмјешкујући се, погледа ме у лице:

— Ви ћете се сложити са мном кад кажем, да је сврха литературе: да помаже човјеку разумјети самог себе; да подигне његову вјеру у самога себе и развије његову тежњу к истини да се бори с људским пороцима; умјети код људи наћи оно што је добро, побуђујући у њиховим душама стид, љутњу и храброст и да учини да људи буду благородно

снажни и, да њихов рад испуњава свети дух љепоте. Па је моја дефиниција; она није потпуна ни схематична.... допуњавајте је ви са свијем што може одушевити живот, и реците ми — слажете ли се са мном?

— Да, тако је.... Обично се мисли, да је уопште задаћа литературе: облагорођивање човјека....

— Ето, како је велика ваша задаћа — убједљиво рече тај човјек... и поново се отпоче смијати својим отровним смијехом: Хе, хе, хе!

— Али, за што све то говорите? — упитах ја — претварајући се, да ме његов смијех не вријеђа.

А шта ви мислите, реците отворено!

— Отворено рећи.... отпочех ја — мислећи о том чим ћу га печнути, и ућутах. Шта значи говорити отворено? Овај човјек није глуп; он мора знати да су тијесне границе људске отворености, и уколико их издржљиво чува људска амбиција. — Погледавши у лице мога сапутника, осјетих себе дубоко рањеним његовим смијехом, пуним ироније и оштрог презрења! Још сам осјетио, како се у мени развија некакав страх, који ми налаже да се удаљим од њега.

— До виђења! хладно рехох ја, подижући капицу.

— Зашто? — тихо упита он.

— Ја не волим шале, које немају граница.

— Па идите... то је ваш посао.... али знадите, ако сад одете од мене, нећемо се никад више срести.

Ријеч „никад“ тако је нагласио, да је зазвонила у мојим ушима као удар мртвачког звона. Ја се од ње плашим, јер ће ми, бојим се, бити свагда тежа и хладнија него маљ, којег је судбина одредила да разбија људске наде. — Ова ме ријеч заустави.

— Шта вам требам? — са досадом и иједом упитах ја.

— Сједимо овдје, додаде он, поново се осмјешкујући, и чврсто ме дохвати за руку, и повуче даље.

У томе тренутку нађосмо се на алејама градског парка међу непокретним и залеђеним гранама акација и сирена, које су, обасјате мјесечином, висиле у ваздуху, над нашим главама, а мени се учини, да те покривене ледом и ињем, бодљикаве гранчице пронику ми груди и додирују срце.

Збуњен и изненађен поступком мога сапутника, гледао сам на њега и ћутао.

— Он је болестан — помислих у себи, желећи да се мало охрабрим и објасним његов поступак. Но он као да погоди моју мисао.

— Ти мислиш да сам ненормалан. О, остави ти то! То је тако неваљала и шткодљива мисао. Покривајући се њоме, ми се одричемо човјекове пажње само зато, што је он оригиналнији од нас. Па како још чврсто, таква мисао, држи и умножава тужну немарност у међусобним одношајима!

— О, да... рекох ја, осјећајући се још више збуњеним пред тијем човјеком, — опростите, ја одлазим, мени је већ потреба да одлазим....

— Иди — рече он — слегнувши раменима. — Иди... али знај, да хитамо својој пропасти... Хе, хе... Он испусти моју руку, и ја одох.

Он остаде у башти, на брду, које је нагнуто према Волги које бјеше покривено бијелим покровцем, а испрекидано тавним стазицама. Одатле бјеше лијеп поглед на нијему и тамну равницу преко ријеке. Сједећи на једној клупи, загледах се у празну даљину, а ишао сам у низ алеје, осјећајући, да не измичем од њега; али сам свакако ишао. Путујући мислио сам, да ми треба ићи тихо али брзо, за то, да томе човјеку покажем, како мало за мене вриједи.

Он тихо звиждаше неки познати мотив.... То је нека смијешна и жалосна пјесма о слијепом, који је примио на себе улогу вође слијепих. Зашто баш њу звижди? — помислих у себи.

Баш се тај час сјетих, како сам оног тренутка, кад сам се срио с тијем малијем човјеком ступио у круг тамних, особитих и чудноватих осјећаја. Скоро, глатко и прилично расположење мога духа, обуче се у маглу очекивања нечега важног и тешког.

„Како ћеш бити вођа,
Ако пута не знаш“.

Сјећао сам се овијех ријечи, које је звиждукао тај човјек.

Ја се окренух и погледах га. Он се бијаше опро лактом о кољено, а спустио главу на руку, па гледа на мене. Звиждећи, мрдали су његови црни брчићи по лицу, обасјаном мјесечином... Покренут некаквим фаталним чувством ријеших се да се вратим на траг. Брзим кораком дођох к њему, сједох поред њега и рекох му без узбуђења, али вруће.

— Чујте! Говорићемо просто....

— То је људима неопходно потребно, рече он, климнувши главом.

— Ви — како осјећам — имате некакву силу, којом ме побјеђујете, јамачно имате нешто да ми речете.... је ли?

— Напошљетку, видим да имаш снаге да ме саслушаш, — рече овај са осмјехом, који је био нешто блажи и радоснији од пређашњег.

— Говорите, дакле — рекох ја — и, ако можете, говорите без околишања.

— Па добро! Али признај, да су ми околишања била потребна ради тога, да привучем на себе твоју пажњу. Сад наступа пажња к ономе што је просто и јасно, а у исто вријеме што је хладно и немилосрдно, а загријати и умекшати ма што, ми не умијемо, јер смо сами хладни и немилосрдни. Ми, изгледа, поново изискујемо сањање, лијепе мисли, маштање и околишања; јер је живот, који смо ми створили, сиромашан, без љепоте, глуп и жалостан. Садашњост, коју смо некада хтјели тако одлучно преуредити, сломила је и смрвила нас.... Шта да се ради? Покушајмо. Може бити, да се мисао и уображење човјеково може подићи изнад земље и наћи на њој своје мјесто, које је сам изгубио. Изгубљено мјесто, зар није тако? Гледај, сад човјек није земаљски цар, већ слуга живота. Изгубио је понос својим рворођењем, клањајући се фактима, — није ли тако? Из факта, које је сам створио прави закључак, говорећи: Ово је необориви закон. Потчињавајући се томе закону не примјећава, да ставља себи преграду на пут, који води к слободном стварању живота, ставља себи преграду у борби за своје право: рушити да ствара. Да, он се више и не бори, већ се само прилагођава.... Па и ради чега би се борио? Гдје су му идеали ради којих би се ријешио да учини добротинство. Ето зашто се живи тако сиромашно — ето зашто је малаксао људски стваралачки дух. Неки пак слијепо ишту нешто, да би тиме скренули на себе пажњу. Често не скрећу тамо, гдје се чува вјечност, која уједињава све људе — тамо гдје живи Бог.... Они, који се варају у тражењу путова к истини, погинуће. Нека их, не треба им сметати. Много је људи! Важна је тежња и жеља наћи Бога, и ако буду у животу душе обу-

хваћене тежњом к Богу, Он ће бити с њима и оживиће их, јер је Он бесконачна тежња к савршенству....

Је ли тако?

— Да, то је тако, рекох ја....

— Ти, свакако умјеш да се саглашаваш, примијети као са подсмјехом мој сабесједник, а затим ућута гледајући у даљину. Мени се учинило, да одвише дуго ћути, те у нестрпљењу јако уздахнух. Тада он, не скрећући на ме свој поглед, који му блуђаше у даљини, упита:

— Ко је твој Бог?

До тога часа говорио је тако меко и ласкаво, да ми га је било милина слушати. Као и сви умни радници био је мало нерасположен, био ми сродан, говорио је тако, да сам га могао разумјети, те је моја забуна пред њим постепено опадала. И гле, наједанпут ми даје такво изненадно питање, на које је тако тешко одговорити човјеку нашега времена, који хоће поштено да мисли. Ко је мој Бог? Кад би ја то знао!

Па ко се не би збунио, кад би наједанпут био изненађен таквим питањем? Но он ме је једнако гледао својим оштрим очима и, смијући се очекивао мој одговор.

— Твоје је ћутање одвише дуго за човјека, који би могао дати одмах одговор. Може бити да би ти нешто одговорио, кад бих ти на пр. дао ово питање: ти пишеш, а хиљаде људи читају твоје писање; у чему се састоји твоја проповијед? Јеси ли ти мислио о своме праву проповиједања?

Први пут у своме животу сам тада пажљиво завирио у своју унутрашњост.... Али не мислите, да себе подижем или понижавам ради тога, да скренем на себе људску пажњу, — од просјака се не тражи милостиња. Ја сам открио у себи доста добрих осјећања и жеља, доста, дакле, тога, што обично људи називају добрим; али осјећања, која би све то спојила, здраве и јасне мисли, која би обухватала све појаве у животу, нијесам имао.

Душа је моја испуњена неком сталном мржњом... која понекад запламти страшним огњем јарости, и тада је још више сумње у мојој души. Она ми у извјесном моменту тако потресе ум и дави ми срце, да за дуго осјећам неку унутрашњу пустош. Ничега нема што ми улијева наду на живот.

Срце ми је хладно као мртво; ум спава, а уображење даве чудновата привиђења. И тако слијеп, нијем и глух живим дуге дане и ноћи, не желећи ништа, и не знајући ништа. Тада ми се чини да сам љешина, која није још, због непознатог ми разлога закопана у земљу. Ужас од таквога пребивања повећава се тиме, што сам свјестан да ћу још живјети, јер је у смрти још мање смисла, а више мрака. Она заиста одузима право на наслалу мрзјети.

Зашто у ствари проповиједам, ја такав какав сам? Што ја могу показати, људима. Без сумње то, што им се свагда говорило и што им се сад говори; оно, дакле, што налази доста слушалаца, а што не чини људе бољима. Али, имам ли ја право проповиједати оне идеје и сазнања, које сам васпитањем добио, ако сам не поступама онако, како оне налажу? Ако радим противу њих, значи ли, да је убјеђење у њихову истинитост и моје искрено убјеђење, које лежи у основици мога „ја„? Шта ћу, дакле одговорити човјеку који покрај мене сједи?

(Наставиће се)

(с руског превео Митар Јовановић, учит.)

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

ИСПРАВИ

у чланку „Неколике археолошке биљешке из Улциња“:					
на стр.	30.	редак	6.	оздо,	мјесто: тврђавама: тврђавом
„	„	32.	„	16.	озго, „ Duomodo: Quomodo
„	„	32.	„	17.	„ „ Duem: quem
„	„	32.	„	10.	„ „ брду: зиду
„	„	33.	„	7.	„ „ некога: мекога
„	„	37.	„	4.	„ „ suic: suis
„	„	39.	„	15.	„ „ новој: некој
„	„	40.	„	1.	„ „ fili: tibi.

Од Уредништва.

На овом мјесту приморани смо прекинути штампање листа и оставити ову свеску недовршеном. Прилике у којима се налази наша Отаџбина и сав српски народ тако су велике и бурне, да нас стављају пред судбоносну неизвјесност.

Нека су у сто добрих часа напори српски, који воде добру српскога народа!

Лист ће продужити своје редовито излагање, надамо се, у приликама, које ће бити и сређеније и сретније по вас народ и нашу драгу Отаџбину.

*На да Нову Правду
од Скупу*

